

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Львівський національний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Руднік Денис Геннадійович

УДК 94 (477.41+477.43/.44+477.51+477.82+477.83/.86) «10/13»

ДИСЕРТАЦІЯ
БОЯРСТВО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ XI–XIV СТ.

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання цілей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Д. Г. Руднік

Науковий керівник: *Климов Анатолій Олексійович*, кандидат історичних наук, професор

Старобільськ – 2018

АНОТАЦІЯ

Руднік Д. Г. Боярство Південно-Західної Русі XI–XIV ст. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України. Виконана на кафедрі історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Луганська область, Україна, 2018.

Дисертація присвячена комплексному аналізу діяльності боярського прошарку на території Південно-Західної Русі протягом XI–XIV ст. Виділено головні теорії та напрями формування боярства, його соціально-економічну та політичну роль, характерні територіальні особливості положення верстви на території Київського, Переяславського, Чернігівського та Галицько-Волинського князівств. Велике значення при цьому має джерельна база, яка має мінливий характер, адже монгольська навала та початок іноземного панування на території сучасної України призвели до припинення усталеної традиції літописання. Літописи, які грають провідну роль писемного джерела, змінюються розрізненими актовими матеріалами передусім князівського походження, присвячених земельним наданням.

Вивчення діяльності верхівки держави та тяглості історичного процесу в Україні має першочергове значення для розбудови державницької ідеї. Врахування позитивного та негативного історичного досвіду має стати прикладом для формування сучасного покоління державних службовців.

Робота над історією розвитку боярської верстви дало змогу додати нові дані до історичної науки: *вперше* у вітчизняній історіографії було зроблено комплексне узагальнююче дослідження питань, пов'язаних із формуванням та розвитком боярського стану, зміною акцентів у його матеріальному забезпеченні у зв'язку з підвищенням ролі землеволодіння в соціально-економічному забезпеченні потреб пануючого класу. Розглянуті регіональні

особливості історії розвитку боярства в різних князівствах, що обумовили його суспільно-політичну роль на місцевому рівні;

– *узагальнено* розвиток боярства на території Галицько-Волинського князівства, взаємовідносини боярського прошарку та князівської влади у політичному, військовому та адміністративному аспектах; економічну діяльність боярства, роль та місце боярських садиб та господарства як факторів, що обумовлювали їх економіко-політичний статус;

– *отримало подальший розвиток*: класифікація джерел походження боярського прошарку на території Київської Русі; роль надавчої політики князівської влади у формуванні лояльного боярства на території Подільського князівства протягом другої половини XIII–XIV ст.

У першому розділі «**Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження**» визначено провідні джерела (письмові та матеріальні), історичний доробок (подано за хронологічно-територіальним принципом) та методи і принципи дослідження. Визначено специфіку нарративного та актового матеріалу досліджуваного періоду. Огляд наукового доробку з питань, визначених у дисертації було побудовано за хронологічно-територіальним принципом.

Здійснено аналіз літератури з питання. Спостереження над зміною думок професійних істориків щодо природи боярства – служила основою, генеалогічні зв'язки з племінними групами східного слов'янства, в основі боярства лежала племінна знать, яка, однак зійшла з історичної арени з руйнуванням родового устрою. Служила теорія походження боярської верхівки руського суспільства знаходить велику кількість прихильників серед дослідників. Такі погляди ґрунтуються на використанні сучасними дослідниками паралельних повідомлень закордонних джерельних свідчень та проведення паралелей з Західною Європою. Бояри, протиставлені широким масам населення, общині, у радянській історіографії, на сучасному етапі розглядаються як невід'ємна частина тогочасного суспільства.

Історичні дослідження побудовані на територіальному принципі. Об'єктом вивчення стають окремі землі Русі, залежно від національної

приналежності історика. Основи такого підходу були закладені ще у XIX ст. Такий напрям представлений роботами історичної школи В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського.

Методологічна база дослідження представлена загальнонауковими (систематизація) та спеціально-науковими (ретроспективний, критичний, структурний, історико-порівняльний, метод екстраполяції, просопографічний метод, методи спеціальних історичних дисциплін, методи археології).

У другому розділі **«Становлення і розвиток боярської верстви суспільства»** визначено шляхи формування боярського прошарку протягом X–XI ст. та вихід його на політичну арену князівств. Формування поліетнічної боярської дружини стало головним фактором виникнення боярства. Провідним елементом князівського війська на перших етапах були прийшли з першими князями варяги. Сліди їхнього перебування на території Русі підтверджено археологічними знахідками. Відзначимо, що тривалий час, особливо в радянській історіографії та археології, робилися спроби знайти риси автохтонного населення серед варязьких старожитностей. Присутність варязького елемента підтверджено на території Шестовицького могильника під Черніговом, який став певним еталоном знахідок, які свідчать про велику роль варяг на території держави. Могильник має тривалу історію вивчення та низку діаметрально протилежних поглядів на інтерпретацію археологічних знахідок на користь або повістю відкидаючи варязький/норманський фактор. Окрім прийшого населення, зазначено проблемність питання місцевого, «земського» боярства, непов'язаного з військовою дружинною службою, тобто існуванні до дружинного елемента, який міг у певному сенсі протистояти князівській адміністрації та князівському апарату, бути ближчим до місцевого населення.

Висвітлено роль та локалізацію боярських садиб на території досліджуваних князівств. Зроблено акцент на багатстві та визначних ознаках боярської садиби як політичного, військового та економічного центру округи. Боярський двір є зосередженням місцевого ремісничого виробництва, яке обслуговує власне населення землі та починає орієнтування на ринок.

З розвитком економічних відносин зростає вплив боярства на політичні процеси, що проявилось у певній дискримінації широких прошарків населення в захисті прав та власності, у порівнянні з боярством. Руська Правда накладає значно більші грошові штрафи за порушення майнових та особових немайнових прав боярина. Окрім цього, бояри беруть активну участь в торгових операціях, вічових та дорадчих справах при князі, складаючи його думу.

У третьому розділі **«Боярська верства в межах «Руської землі» в XI–XIV ст.»** визначено особливості положення на території Південно-Західної Русі: Київського, Чернігівського, Переяславського князівства. Узагальнено соціально-політичну роль Галицько-Волинського князівства, зважаючи на численні роботи з історії цього князівства.

Боярство Київського князівства пройшли еволюцію у розвитку джерел отримання земельних надбань від наділів у якості кормління та експлуатації земельних вотчин. Основа їх господарства засноване на господарських дворах, орієнтованих на сільське господарство та ремісниче виробництво. У політичному відношенні київське боярство, з огляду на прагнення розрізнених гілок Рюрикових нащадків закріпитися на верховному столі у державі, мало хист до вибору тієї чи іншої сторони. Перехід на територію Київського князівства разом з князями прийшлих представників аристократії зустрічав відчайдушний опір усіх верств населення, передусім боярства.

Руйнування усталеного суспільного устрою внаслідок монгольської навали та поступовий перехід під литовське панування знайшло мало свій вплив на боярство. Активна надавча політика литовських володарів земель на території князівства боярами литовського походження призвело до соціальної напруженості у середовищі руського населення. Вирішення проблеми було віднайдено у перенесенні литовського державницького порядку на руські землі.

При аналізі боярства Чернігово-Сіверського та Переяславського князівств автор дійшов висновку про прихильність місцевим боярським прошарком власної князівської влади. Причинами були небезпека нападів зі сторони кочового світу, що змушувало шукати захисту зі сторони князівської дружини,

а отже і співпрацю з владою (Переяславське князівство), намагання спроби отримати матеріальну вигоду, рухаючись разом з князями у їх прагненні поширити свій вплив на сусідні землі (Чернігово-Сіверське князівство). Монгольське нашествя призвело до занепаду суспільного життя та зникнення археологічного матеріалу, що говорить про міграційні процеси з вказаних територій у північно-східному напрямі та підсилення тамтешнього суспільства.

Галицько-Волинське князівство мало свої особливості у походженні та ролі боярства. Відома його деструктивна роль у відносинах з нащадками Романа Мстиславича. Галицьке боярство, на відміну від волинського, характеризувалося зв'язками з племінною знаттю додержавної доби. Саме це стало причиною прагнення боярства впливати на діяльність свого князя, устремління до одноосібного управління місцевими ресурсами. Контролю торговельних та експортних шляхів, вдале географічне розташування боярських садиб дало галичанам можливість утримувати власні військові дружини, поширювати вплив на цілі міста та общинні центри. На відміну галицького, волинське боярство перебувало у глибокій залежності від князівської адміністрації, що обумовлено існуванням князівської власності на землю, а отже і пожалування її своїм прибічникам. Звідси відкрита підтримка волинянами матері Данила та Василька Романовичів у перебігу боротьби за владу.

Боярству Галицько-Волинської держави було характерним утворенням політичних партій, орієнтованих на зовнішніх претендентів на князівських стіл: угорська, партія Ігоровичів, партія Олександра Белзького, пропольська партія. Таким чином, зовнішній фактор відіграє визначну роль у становленні владних інститутів. Просування на території князівства польських та литовських володарів знайшло свою підтримку серед представників місцевої верхівки, винагородою для яких стали нові земельні надання або підтвердження права власності, отриманого за попередніх володарів.

Зроблено висновки, що розвиток боярства на території Південно-Західної Русі у XI–XIV ст. відбувається залежно від досліджуваної території. Процеси формування, політичної, адміністративної, військової ролі на перших етапах

існування держави мали спільні риси. Поява відмінностей датується початком XI ст. – часом закріплення на сторінках літописів боярства окремих князівств: «київського», «чернігівського», «волинського» та інших. Відмінності полягали у джерелах земельної власності, участі у політичних процесах, прихильність до князівської династії.

Ключові слова: боярство, Київська Русь, Південно-Західна Русь, кормління, боярські садиби, земельна власність, грамоти, варяги, князівська дружина, старці градські, земське боярство.

SUMMARY

Rudnik D. G. Boyars of Southwest Russia in XI-XIV centuries. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for a candidate degree in historical sciences. Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. Performed at the Department of History of Ukraine of the State Establishment “Lugansk Shevchenko National University”, Starobilsk, Luhansk region, Ukraine, 2018.

The dissertation is devoted to the complex analysis of the activity of the boyar layer in the territory of Southwestern Rus during the XI–XIV centuries. The main theories and directions of the formation of the nobility, its socio-economic and political role, the characteristic territorial features of the layer on the territory of the Kiev, Pereyaslavl, Chernigov and Galician-Volyn principalities are distinguished. During the research the important role has the source base, which has a changing character, since the Mongol invasion and the beginning of foreign domination in the territory of modern Ukraine led to the end of the established tradition of chronicles. Chronicles, which play the leading role of the written source, are replaced by scattered acts of theater, primarily of princely origin, devoted to the provision of land property.

The study of the activities of the top of the state and the continuity of the historical process in Ukraine is of paramount importance for the development of a

state idea. The consideration of positive and negative historical experience should be an example for the formation of a modern generation of government employers.

Work on the history of the development of the boyar class made it possible to add new data to the historical science: *for the first time* in the national historiography a comprehensive synthesis of issues related to the formation and development of the boyar status, the shift in emphasis in its material provision in connection with the increase of the role of land tenure was made. In the socio-economic provision of the needs of the ruling class. The regional peculiarities of the history of the development of nobility in different principalities, which determined its socio-political role at the local level, were considered;

– *generalized* development of the nobility in the territory of the Galician-Volyn principality, the relationship between the boyar layer and the princely power in political, military and administrative aspects; the economic activity of the nobility, the role and place of boyar farmsteads and the economy as factors that determined their economic and political status;

– *was further developed*: the classification of the sources of the boyar layer in the territory of Kievan Rus; the role of supportive policy of the princely government in the formation of a loyal nobility in the territory of Podilsky principality during the second half of the XIII–XIV centuries.

The first section “Historiography, source base and methodological principles of the research” identified the leading sources (written and material), historical achievements (presented chronologically and territorially) and the methods and principles of research. The specifics of the narrative and material of the studied period are determined. The review of the scientific work on the issues identified in the dissertation was constructed according to the chronological and territorial principle.

It was made the analysis of the literature on the point of issue. Observing the change in the views of professional historians regarding the nature of the nobility – the served foundation, genealogical connections with tribal groups of Eastern Slavs and the tribal nobility was a source of the boyars, and they, however, descended from the historical arena with the destruction of the tribal structure. The served theory of

the origin of the boyar upper society of Rus finds a large number of supporters among researchers. Such views are based on the use of modern scholars of parallel reports of foreign source evidence and the conduct of parallels with Western Europe. The boyars, opposed to the masses of the population, the community, in Soviet historiography, are considered at the present stage as an integral part of the contemporary society.

Historical studies are based on the territorial principle. The objects of study are separate lands of, depending on the nationality of the historian. The basics of this approach were laid in the nineteenth century. The works of the historical school of V.B. Antonovich and M. S. Hrushevsky represent this direction of researches.

The methodological basis of the research is represented by general scientific (systematization) and special-scientific (retrospective, critical, structural, historical-comparative, extrapolation method, prosopographic method, methods of special historical disciplines, methods of archeology).

In the second section “Formation and development of the boyar layer of society”, the ways of forming the boyar stratum during the X–XI centuries were determined and leaving it to the political arena of the principalities. Formation of polyethnic boyar's armed force was the main factor in the emergence of nobility. The leading element of the principalities troops in the early stages were arriving with the first princes of the Varangians. The traces of their stay in Rus are confirmed by archaeological finds. It should be noted that for a long time, especially in Soviet historiography and archeology, attempts were made to find features of the autochthon population among the Varangian antiquities. The presence of the Varangian element is confirmed on the territory of Shestovitsky burial ground place near Chernigiv, which became a certain standard of finds, which testify to the great role of the Varangians in the territory of the state. The tombstone has a long history of study and a series of diametrically opposed views on the interpretation of archaeological finds in favor of a novel by rejecting the Varangian / Norman factor. In addition to the incoming population, the problem of the local, “Zemsky” boyars, unrelated to the military service in the armed forces of principalities, that is, the existence of a clerical

element that could in some respects confront the prince's administration and the prince's apparatus, to be closer to the local population, was pointed out.

The role and localization of boyar farmsteads on the territory of the studied principalities is also explained. The emphasis is placed on the richness and outstanding features of the boyar manor as a political, military and economic center of the district. The boyar seat is a concentration of local artisan production, which serves the population of the land itself and begins to orientate on the market. With the development of economic relations, the influence of the nobility on political processes increases, which manifested itself in the discrimination of the broad strata of the population in the protection of rights and property, in comparison with the nobility. The "Rus' Law" imposes considerably higher monetary penalties for violating property rights and personal non-property rights of the boyar. In addition, the boyars take an active part in trade operations, assembly and advisory duties under the prince, forming his *duma*.

In the third section "The boyar layer in the borders of "Rus'ka zemlua" in the XI–XIV centuries" features of the situation on the territory of Southwestern Russia: the Kiev, Chernihiv and Pereyaslav principality was explained. The socio-political role of the Galician-Volyn principality is generalized, taking into account numerous works on the history of this principality.

The boyars of the Kiev principality were an evolution in the development of sources of obtaining land plots from the plots as a feeding and exploitation of land estates. The basis of their economy is based on households, focused on agriculture and handicraft production. In political terms, the Kyiv nobility, given the desire of the separate branches of the Ruriks descendants to consolidate the upper table in the state, has little ability to choose one or the other side. The transition to the territory of the Kiev principality, along with the princes of the coming members of the aristocracy met with desperate resistance of all strata of the population, primarily nobility.

The destruction of the established social order as result of the Mongol invasion and the gradual transition under the Lithuanian rule found influence on the boyars. Active supportive policy of the Lithuanian landowners on the territory of the

principality of the nobles of Lithuanian descent led to social tension among the Russian population. The solution of the problem was found in the transfer of the Lithuanian state order to the land.

In analyzing the nobility of Chernigiv-Siversky and Pereiaslavl principalities, the author made the conclusion about the attachment of the local boyar layer of his princely power. The reasons were the danger of attacks from the nomadic world, which forced them to seek protection from the prince's wife, and hence cooperation with the authorities (the Pereiaslav principality), attempts to obtain material benefits, moving along with the princes in their aspirations to extend their influence on neighboring lands (Chernihiv-Siversky principality). The Mongol invasion led to a decline in public life and the disappearance of archaeological material, which speaks of the migration processes from these areas in the north-eastern direction and the strengthening of the local society.

Galician-Volyn principality had its own peculiarities in the origin and role of the boyars. It is known for its destructive role in relations with the descendants of Roman Mstislavich. The Galician boyars, unlike the Volyn, were characterized by ties with the tribal nobility in the pre-modern era. This is precisely the reason for the nobility's desire to influence the activities of its prince, aspiration to the sole management of local resources. The control of trade and export routes, the good geographical location of the boyar farms gave Galichans the opportunity to retain their own military wives, to spread influence on the whole city and community centers. Unlike Galitsky, Volyn nobility was deeply dependent on the prince's administration, which was conditioned by the existence of the princely ownership of the land, and hence the reward of its supporters. It was the open support of Danylo and Vasilko Romanovichi's mother's volunteers during the struggle for power.

The boyars of the Galician-Volhynian principalities was characterized by the formation of political parties focused on external contenders at the princely table: the Hungarian, the Igorovich Party, the Alexander Belzsky Party, the party of supporters of Poland. Thus, the external factor plays a prominent role in the formation of state institutions. Promotion on the territory of the principality of the Polish and Lithuanian

rulers has found its support among the representatives of the local elite, the remuneration for which have been new land provision or confirmation of property rights received in previous possessions previous lords

It is concluded that the development of the nobility in the territory of South-Western Russia in the XI–XIV centuries occurs depending on the area under study. The processes of formation, political, administrative, military role in the early stages of existence of the state had common features. The emergence of differences dates from the beginning of the XI century – the time of the consolidation in the pages of the chronicles of the boyars of individual principalities: “Kiev”, “Chernigiv”, “Volyn’ and others. The differences consisted of sources of land ownership, participation in political processes, and commitment to the princely dynasty.

Key words: boyars, Kievan Rus, Southwest Rus, landed property, boyar seat, charters, Varangians, armed forces of principality, city elders, boyars of zemstvo.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі: порівняльний аналіз // Гуржіївські історичні читання : [зб. наук. пр.] / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького [та ін.]. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 91–93.
2. Руднік Д. Г. Боярство Київської землі XIII–XIV ст. // Сторінки історії : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Київ. політехн. ін-т». Київ, 2014. Вип. 37. С. 13–19.
3. Руднік Д. Г. Вплив боярських верств Галичини й Волині на державотворчі процеси // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч.2. С. 3–8.
4. Руднік Д. Г. Князівська влада й боярство Південно-Західної Русі // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 31–34.
5. Руднік Д. Г. Походження бояр у Київській Русі: етнічний аспект // Історичні і політичні дослідження : наук. журн. / Донецьк. нац. ун-т. Вінниця, 2014. № 3–4 (57–58). С. 23–31.
6. Руднік Д. Г. Письмові та матеріальні джерела з історії бояр Київської Русі XI–XIV ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т.1. С. 29–33.
7. Rudnik D. Боярство Переяславського княжества // Slavia Orientalis : Kwartalnik Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. 2016. T. 65, nr. 3. С. 585–592.

Праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації

8. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (Дніпропетровськ, 20 груд. 2013 р.) : у 5 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара [та ні.]. Дніпропетровськ, 2013. Ч. 2. С. 109–111.

9. Руднік Д. Г. Боярство і віче в Київській Русі // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (Дніпропетровськ, 22 берез. 2014 р.) : у 3 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 145–148.
10. Руднік Д. Г. Походження бояр в Київській Русі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки : матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. Володимира Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014р./Східноукр.нац.ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2014. С. 43–44.
11. Руднік Д. Г. Державницький проект Романа Мстиславича в історичній науці // Сучасна наука: теорія і практика : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 28–29 листоп. 2014 р. / НАН України, Наук.-навч. центр приклад. інформатики. Запоріжжя, 2014. С. 56–59.
12. Руднік Д. Г. Проблема походження дружини князя Романа Мстиславича Анни в історичній науці // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (м. Дніпропетровськ, 29 листоп. 2014 р.) : у 4 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара [та ін.]. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 55–57.
13. Руднік Д. Г. Господарська діяльність київських бояр // Współczesna nauka. Nowy wygląd : zbiór raportów naukowych, (Wrocław, 30–31.01.2015). Warszawa, 2015. С. 25–27.
14. Руднік Д. Г. Боярські верстви Чернігівського князівства XI–XIII ст. // Настоящи изследования и развитие : материалы за 11-а международна научна практична конференция. София, 2015. Т. 6: История. С. 3–6.
15. Руднік Д. Г. Боярський стан у складі Великого князівства Литовського // Актуальні питання історії та культури України і світу : матеріали VI Регіон. наук. конф., (Острог, 14 трав. 2015 р.) / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2015. Вип. 5. С. 25–28.
16. Руднік Д. Г. Діяльність бояр в торгово-фінансовій сфері Київської Русі // Історія торгівлі податків та мита : тези доп. IX Міжнар. наук. конф., 29–30

жовт. 2015 р., м. Дніпропетровськ / Ун-т митної справи та торгівлі [та ін.]. Київ, 2015. С. 17–19.

17. Rudnik D. Wolhyn Fürstentum: Entwicklungsbesonderheiten // Людина віртуальна: нові горизонти : зб. наук. пр. (за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф., 30–31 берез. 2016 р.) / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля [та ін.]. Рубіжне ; Сєверодонецьк [та ін.], 2016. S. 131–132.

18. Руднік Д. Г. Вплив боротьби Переяславського князівства з кочовиками на внутрішній розвиток землі // Сучасні тенденції сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. С. 132–134.

19. Rudnik D. Das Problem der Entstehung von Frau des Fürsten Roman Anna // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 69-ї Міжнар. наук. конф., [м. Харків] 29 квіт. 2016 р. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. S. 127–128.

20. Руднік Д. Г. Визначення місця боярської садиби у соціально-політичному розвитку Київської Русі періоду XI–XIV ст. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали III Всеукр. конф. (присвяч. 100-річчю Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара), 25–26 трав. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 208–210.

Праці, які додатково відображають результати дисертації

21. Руднік Д. Г. Боярська верства Північно-Західних земель Київської Русі // Перший крок у науку : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Луганськ, 2014. Т. 3. С. 471–476.

22. Руднік Д. Г. Особливості положення боярської верстви на території Північно-Східної Русі XI–XIII ст. // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (м. Кіровоград, 16 трав. 2014 р.) 6 у 3 ч. / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка [та ін.]. Кіровоград, 2014. Ч. 1. С. 73–76.

23. Руднік Д. Г. Боярство Піденно-Західної Русі // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka : zbiór raportów naukowych, Gdańsk, 29-30.06.2015. Warszawa, 2015. Część 6. S. 9–11.
24. Rudnik D. The Boyars of the Principality of Kyjiv in XIII–XIV Centuries // Nauka i Studia. Przemysl, 2015. Nr. 6 (137). P. 40–45.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Ступінь наукового вивчення теми	23
1.2. Джерельна база дослідження	39
1.3. Методологічні засади дослідження	50
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК БОЯРСЬКОЇ ВЕРСТВИ СУСПІЛЬСТВА	60
2.1. Питання формування боярства як специфічної верстви суспільства	60
2.2. Соціально-економічне та політичне становище бояр на території Київської Русі	81
РОЗДІЛ 3. БОЯРСЬКА ВЕРСТВА В МЕЖАХ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» В XI–XIV СТ.	104
3.1. Боярство Київського князівства.....	104
3.2. Становище боярства Чернігівського князівства	141
3.3. Боярський прошарок Переяславського князівства у зв’язку з особливостями внутрішнього розвитку землі	153
3.4. Боярство Галицько-Волинської землі	164
ВИСНОВКИ	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	216
ДОДАТКИ	271

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна українська історична наука зробила великий крок у накопиченні фактичного дослідницького матеріалу з історії українського Середньовіччя. Розвиток національних історіографій спричинено намаганням дослідників посилити пошуки власної державності в різні часи української історії. Увагу істориків заслужено привертає суперечлива тема історії розвитку боярства як провідної верстви населення часів Київської Русі. Для України на сучасному етапі історичного та політичного процесу необхідно визначити головні особливості власного історичного розвитку, саме те, що має ознаки культурної та соціальної самобутності. Визначення ролі та місця олігархічних верств населення в контексті джерел матеріального збагачення та впливу на державну владу може мати певне значення з огляду на соціально-економічне становище сучасної України.

Незважаючи на багаторічну історію вивчення боярського прошарку на території окремих земель Київської Русі протягом XI–XIV ст., зокрема Галицько-Волинського князівства як такого, де роль боярства є найяскравіше вираженою, залишаються моменти, що потребують узагальнення та комплексного дослідження. Зокрема, уважаємо за потрібне визначити джерела збагачення феодалів, їхніх садиб та маєтків. Розкриття потребують теорії походження та подальшої еволюції боярства як верстви, джерела її поповнення та мобільність, зважаючи на її етнічний склад та тривалу норманську / антинорманську дискусію. Великого значення при цьому набуває джерельна база, що має мінливий характер через певне вгасання літописання після монголо-татарської навали та появу розрізненого актового матеріалу та грамот з огляду проблему їхньої автентичності. Окрім того, у джерелах, що переважно носять тенденційний характер та мають відбиток мислення літописця та епохи складання списків, утвердилася переважно негативна оцінка боярства, у першу чергу галицького та волинського, яке часто протиставляється одне одному. Переломним моментом в еволюції землевласників стала друга половина XIII –

XIV ст., тобто час поширення іноземної влади на руські землі та перенесення правового статусу, що панував на території Польського королівства та Великого князівства Литовського, на територію українських земель. Тому актуальним залишається завдання комплексного узагальнювального дослідження розвитку боярського прошарку, який виступає як військовий, політичний, економічний елемент за часів княжої доби, поширення литовсько-польського впливу на українські землі.

Актуальність проблематики підсилюється необхідністю збереження української державності та національної свідомості, які залежать від дій та здобутків владної верхівки держави. Позитивна та негативна політична діяльність боярства, джерела його походження, відносини між боярством та князівською владою мають довести існування державницьких ідей на території України протягом часу, що вивчається, та показати тяглість історичного процесу до сьогодення. Урахування позитивного політичного досвіду повинне стати прикладом для формування нового покоління українських державних службовців, вільних від поведінкових, політичних та соціально-культурних стереотипів.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в рамках комплексної наукової теми «Соціально-економічні проблеми розвитку України» (державний реєстраційний номер 0110 U 000393), включеної до тематичного плану Інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 4 від 25.11.2011 р., подовження терміну дії теми – протокол № 4 від 28.11.2014 р.). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 5 від 27.12.2013 р.).

Об'єктом дисертації є боярство як провідний прошарок суспільства князівств Південно-Західної Русі XI–XIV ст.

Предметом дослідження є особливості формування та розвитку боярства як окремої суспільної верстви, зроблено акцент на його соціальному,

економічному та політичному становищі в окремих князівствах, територіальних відмінностях в умовах існування боярства.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період XI–XIV ст. Нижня межа визначена часом, коли в літописному матеріалі визначається поняття «місцевого боярства». Зважаючи на ранні фрагментарні згадки боярства на території Русі, залучено до аналізу матеріал IX–X ст., зокрема археологічні дані щодо етнічного складу поховань знатного населення. Верхня хронологічна межа завершується часом включення окремих князівств до складу іноземних держав та поширення на них влади правлячих династій: середина XIII ст. – період зникнення князівського столу в Переяславлі Руському через розорення в часи монгольського завоювання та занепаду цього потужного культурного шару, підтвердженого археологічно; 1387 р. – час завершення входження галицьких земель до складу Польського королівства; початок XIV ст. – остаточне закріплення литовських князів на території Київського та Чернігово-Сіверських князівств з переходом на вказані землі литовського боярства та встановлення литовських правових норм.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Південно-Західної Русі та її складових в XI–XIV століттях. До досліджуваних територій належать князівства, що входили до меж літописної «Руської землі» (Київське (з виділенням з його складу Подільського князівства Коріатовичів у другій половині XIV ст.), Переяславське та Чернігово-Сіверське князівства. Ці землі становили більшість теперішньої території сучасної України з включенням до її території Галицько-Волинського князівства з входженням до його складу Закарпаття (середина XIV століття).

Метою роботи є комплексний аналіз процесу формування та розвитку боярської верстви населення Київської Русі, вивчення її ролі в соціально-економічному й політичному житті суспільства XI–XIV століття.

Для досягнення зазначеної мети необхідно дослідити:

– ступінь наукової розробки проблеми, вивчити джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;

- провідні теорії та погляди на виникнення та формування боярського прошарку досліджуваного періоду;
- соціально-економічне та політичне підґрунтя існування боярського стану;
- взаємодію боярського стану на території Київської землі з урахуванням монголо-татарського та литовського фактору;
- територіальний склад Чернігово-Сіверського князівства та підтримку боярством територіальних претензій місцевої князівської династії;
- причини прихильності боярства Переяславського князівства у зв'язку з політичним розвитком землі в контексті боротьби з зовнішньою загрозою;
- головні напрями діяльності боярства на території Галицько-Волинського князівства від часу появи регіонального боярства та його боротьбу проти сильної князівської влади за збереження власного політико-економічного впливу, ролі взаємодії місцевої знаті з польською владою в процесі поширення іноземного впливу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що на підставі широкого кола джерел і наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців:

- *уперше* у вітчизняній історіографії було зроблено комплексне узагальнювальне дослідження питань, пов'язаних із формуванням та розвитком боярського стану, зміною акцентів у його матеріальному забезпеченні у зв'язку з підвищенням ролі землеволодіння в соціально-економічному задоволенні потреб пануючого класу. Розглянуто регіональні особливості історії розвитку боярства в різних князівствах, що обумовили його суспільно-політичну роль на місцевому рівні;
- *узагальнено* питання, пов'язані з розвитком боярства на території Галицько-Волинського князівства, розглянуто взаємовідносини боярського прошарку та князівської влади в політичному, військовому та адміністративному аспектах; досліджено економічну діяльність боярства, роль та місце боярських садіб та господарства як факторів, що обумовлювали їхній економіко-політичний статус;

– *отримали подальший розвиток* класифікація джерел походження боярського прошарку на території Київської Русі, визначення ролі надавчої політики князівської влади у формуванні лояльного боярства на території Подільського князівства протягом другої половини XIII–XIV ст.

Практичне значення наукової роботи полягає в тому, що її результати можна буде використати під час написання спеціальних робіт з середньовічної історії України; створення навчальних та методичних посібників з історії України; матеріалів практичних занять та лекційного корпусу у вищих навчальних закладах; зібраний матеріал можна буде використати при подальших наукових дослідженнях із цієї тематики.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертації положення та висновки обґрунтовано на базі особистих теоретичних досліджень автора. Усі публікації є одноосібними. На праці вчених, на які спирався автор, зроблено посилання.

Апробація результатів дослідження здійснювалася в ході обговорення його змісту на засіданнях кафедри історії України ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». Основні теоретичні положення й результати роботи викладено в доповідях на таких наукових конференціях: III Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Актуальні питання соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); Матеріали круглого столу кафедри архівознавства та суспільно-правових наук СНУ ім. В. Даля «Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки» (м. Луганськ, 28 лютого – 1 березня 2014 р.); IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Перший крок у науку» (м. Луганськ, 17 квітня 2014 р.); Кіровоградська сесія III Всеукраїнської конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.); IV Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (м. Дніпропетровськ, 22 березня 2014 р.); Дніпропетровська сесія III Всеукраїнської конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.); VI Всеукраїнська науково-практична заочна конференція

«Сучасна наука: теорія і практика» (м. Запоріжжя, 28–29 листопада 2014 р.); XI Міжнародна научна практична конференція «Настоящи изследования и развитие» (г. Софія, 17–25 януари 2015 г.), «Wspolczesna nauka. Nowy wyglad» (Wroclaw, 30–31.01 2015 року); VI Регіональна наукова конференція «Актуальні питання історії та культури України і світу» (Острог, 14 травня 2015 р.); «Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka» (29–30.06.2015 року); IX Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита», (м. Київ, 29–30 жовтня 2015 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Людина віртуальна: нові горизонти» (30–31 березня 2016 р., м. Рубіжне, Сєвєродонецьк), XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тенденції сходознавства» (м. Харків, 22–23 квітня), 69-та Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (м. Харків, 29 квітня 2016 р.), III Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 25–26 травня 2018 р.).

Загальна характеристика роботи. Дисертація складається зі вступу, де зазначено актуальність, об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 313 сторінок, основного тексту – 200 сторінок, список використаної літератури та джерел становить 683 назви.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукового вивчення теми

Для всебічного висвітлення проблеми існування боярського прошарку, його політичної, соціальної та економічної ролі на території Південно-Західних Русі було залучено широку історіографічну базу. Специфіка дослідження зумовила необхідність звернення до наукового доробку істориків різних історичних епох та шкіл. Зазначмо, що історія Київської Русі протягом тривалого часу була предметом професійного вивчення, що спричинило виникнення значного масиву наукових праць, у яких в основному історія боярства розглядалася, за деякими винятками, у контексті відносин з князівською владою.

Спеціальне вивчення соціальних груп, що представляють еліту князівств, бере свій початок у ХІХ ст. і триває до нашого часу. Однак останнє стосується географічних районів Київської Русі, що зумовлено розвитком національних історіографій та певним зменшенням кількості узагальнювальних праць стосовно всієї території держави. У роботах М. Т. Яблочкова, В. О. Ключевського, О. Є. Преснякова, М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Володимирського-Буданова зроблено спробу показати напрями формування боярського стану, який представляли князівські та земські бояри, що мали різні шляхи фінансування та отримання свого привілейованого статусу. Князівські або дружинні бояри складаються з прийшлого варязького елемента, який, асимілюючись місцевим населенням, поступово отримує земельні надання від князя, таким чином посідаючи провідне місце в державному апараті земель. Земські бояри виходять зі складу місцевої племінної знаті докнязівських часів та представляють інтереси своєї місцевості, виступаючи силою, яка поряд з князівськими боярами формує суспільну думку та з якою змушений був рахуватися князь. Окрім указанного джерела, з якого походить земське боярство, історики називають торгівлю, а отже, і купців, які внаслідок накопичення матеріальних статків стають «лучними

мужами» землі. Переважна частина дослідників до земського боярства зараховує «старців градських» як специфічну верству населення.

Радянські історики деякою мірою підтримали такі висновки дослідників ХІХ ст. Зокрема, Б. Д. Греков у фундаментальній роботі «Київська Русь» говорить про боярство як про продукт суспільної еволюції, де змішувалися місцева знать та вищі члени князівської дружини¹. Думку про місцеве боярство розвиває С. В. Юшков².

М. М. Тихомиров говорить про існування місцевого міського боярства, яке включало роди та цілі династії, де відбувалася передача обійманих посад у спадок. Цей міський прошарок, утворений протягом ХІ–ХІІІ ст., був певним чином прив'язаний до свого великого міста, що, за словами дослідника, не дає можливості говорити про «боярина як про свого роду кочівника, який від'їжджає від одного князя до іншого»³. М. М. Тихомиров, окрім цього, послідовно відстоює радянський постулат про класову боротьбу на території Русі (на території міст та сіл) між феодалами та залежним населенням. Бігли холопи, у розшуку яких брав участь сам господар, стають рушійною силою розширення міст. Провідну політичну роль у містах відіграють бояри, які мають двори та челядь. Історик досить негативно оцінює наявність цього прошарку на території міст, адже «боярський двір, наповнений нахабною боярською челяддю, фактично був державою в державі, таким же недоступним для містян, як і «башти» флорентійських дворян. Двори ставали частини об'єктами нападів з боку населення як прояв класової боротьби проти «розбійних боярських гнізд»⁴.

З 1970-х рр. історична наука починає зміщати акценти в походженні боярського стану від однозначної підтримки думки про старців градських як складової частини боярства, протиставлення їх князівській дружині до військового шляху формування бояр. Х. Ловмянський підтримує думку про

¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 126; Черепнин Л. В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе : в 3 т. М., 1985. Т. 1. С. 91–92.

² Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949. С. 91–92, 242–243.

³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1956. С. 159–164.

⁴ Тихомиров М. Н. Древнерусские города... С. 67, 71–72.

генеалогічний зв'язок боярства з племінними групами. В. В. Мавродін та І. Я. Фроянов відокремлюють старців від боярства. Перші є представниками племінної знаті, яка займалася цивільними справами, на відміну від боярства, «чиїм профілем була перш за все сфера військова». Старці відходять з історичної арени у зв'язку з руйнуванням родового устрою⁵.

З кінця 1980-х рр. ХХ ст. і до сьогодні серед істориків домінує думка про служилу природу боярства, яка відкидає положення про старців градських як місцеве боярство та його відносини з князівською владою. Започаткував цей напрям А. А. Горський. Історик зазначає, що в договорах з візантійцями мова йде тільки про існування служилої знаті. Бояри пов'язані з дружиною, що часто підтверджується археологічними даними. Свої землі бояри отримують від князя, одночасно тримаючи власну дружину, що не можна сказати про місцеву знать, якщо вона й існувала після періоду Великого переселення народів та створення держави⁶. Його думку продовжує сучасний російський історик П. С. Стефанович, який присвятив дисертацію на ступінь доктора наук дослідженню місця знаті та військових слуг у соціальній структурі Давньої Русі протягом Х–ХІІ ст. Історик повністю відкидає думку про існування земського елемента та відстоювання ним інтересів общин, які можуть бути відмінним від інтересів князя. П. С. Стефанович, окрім цього, визначає структуру та шлях формування князівської дружини, склад та політико-соціальну роль князівських бенкетів, а отже, і стан наближеності боярства до князя та її здатність впливати на князівську політику та поведінку: це право від'їзду, клятва вірності та боярські генеалогії. Його напрям досліджень наближений до робіт П. В. Лукіна⁷.

⁵ Ловмянський Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и Средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 97–99; Мавродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси: посвящается 70-летию М. К. Каргера. Л., 1974. С. 30–32.

⁶ Горский А. А. Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси). М., 1983. С. 41–44; *Его же*. Русь. От славянского расселения до Московского царства. М., 2004. С. 17–25.

⁷ Стефанович П. С. Знать и военные слуги в социально-политической структуре Древнерусского государства в X – первой трети XII в. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. М., 2014. С. 380–395; *Его же*. «Дружина» в древнейшем русском летописании // Средневековая Русь. 2009. № 8. С. 6–51; Древняя Русь. Очерки политического и социального строя /

Певний розвиток думки про роль земських бояр простежується в роботах І. Я. Фроянова. У праці «Київська Русь» він зазначає, що земські бояри брали активну участь у князівських міжусобицях та нерідко ініціювали зміну місцевих князів та навіть створювали партії⁸. Бояри в автора – лідери суспільства, які не відірвалися від народного середовища, а Київська Русь у той час ще не стала феодальною, вона не знала синьйоріального устрою, як у країнах Західної Європи⁹. У роботах М. А. Несіна місцеве земське боярство розглядається як учасники вічових зборів, які вирішували питання взаємовідносин з князівською владою протягом XII–XIII ст.¹⁰

Серед українських істориків XIX ст. розвивається історична школа В. Б. Антоновича. Київська історична школа, створена науковцем, керувалася народницькими поглядами на історію. Для вчених повинна була стати провідною робота на користь народу, яка змогла б дати селянським масам національне, економічне й культурне відродження. Для цього потрібно було висвітлювати в минулому України такі явища, які найяскравіше показували боротьбу народу за свою національність¹¹. У зв'язку із цим школа В. Б. Антоновича, зокрема його учні М. В. Довнар-Запольський, І. А. Линниченко, П. В. Голубовський, М. П. Дашкевич, Ф. Леонтович, Н. В. Молчановський, М. С. Грушевський, звертає увагу на регіональні дослідження історії Київської Русі. Школа відома як

А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович. М., 2008. 480 с.; Лукин П. В. Вече, «племенные сорания» и «люди градские» в начальном русском летописании // Средневековая Русь. 2004. № 4. С. 70–130; *Его же*. Праздник, пир и вече: к вопросу об архаических чертах общественного строя восточных и западных славян // Одиссей: человек в истории. Феодализм перед судом истории. М., 2006. С. 134–150.

⁸Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. М. : Рус. издат. центр, 2012. С. 84–85.

⁹Дворниченко А. Ю., И. Я. Фроянов – исследователь Киевской Руси // Тр. ист. фак. С.-Петербур. ун-та, 2011. № 6. С. 9.

¹⁰Несин М. Галицкое вече при Ярославе Осмомисле // Русин. 2010. № 1 (19). С. 78–96; *Его же*. Галицкое вече и Даниил Галицкий в 1205–1229 гг. // Русин 2011. № 2 С. 25–26; *Его же*. Галицкое вече и Роман Галицкий // Русин. 2013. № 2 (32) С. 19–41; *Его же*. К истории происхождения Галича // Русин. 2010. № 3 (21). С. 58–76; *Его же*. Некоторые черты социальной трансформации в X–XI вв. в восточнославянском обществе в летописной социальной терминологии // Ист. формат. 2015. № 2. С. 103–116.

¹¹Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6т. Харків : Золоті сторінки, 2001. Т. 2. С. 208.

«школа київських документалістів», або «територіально-історична школа»¹². Науковці в різні часи торкалися вивчення Київського, Подільського, Волинського, Сіверського князівств. Роботу в цьому напрямі започатковано самим В. Б. Антоновичем у праці «Очерк истории Великого княжества Литовского». Наукові розвідки присвячено переважно середньовічному етапу розвитку земель, «що та той час було політично нейтральним та ідеологічно безпечним»¹³.

І. А. Линниченко виступає як ідеологічний супротивник М. С. Грушевського, заперечуючи існування українського народу та виступаючи на імперських засадах, говорить про боротьбу Романа та Данила з галицьким боярством, але князі не змогли здобути перемоги над ним. Одночасно історик торкався проблем діяльності віча на території Київської землі, зазначаючи, що одним з його складників стало боярство, зокрема під час князівського суду 1096 р.¹⁴. Зазначмо, що проблема складу та повноважень указанного віча й дотепер привертає увагу істориків, що роблять спробу визначити причини та символічно-духовний смисл осліплення князя Василька та реакції на таке каліцтво самого князя, духовенства та боярства, які могли виступати посередниками в міжкнязівських стосунках¹⁵.

¹² Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіон. історія України. 2007. Вип. 1. С. 208.

¹³ Там само. С. 209–210.

¹⁴ Линниченко Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. Львів, 1899. С. 10–17; *Его же*. Замечания на статью проф. И. Режабка и дополнения к ним // Болеслав-Юрий II. Кнзьяь всей малой Руси : сб. материалов и исслед. СПб., 1907. С. 81–112.

¹⁵ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ : Дніпро, 1989. С. 149–150; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000. С. 181–183; Древняя Русь. Очерки политического и социального строя / А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович. М., 2008. С. 46–47; Гайденко П. И., Постнов Н. В. События 1096 г.: незамеченные страницы церковно-княжеских отношений // Вестн. Алтай. гос. ун-та. 2007. № 4-2. С. 30; Линниченко И. Вече в Киевской области. Киев, 1881. С. 25; Чебаненко С. Б. Киевская община в междукняжеских конфликтах конца XI века: суд веча // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. 2015. Вып. 4. С. 80–81; Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 110; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М., 2005. С. 77–78; Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. 1906. С. 17–18; Гудзь-Марков А. В. Домонгольская Русь в летописных сводах. М., 2005. С. 164–165; Щавелев А. С. Формы мести в междукняжеских отношениях Рюриковичей // Русь. 2009. Вып. 8. С. 56–57, 59; Пузанов В. В. От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы полигенеза). [СПб.], 2017. С. 374;

У межах нашої роботи звернімося до історії окремих князівств. Київське князівство мало статус головного порівняно з іншими, володіння київським столом автоматично означало головування на теренах усїєї Русі. Починаючи із ХІХ ст. визначення статусу Київського княжіння цікавило багатьох істориків, зокрема М. О. Максимовича, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського¹⁶. Грунтовною працею з історії Київщини є магістерська робота М. С. Грушевського, у якій показано боротьбу чернігівських, суздальських, галицько-волинських князів за стіл, суспільно-політичний устрій князівства, формування та функціонування князівського апарату – тисяцьких, соцьких, тіунів, посадників та інших¹⁷. Серед радянських істориків особливості окремих князівств дослідив Б. О. Рыбаков¹⁸.

Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII в. // Польша и Русь: черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII–XIV вв. : [сб. науч. ст.]. М., 1974. С. 31–33; Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. Київ, 1978. С. 12.

¹⁶ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. 355 с. *Его же*. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. 156 с.; Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев, 1894. 420 с.; *Его же*. Очерк истории украинского народа. СПб., 1906. 512 с.; *Его же*. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. 540 с.; *Его же*. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями. Донецк, 2008. 768 с. *Його ж*. Південноруські господарські замки в половині XVI століття // М. С. Грушевський. Вибрані твори : у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 155–181; *Його ж*. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. [Київ], 1928. С. 101–117; *Його ж*. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. 640 с.; Т. 3. 592 с.; 1993. Т. 4. 544 с.; *Його ж*. Описі Перемиського замку // М. С. Грушевський. Вибрані твори : у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 84–105; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. 640 с.; Максимович М. Очерк Киева // М. О. Максимович. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України. Київ, 2004. С. 159–170; Максимович М. А. Собрание починений. Киев, 1876. Т. 1. V, 847 с.

¹⁷ Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. 540 с.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Борьба за суздальское наследство в 1174–1176 гг. по миниатюрам Радзивилловской летописи // Средневековая Русь. 1976. С. 89–101; *Его же*. Древности Чернигова : материалы и исслед. по истории древнерус. городов. М., 1949. Т. 1. С. 7–107; *Его же*. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. 599 с.; *Его же*. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности. М., 2013. 632 с.; *Его же*. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологи. М., 1964. Вып. 99. С. 21–23; *Его же*. Первые века русской истории. М., 1964. 239 с.; *Его же*. Рождение Руси. М., 2004. 447 с.; *Его же*. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. [М.], 1953. С. 75–113.

На сучасному етапі дослідженню Києва присвячено роботи П. П. Толочка, який визначив принципи розміщення боярських садиб; О. П. Моці, що дослідив історію торговельних шляхів; В. М. Рички, який звернув увагу на статус м. Києва; археологію м. Києва розкрито в роботах Г. Ю. Івакіна¹⁹. Литовську добу вивчено в роботах О. В. Русиної, яка переглянула усталену історіографічну точку зору на процес завоювання литовськими князями українських земель, а відтак і на перенесення литовського права на підкорені землі²⁰.

Подільське князівство має свою історію ґрунтовного вивчення. В. Б. Антонович у роботі «Нарис історії Великого князівства Литовського», що вміщує початкову історію князівства на матеріалах літописів, Литовської метрики, документів, різних архівів та іноземних джерел, визначає історико-географічні реалії Поділля²¹. Представник київської школи В. Б. Антоновича Н. В. Молчановський подає загальну історію князівства, звертаючи увагу на міжкнязівські стосунки та князівську надавчу політику²².

М. С. Грушевський («Барское старство: исторические очерки (XV–XVIII ст.)») вивчав польську частину Поділля – територію Барського старства. Історик визначив основи шляхетського землеволодіння, адміністративно-

¹⁹ Івакін Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. М., 2003. С. 59–65; Івакін Г. Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середина XIV ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1997. 46 с.; *Його ж.* Івакін Г. Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. Київ, 1996. 272 с.; *Його ж.* Оповіді про стародавній Київ. Київ, 1982. 112 с.; Ричка В. «Місто наше столичное... багатохрамний Київ» // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Київ, 2007. С. 346–357; *Його ж.* Вся королівська рать (влада Київської Русі). Київ, 2009. 180 с.; *Його ж.* Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі // Укр. іст. журн. 2009. № 1. С. 67–83.

²⁰ Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII століть // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Т. 230. С. 368–379; *Її ж.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 243 с.; *Її ж.* Чернігів і «Руська земля» у Середньому Подніпров'ї // Сіврянський літопис. 1995. № 3. С. 27–32; *Її ж.* Київська виправа Гедиміна (текстологічний аналіз проблеми) // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1999. Вип. 231. С. 147–157; *Її ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005. 344 с.; *Її ж.* Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. 320 с.

²¹ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. 355 с.; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області : [монографія]. Одеса, 2004. С. 19.

²² Молчановский Н. Очерк истории о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). 1885. 424 с.

територіальний та становий устрій. Управління князівськими наданнями мало за мету, за М. С. Грушевським, зобов'язати шляхтичів нести військову службу та сплачувати щорічні податки, утримання маєтків та ін. Таким чином, землеволодіння мало «різко виражений умовний характер». Історик поіменно визначає подільських урядників, використовуючи просопографічний підхід, вивчає їхні родоводи та принципи отримання ними повноважень та земельних пожалувань²³.

Діяльність князя Вітовта відображено в роботах О. І. Барбашева. Праця вміщує біографію та політичну діяльність князя. Важливим аспектом правління Вітовта була його надавча діяльність. У цьому контексті історик вивчає грамоту, видану на володіння шляхтичу Спитку з Мельштина, який став підлеглим Литви й Польщі одночасно, однак такий погляд дещо суперечить сучасним дослідженням²⁴.

Особливості землі, де переплелися інтереси кількох державних утворень та недоліки джерельної бази, що складається переважно з розрізаних документальних свідчень про земельну політику князів, зумовили й подальший розвиток історичних пошуків. Зокрема, Ю. Й. Сіцінський вивчав роль і місце подільських замків у військовій діяльності князівства та їхні архітектурні особливості²⁵. Серед сучасних істориків необхідно відзначити О. В. Білецьку, яка працює в системі координат магнатського землеволодіння. Дослідниця на підставі вивчення документів визначає імена магнатів, які, на відміну від більш масового боярства, точно відтворені в актовому матеріалі²⁶. М. Г. Крикун робив спроби встановити кордони князівства, які й дотепер залишаються невизначеними через сусідство з польською державою та татарськими ордами,

²³ Грушевський М. Барское старство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев, 1894. С. 128–160.

²⁴ Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (140). СПб., 1885. С. 147–148; *Его же*. Витовт. Последние двадцать лет княжения (1401–1430). СПб., 1891. 340 с.; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст... С. 26.

²⁵ Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.

²⁶ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст...; *Її ж.* «Казус Спитка»: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV – перша половина XV ст.) // Київська старовина. 2005. № 2 (362). С. 23–31; *Її ж.* Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст. // Міждисциплінар. гуманітар. студії. Сер. Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 57–98; *Її ж.* Поділля у другій половині XIV – першій половині XV ст.: політичний та соціально-економічний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2004. 20 с.

тому що відбувалося взаємопроникнення населення та зміна просторової приналежності окремих територій²⁷. Зовнішньополітичний фактор переходу українських земель під владу іноземних держав досліджує Ф. М. Шабульдо²⁸.

В. М. Михайловський до головного напрямку своєї роботи також відносить політичні аспекти діяльності подільських князів з литовської династії, їхні пожалування місцевим боярам та шляхті та власне еволюцію цих станів. Наріжним каменем усієї історіографії Подільського князівства є дискусія про статус місцевої та прийшлої аристократії та їхні відносини з князівською владою Коріатовичів, а згодом Вітовта та Свидригайла на Східному Поділлі та панування польських урядників на Західному Поділлі. Вирішення одного з таких питань, наприклад про статус Спитка з Мельштина, має тривалу історію, на сучасному етапі окреслену проблему досліджує В. М. Михайловський. Відповідь на це питання повинна вирішити проблему про національну приналежність Поділля. В. М. Михайловський також звертає увагу на національний склад населення, принципи формування місцевого війська та правовий статус аристократії у світлі поширення на подільські землі литовського та польського права. Одночасно зазначмо, що робота дослідника ґрунтується на нових знахідках джерел, зокрема окремих грамот Коріатовичів, процес результативного пошуку яких триває й на сьогоднішньому етапі²⁹.

²⁷ Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воєводства // Микола Крикун. Подільське воєводство у XV–XVIII століття. Львів, 2011. С. 83–105; *Його ж.* Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Микола Крикун. Подільське воєводство у XV–XVIII століття. Львів, 2011. С. 14–35.

²⁸ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. 182 с.

²⁹ Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Укр. іст. журн. 2017. № 3. С. 68–82; *Його ж.* На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // *Ruthenica*. Київ, 2016. Т. 13. С. 188–197; *Його ж.* Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 16 с.; *Його ж.* Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 162–177; *Його ж.* Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» у битві під Грюнвальдом // Укр. іст. журн. 2018. № 1. С. 4–17; *Його ж.* Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. // Україна в Центр.-Сх. Європі : зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 12–13. С. 210–223; *Його ж.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340–1394-і рр.) // Укр. іст. журн. 2009. № 5. С. 34–47; *Його ж.* Соляні шляхи до Луцька, Володимира та Кременця за історичними записами Коронної Метрики 1539 р. // Зап. Наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2012. Т. 254.

Звернімося до вивчення в історичних дослідженнях Чернігівське та Переяславське князівств. Окремі етнографічні, географічні та краєзнавчі відомості про князівства містяться в роботі Д. І. Багалія з історії Сіверської землі, до складу якої автор включив і Переяславщину³⁰. Варто зазначити, що П. В. Голубовський, вивчаючи історію Сіверської землі, до її складу, як і Д. І. Багалій, зарахував Переяслав, тому згадана робота є корисною для розгляду історії боярства на території Чернігово-Сіверщини. Дослідник звертає увагу на підтримку місцевим чернігово-сіверським боярством своєї князівської династії в її зовнішньополітичній боротьбі за Київ та Галич. Ця обставина дещо подібна до ситуації, що склалася в Переяславі, де боярство згуртувалося навколо своїх князів у зв'язку з небезпекою, що надходила від кочовиків. Однак у роботі П. В. Голубовського наявні елементи модернізації політичного процесу, зокрема науковець звертає увагу на діяльність боярських партій, можна припустити, що історик убачав аналогію в Галицько-Волинському та Новгородському князівствах³¹. Проте до нашого часу проблема боярських партій у Галичі залишається дискусійною серед істориків.

В. Г. Ляскоронський узагальнює та доповнює своїх попередників П. В. Голубовського та Д. І. Багалія з питань історії князівства. Дослідник звертається до широкого кола проблем історії Переяславщини: географії, етнографії, економіки та аспектів зовнішньої й внутрішньої політики. На перший план виступає внутрішньо князівська боротьба за уділи, постійним місцем зіткнення інтересів яких була саме Переяславська земля. Остання протягом X–XI ст., на думку автора, знаходилася в певних «федеративних відносинах до князя-об'єднувача земель (Олега)». Переяславський стіл

С. 397–412.; Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятавича 1391 г. // Беларускі Гістарычны Агляд. 2001. Т. 8. Режим доступа: <http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyyatavicha-1391-g/>; Білецька О. «Казус Спитка»: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV – перша половина XV ст.) // Київська старовина. 2005. № 2 (362). С. 23–31.

³⁰ Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. Киев, 1882. II, 310 с.

³¹ Голубовский П. История Северской земли до половины XIV столетия. 1881. С. 90–91, 99, 102, 134, 147, 170–178, 190–192.

слугував перехідною ланкою до Київського князівства³². Така думка знайшла свою підтримку й у сучасних дослідників³³. У роботі В. Г. Ляскоронського Переяславське князівство у своєму політичному та суспільному розвитку не має відмінностей від інших земель Русі. Це стосується віча, складу та діяльності дружини, адміністративного апарату та судової діяльності³⁴. Однак зовнішня загроза нападу на територію князівства змусила населення зосередитися на підтримці свого князя. Община бере участь у призначенні та вигнанні князів, у формуванні лінії князя на зовнішній арені. Із цієї общини виходять і бояри як найбільш впливові та багаті її представники³⁵. В. Г. Ляскоронський підтримує думку про подвійну структуру боярства – земських та князівських. Земські бояри відстоювали інтереси своєї землі, часто знаходячись на військовій службі та «зливаючи свої інтереси з інтересами народу». Князівські бояри не закріплювалися на цій території та не отримували земельних наділів, перебуваючи в постійному русі разом з князем. Проте такі висновки дослідник робить, застосовуючи аналогію з іншими землями³⁶.

Радянський історик М. П. Кучера в узагальнювальній статті з історії князівства переважно звертає увагу на археологічні дані про розміщення роменської культури як основи Переяславщини та Чернігово-Сіверщини. Зведення укріплень протягом XII–XIII ст. нашттовхнуло дослідника на думку щодо посилення ролі місцевого боярства як керівників гарнізонів. Проте в роботі основну увагу звернено на політичні процеси та міжкнязівські

³² Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография. Киев, 1897. С. 452.

³³ Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Іст.-геогр. дослідж. в Україні. 2012. Вип. 12. С. 96–109; Колибенко О. Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) // Ruthenica. 2002. Вип. 1. С. 164–174; Колибенко О., Колибенко О. Юрій-Георгій Володимирович (Долгорукий): історико-історіографічний портрет Переяславського князя // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. пр. 2012. Вип. 32. С. 39–45; Коринный Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. 312 с.; *Его же*. Переяславская земля в X–первой половине XIII в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. 22 с.

³⁴ Ляскоронский В. История Переяславской земли... 1897. С. 455–456.

³⁵ Там же. С. 458–459.

³⁶ Там же. С. 457–459.

стосунки³⁷. Узагальнювальна робота М. П. Кучери в руслі класового підходу відводила боярам усталену роль антинародного класу, однак це не зменшує користь від дослідження, яке ми вважаємо фундаментальним, проведеним уперше із часів діяльності М. С. Грушевського³⁸.

На сучасному етапі вивчення Переяславщини представлено роботами О. Г. Юрченка стосовно існування міста, а відтак і князівства, після монгольського нашествя³⁹. Відомості про входження переяславських земель до складу Великого князівства Литовського подано й у науковій праці Л. В. Войтовича⁴⁰.

На сьогодні соціально-економічний розвиток Чернігівського князівства досліджено в узагальнювальній роботі О. К. Зайцева⁴¹. С. М. Келембет подає інформацію про окремих чернігівських князів післямонгольського та литовського періодів, на підставі підзабутих та маловідомих джерел відтворює імена окремих бояр монгольського періоду⁴².

Історію Галицько-Волинського князівства представлено роботами з вивчення боярства в контексті боротьби з князівською владою нащадків Романа Мстиславича; думка про боярський сепаратизм була домінуючою в історіографії протягом досить тривалого часу. Поширеними доказами свавілля боярства стали, зокрема, такі випадки, як події, пов'язані з дружиною князя

³⁷ Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. 1978. Вип. 25. С. 21–31.

³⁸ Коринний Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века... 1992. 312 с.; *Его же*. Переяславская земля в X – первой половине XIII в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. 22 с.

³⁹ Юрченко О. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. ст., 2005. Вип. 16. С. 155–164; *Його ж*. Пізньосередньовічна Переяславщина за топонімічними та археологічними джерелами // Київська старовина. 2003. № 6 (354). С. 123–126; *Його ж*. Політична історія Переяславщини другої половини XIII ст. // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. пр. 2002. Вип. 13. С. 152–162; Юрченко О., Вовокодав С. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII – XV ст. // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. ст. 2004. Вип. 15. С. 31–37.

⁴⁰ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XIV ст. Львів, 1996. 256 с.

⁴¹ Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975. С. 57–117. *Его же*. Черниговское княжество X–XIII вв. : избр. тр. М., 2009. 226 с.

⁴² Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2017. № 1–2. С. 11–19; *Його ж*. Чернігівські бояри монгольського періоду // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2018. № 3. С. 3–9; *Його ж*. Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь Південної Сіверщини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 5 (131). С. 13–34.

Ярослава Осмомисла, страта представників боярства князем Романом Мстиславичем, інтриги проти Данила Романовича, поява й діяльність боярських партій, орієнтованих на запрошення володарів із-за кордонів князівства. Дослідження І. І. Шараневича в ХІХ ст. є узагальнювальною працею з історії князівства на підставі критичного вивчення літописів. Історик показав діяльність боярських партій та основи економічного життя боярства⁴³.

Київську школу В. Б. Антоновича представлено роботами М. П. Дашкевича, уже названих М. С. Грушевського та І. А. Линниченка. Указані дослідники залишили цілий корпус робіт з різних аспектів історії боярства, його політичного становища, королівського надання, історії переносу польського права на українські землі⁴⁴. Продовжують дослідження князівства І. П. Крип'якевич⁴⁵, П. Й. Грицак, з представників української еміграції можемо назвати І. М. Кузича-Березовського⁴⁶.

Серед сучасних істориків боярські смути досліджено в роботах О. Б. Головка⁴⁷. Історію боярських родів вивчав А. М. Петрик, його напрацювання є узагальненням діяльності боярських партій, відносин бояр з церквою, у дослідженні вміщено певні уточнення до родоводів окремих бояр⁴⁸.

⁴³ Шараневич І. *История Галицко-Володимирской Руси. Отнаидавнейших времен до року 1453*. Львов, 1863. 468 с.

⁴⁴ Дашкевич Н. *Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям*. Киев, 1873. 159 с.; Линниченко І. *Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст.* Львів, 1899. 285 с.; Грушевський М. *Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.)*. Киев, 1894. 420 с.; Грушевський М. *Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия*. Киев, 1891. 540 с.; Грушевський М. С. *Історія України-Русі*: в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. 592 с.

⁴⁵ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів, 1999. 220 с.; *Його ж.* *Історія України*. Львів, 1990. 520 с.

⁴⁶ Грицак П. *Галицько-Волинська держава*. Нью-Йорк, 1958. 176 с.; Кузич-Березовський І. *Березівське боярство на тлі історії України*. Детройт, 1962. 322 с.

⁴⁷ Головка А. Б. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* : [монографія]. Киев, 1988. 135 с.; *Його ж.* *Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII в.* // *Rossica Antiqua*. 2010. № 2. С. 113–139; *Його ж.* *Галич і галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття* // *Княжа доба: історія та культура*. 2011. Вип. 5. С. 117–129.

⁴⁸ Петрик А. *Бояри та церква Галичині й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2003. Вип. 7. С. 80–94; *Його ж.* *Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 8. С. 46–58; *Його ж.* *Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2005. Вип. 9. С. 181–193; *Його ж.* *Боярство Галицько-Волинської держави*

М. М. Волощук об'єктом своїх пошуків визначив діяльність боярства в контексті русько-угорських відносин. Дослідник на базі широкого кола залучених закордонних джерел розкриває біографії провідних бояр князівства на території Угорського королівства. Відбувається перегляд усталених поглядів на окремих представників боярства, коли їхнє зникнення зі сторінок літописів ставало причиною вгасання інтересу до них дослідників. Прикладом цього є політична кар'єра Володислава Кормильчича, що продовжилася вже на території Угорщини⁴⁹.

Роботу Н. М. Яковенко присвячено окремим аспектам долі боярства. Нарис історії шляхти Волині й Центральної України кінця XIV – середини XVII ст. має просопографічні відомості. Висвітлено менталітет та основні мотиви правлячої еліти⁵⁰. М. Ф. Котляр має широкий спектр робіт з історії Галицько-Волинського князівства, зокрема науковець досліджує джерела багатства боярства, зовнішні фактори боярських рухів та їхню боротьбу з князівським двором, зокрема з Данилом Галицьким. Історик відстоює волинське походження дружини Романа Мстиславича Анни⁵¹. Ця проблема призвела до появи кількох протилежних поглядів на родинні зв'язки Анни, яку розглядають або як дочку візантійського імператора (О. В. Майоров), або як доньку

(XII–XIV ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. 304 с.; *Його ж.* Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2008. Вип. 11–12. С. 63–86.

⁴⁹ Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (IX – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції : [монографія]. Івано-Франківськ, 2014. 496 с.; *Його ж.* Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2010. Вип. 2. С. 20–31.

⁵⁰ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. 472 с.

⁵¹ Котляр М. Жорстокий світ давньоруського середньовіччя // Україна в Центр.-Сх. Європі. 2011. Вип. 11. С. 87–101; *Його ж.* Княжий двір Романовичів. Кілька вступних зауважень // *Ruthenica*. 2006. № 5. С. 88–105; *Його ж.* Мобільність княжого двору в Південній Русі // Україна в Центр.-Сх. Європі. 2008. № 8. С. 35–52; *Його ж.* Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. 290 с.; *Його ж.* Данило Галицький : біогр. нарис. Київ, 2002. 328 с. *Його ж.* Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі : нариси. Київ, 2016. 288 с.; *Його ж.* Соціальна структура давньоруського суспільства // Укр. іст. журн. 2015. № 6. С. 13–28; *Його ж.* Котляр М. Ф. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. // Україна в Центр.-Сх. Європі. 2013. № 13. С. 97–110; *Його ж.* Территориальное развитие Чернигово-Северской земли в домонгольское время. Создание и развитие Черниговского княжества // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2013. № 2 (52). С. 5–16; *Його ж.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. 183 с.

волинського боярина (М. Ф. Котляр, Н. Л. Пушкарьова, В. Т. Пашуто, Н. Д. Полонська-Василенко), окремо вивчено родинні стосунки з угорськими королями (Л. В. Войтович, М. Г. Погодін)⁵².

Науковий доробок Л. В. Войтовича охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних з боярством, зокрема дослідник звертає увагу на торговельну діяльність, принципи формування князівських та боярських дружин, у тому числі матеріальне забезпечення війська, розвиток зброярського ремесла, зовнішню та внутрішню орієнтацію боярського прошарку. Вивчення науковцем часу входження Закарпаття до складу Галицько-Волинської держави в контексті діяльності князя Лева Даниловича, часу, коли значно знизилася інформативність джерел, розширює географію боярства, зокрема з'являються відомості про Петра Петуню. Дослідник переосмислює причини смерті князя Юрія-Болеслава II, убачаючи в цьому зацікавленість іноземних володарів⁵³. Археологічний напрям роботи князівства відображено в працях С. В. Терського з локалізації боярських садиб та господарських замків⁵⁴.

⁵² Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 192; Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. 4-е вид, стереотип. Київ, 2002. Т. 1. С. 195; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег ; Мюнхен, 1969. С. 43–49.

⁵³ Войтович Л. Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича // Дрогобицький краєзнавчий збірник, 2012. Вип. 16. С. 46–61; *Його ж.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть : [монографія]. Львів, 2015. 478 с.; *Його ж.* Загадки вікінгів: Ладога і Плісенськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. Львів, 2011. Вип. 20. С. 142–188; *Його ж.* Король Данило Романович: загадки та дискусії // *Тетра Cossacorum*: студії з давньої і нової історії України. Київ, 2007. С. 383–403; *Його ж.* Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. 314 с.; *Його ж.* Спірні питання Галицько-Волинської історії: відкриття дискусії // *Княжа доба: історія та культура.* 2014. Вип. 8. С. 360–371; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XIV ст. Львів, 1996. 256 с.; *Його ж.* Боротьба Любарта Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки.* 2009. № 22. С. 120–127; *Його ж.* Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 780 с.; *Його ж.* Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрета // *Княжа доба: історія і культура.* Львів, 2011. Вип. 5. С. 209–220; *Його ж.* Феномен галицького боярства і його стосунки з князями // *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту.* 2017. Т. 27. С. 228–244; *Його ж.* Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. 480 с.

⁵⁴ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держав. Київ, 2014. 164 с.; *Його ж.* Володимир у світлі археологічних досліджень // *Княжа доба: історія та культура.* 2007. Вип. 1. С. 243–270; *Його ж.* Лучеськ X–XV ст. : [монографія]. Львів, 2006. 252 с.; *Його ж.* Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи

Закордонну історіографію представлено переважно роботами П. С. Стефановича, П. В. Лукіна, І. Я. Фроянова, А. А. Горського. Указані російські науковці активно звертаються до історії служилих верств населення. Автори проводять активні пошуки в контексті теорії еліт, відводячи боярству рушійну силу суспільних процесів⁵⁵. Інститут посадництва, боярсько-князівських відносин, князівсько-боярську сфрагістику, нумізматику та історію торгівлі вивчає В. Л. Янін⁵⁶. Доробок А. Юсуповича присвячено просопографічним студіям галицько-волинського боярства, М. Дімнік говорить про роль боярства в міжкнязівських відносинах галицьких з київськими та чернігівськими князями⁵⁷. Автор цієї роботи зробив спробу вивчити становище боярства на окремих землях Київської Русі⁵⁸.

дослідження // *Historical and Cultural Studies*. 2015. Vol. 2, № 1. С. 97–104; *Його ж.* Боярство Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави // *Військово-наук. вісн.* 2009. Вип. 12. С. 132–141.

⁵⁵ Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М., 1996. 128 с.; *Его же.* Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси). М., 1983. 124 с.; *Его же.* О «племенной знати» и «племенах» славян // *Florilegium*. К 60-летию Б. Н. Флори. М., 2000. С. 61–67; *Его же.* Русь. От славянского расселения до Московского царства. М., 2004. 368 с.; Лукин П. В. Вече, «племенные собрания» и «люди градские» в начальном русском летописании // *Средневековая Русь*. 2004. № 4. С. 70–130; *Его же.* Праздник, пир и вече: к вопросу об архаических чертах общественного строя восточных и западных славян // *Одиссей: человек в истории*. Феодализм перед судом истории. М., 2006. С. 134–150; Стефанович П. С. «Дружина» в древнейшем русском летописании // *Средневековая Русь*. 2009. № 8. С. 6–51; *Его же.* Боярская служба в средневековой Руси // *Одиссей: человек в истории*. Феодализм перед судом истории. М., 2006. С. 151–160; *Его же.* Знать и военные слуги в социально-политической структуре Древнерусского государства в X – первой трети XII в. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. М., 2014. 553 с.; Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. М., 2012. 1088 с.; *Его же.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980. 256 с.

⁵⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники. М. : Языки рус. культуры, 2003. 508 с.; *Его же.* Новгородская феодальная вотчина : ист.-генеалог. исслед. М. : Наука, 1981. 296 с.

⁵⁷ Димник М. Борьба за Галич между Данилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.) // *Rossica Antiqua*. 2013. № 1. С. 55–103; *Его же.* Даниил Галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за Галицкую землю в 1239–1245 гг. // *Русин*. 2014. № 1 (35). С. 17–35; Юсупович А. «На двое будущу». Баскаки в Галицком княжестве в XIII в. // *Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV століть : матеріали II Міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 20–22 жовт. 2011 р.* Краків, 2012. С. 86–90; Dimnik V. The Daughters and Sons of Prince Mikhail Vsevolovich of Chernigov (1179–1246) // *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. Р. 107–111; Юсупович А. Династія Романовичей глазами боярских элит. О чем не напишет княжеский панегирик // *Письменность Галицко-Волинского княжества: историко-филологическое исследование*. Оломоуц, 2016. С. 23–32; Jusupovic A. «Богу же изволиша Даниль созда градъ Холмъ».

Таким чином, виникнення та формування боярства на території Південно-Західної Русі були об'єктом аналізу великої кількості дослідників, проте історія провідної верстви тогочасного суспільства не знайшла свого комплексного вивчення. Автори зверталися до розгляду певних факторів на окремих землях, що зумовлено усталеним регіональним підходом до вивчення історії України.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження складається головним чином із писемних джерел – літописів, грамот, юридичних документів. Логічно доповнюють джерельну базу надбання археології, нумізматики, спеціальних історичних дисциплін. Усі зазначені джерела було введено до наукового обігу, але це не зменшує їхньої наукової цінності та можливості їхньої інтерпретації.

Першу групу джерел складають писемні. Писемні джерела поширені нерівномірно та не завжди відзначають специфіку того чи іншого князівства. Серед них провідну роль відіграють літописи. Велика кількість літописних списків та редакцій, перш за все виданих у серії «Полное собрание русских летописей», висвітлюють історію Київської Русі з оглядом на місцеві особливості окремих князівств. Існуючі редакції літописів, створених набагато пізніше за досліджуваний період, наприклад у XV–XVI ст., мають суперечності в трактуванні описаних подій та змушують звертатися до інших джерел. Боярство в літописах розглядається в контексті діяльності князів, виступає як їхні супутники, що становить певні труднощі у вичленуванні боярської верстви та боярських родів (за певними винятками) із самого тексту джерела⁵⁹.

Geneza I jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2014. Rock 12 (2014), zeszyt 6. S. 11–26; Jusupović A. Bojar czy książę? “Uzurpacje” Wołodysława Kormiliczicza w narracji Kroniki halicko-wołyńskiej // Княжа доба: історія і культура. 2013. Вип. 7. S. 137–146; Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława // Княжа доба: історія і культура. 2011. Вип. 5. S. 145–162.

⁵⁸ Додаток А.

⁵⁹ Руднік Д. Г. Письмові та матеріальні джерела з історії бояр Київської Русі XI–XIV ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. нац. ун-ту. 2015. Вип. 44, т. 1. С. 29, 32.

Зазначмо, що використання писемного матеріалу пов'язане з певними складнощами, адже його база, за словами М. Ф. Котляра, визначилася півтора століття тому й з того часу майже не збагачувалася, тому немає надії віднайти раніше не відомий список або кілька сторінок, не знаних спеціалістами. Епіграфічний матеріал лише додає певні штрихи й не здатний принципово вплинути на погляди вчених⁶⁰.

Основу давньоруського літописання складає «Повість минулих літ», що містить твори, написані в Києві наприкінці X – початку XI ст. Оскільки «Повість минулих літ» – це найбільш давнє відоме історичне джерело, то в літописі мова йде про першовитоки давньоруськ-ої державності, діяльність перших князів, етнічний склад князівської дружини. Джерело наводить дані про боярство, розповідаючи про посольства князів Олега й Ігоря до Візантії⁶¹. Літописець не лише говорить про історичні події в хронологічному порядку, але й оцінює їх, подає розгорнуту етнографічну картину розселення східнослов'янських племен.

У період феодальної роздробленості підсилюється увага літописців до місцевих справ. Одна з редакцій «Повісті минулих літ» була використана для створення Іпатського (Іпатіївського) списку початку XV ст.⁶². Там поруч із фактами політичного життя розповідається про данини, що спочатку складали вагому частку матеріального забезпечення дружини. Маємо інформацію про боярську службу київським і місцевим князям та їхнє місце в державному управлінні. В Іпатському літописі є звістка про боярське землеволодіння, коли до дружини звертається князь Ізяслав, що вони «своих сел и своих жизней лишились»⁶³.

Никонівський літопис має назву за належністю одного зі списків патріарху Никону, хоча його складено на початку XVI ст. у літописній

⁶⁰ Котляр М. Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.) // Укр. іст. журн. 2015. № 3. С. 21–22.

⁶¹ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года... СПб., 2012. 510 с.

⁶² Ипатьевская летопись. М., 1998. 648 с. (ПСРЛ, т. 2).

⁶³ Там же. Стб. 284.

майстерні митрополита Данила. Літопис має компіляційний характер, проте базується на джерелах, що не збереглися до нашого часу⁶⁴.

Так званий Густинський літопис, написаний наприкінці XVII ст., було поміщено у виданні 1843 р. разом з Іпатіївським літописом. Джерело було перевидано сучасниками⁶⁵. У ньому міститься багато свідочств з історії різних регіонів Київської Русі. Є відомості й про боярство. Літопис називає Аскольда та Діра «болярами» князя Рюрика⁶⁶. Зазначено, що слов'яни, чудь і кривичі «видяще великое нестроение в земль своей, придоша въ чувство и советъ сотвориша, еже избрати себъ князя от инаго рода, иже бы владль ими и браниль ихъ от всьхъ врагъ и супостатъ». Характерно, що вказується на свідочтва німців, за якими наказав новгородцям шукати князя їхній старійшина Гостомисл перед тим, як померти⁶⁷. Окремо маємо докладну розповідь про князювання в Галичі боярина Володислава, який зветься «божевільним»⁶⁸.

Багато свідочств про політичну й господарську діяльність боярства надає Галицько-Волинський літопис, початок якого був утрачений ще в протооригіналі Хлебниковського списку. Тут відсутні події 1199–1204 рр., а повідомлення починаються із загибелі Романа Мстиславича в 1205 р. Закінчується літопис фактично подіями зими 1289-1290 рр.⁶⁹. За словами М. Ф. Котляра, цей літопис не має собі рівних ні за «багатством фактичної інформації, ні за рівнем тлумачення подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській та Південній Русі»⁷⁰. Однак галицький літописець є доволі тенденційним і відкрито виступає проти боярського прошарку та є прихильником князівської династії. Окремі повідомлення літопису стали об'єктами спеціальних досліджень, зокрема про походження дружини князя Романа Мстиславича та боярина Володислава

⁶⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000. 280 с.; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летопису. СПб., 1897. VII, 254 с.

⁶⁵ Густынская летопись. СПб., 2003. 202 с.

⁶⁶ Там же. С. 26.

⁶⁷ Там же. С. 26.

⁶⁸ Там же. С. 113.

⁶⁹ Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів, 1994. 259 с.

⁷⁰ Галицько-Волинський літопис / за ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. 400 с.

Кормильчича. Певною особливістю цього літопису є те, що він називає багатьох бояр за іменами та уважно простежує їхню участь у державних справах, коли вони очолювали війська та правили містами, обіймали державні посади⁷¹.

Галицько-Волинський літопис несподівано обривається на початку XIV ст., залишаючи без розкриття діяльність наступних князів-нащадків Данила Романовича, князів Лева Даниловича, його синів та онуків. На зміну йому приходять актові джерела князівської адміністрації Лева Даниловича про надання окремим монастирям та церковним феодалам земельних наділів. Однак зазначені документи послідовно відкидаються дослідниками як достовірне джерело про земельні відносини, адже їхні тексти були відтворені за пізнішими згадками в документах польських королів XIV–XV ст.⁷². Виданням грамот було відоме правління останнього галицького князя Юрія-Болеслава II. Вони були присвячені регулюванню економічних відносин з іноземними купцями, які, певно, і стали однією з причин його загибелі внаслідок боярської змови⁷³.

Цінними є свідчення мандрівників-місіонерів татарських часів. Зазначмо, що Джованні Плато Карпіні з Перуджі, один із засновників ордену францисканців, здійснив на прохання римського папи Інокентія IV місію до монголів як апостольський легат і посланець до татар й інших народів Сходу. Плато Карпіні повідомляє про долю Києва за п'ять-шість років після погрому міста. Важливі свідчення подає Гільом Рубрук, який 1253 р. розпочав свою

⁷¹ Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів, 1994. С. 7; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162; Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М., 1989. С. 8; Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 479–480; Майоров О. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. Біла Церква, 2013. 220 с.; Волощук М. М. «Вокняженіє» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр. з перервами): міфи і реальність // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Серія: Історія., 2009. Вип. 15. С. 38–47; Юсупович А. Династія Романовичей глазами боярских элит. О чем не напишет княжеский панегирик // Письменность Галицко-Волинского княжества: историко-филологическое исследование. Olomouc, 2016. С. 25; Дильман Д. В. Боярство и народное большинство Галицкой земли в событиях первой половины XIII века // Вестн. Челябин. ун-та. Серия: История. 1999. № 2 (10). С. 27–29; Войтович Л. В. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. 2017. Т. 27. С. 233.

⁷² Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Вип. 231. С. 44–108.

⁷³ Там же.

мандрівку з Константинополя до Солдайї, а потім – до татарської столиці⁷⁴. У цілому свідчення Платона Карпіні й Г. Рубрука заслуговують на довіру, оскільки вони складені з метою розвідувального характеру. Проте, як справедливо зазначає М. О. Максимович, звістки мандрівника не говорять про 80 років від погрому до Гедиміна⁷⁵.

Суздальський літопис складено наприкінці XV ст., а викладені в ньому події доведено до 1418 р., причому до 1206 р. літопис дуже схожий з Радзивілівським. У Суздальському літописі засуджено міжкнязівські усобиці: «Реки на тя будет грех аже переступишь хресное целование»⁷⁶. У цілому обидва літописи містять цінні свідчення не лише з історії місцевих північних князівств, але й загальноруського масштабу.

Єрмолінський літопис було складено в другій половині XV ст. для відомого будівельного підрядчика Єрмолаєва. Для його створення використовувалися Уваровський список і Кирило-Білозерський⁷⁷. Літопис містить свідчення про литовсько-українські відносини, взаємини з представниками боярського прошарку.

Складена в часи централізації Польщі «Велика Хроніка» подає різні свідчення, зокрема, і про Русь (переважно Галичину). Звернено увагу на боярство. Характерно, що автор хроніки дає неоднакові назви для окремих категорій галицької знаті. Пересічні бояри мають назву *procerum*⁷⁸. Таку ж назву надано й польській знаті. В іншому фрагменті галицька знать має назву *primatibus, primatum*. Це стосується жорстокої розправи князя Романа з боярами. Проте найбільш впливові урядовці – це *satrapus*⁷⁹.

Радзивілівський літопис відноситься до кола Володимиро-Суздальських літописних зводів і близький за змістом до Лаврентіївського літописного зводу.

⁷⁴ Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. М., 1957. 270 с.

⁷⁵ Максимович М. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и население ее пришлым народом (письмо М. Г. Погодину) // Выбранные творы. Київ, 2004. С. 49.

⁷⁶ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 297.

⁷⁷ Ермолинская летопись. СПб. : Тип. А. Александрова, 1910. V, 246 с. (ПСРЛ, т. 23).

⁷⁸ «Великая Хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. М., 1987. С. 103.

⁷⁹ Там же. С. 122, 125, 128, 148, 137.

Він починається з розселення слов'янських племен і закінчується політичними подіями 1206 р. Літопис дійшов до нас у списку кінця XV ст. Його особливість полягає у великій кількості мініатюр, цінних свідочств у різних сферах давньоруського життя. Зокрема про міжкнязівські стосунки⁸⁰.

«Новгородський перший літопис» – це група новгородських писемних пам'яток чи списків, схожих за своїм змістом. Він був написаний у XIII – середині XIV ст. і містить багато фактів з історії новгородського боярства, його політичного й майнового становища⁸¹.

Найбільш древня пам'ятка української культури Києво-Печерський патерик спирається на твори різних авторів і друкується за першим списком 1462 р. Головним чином у списку розказано про життя Печерського монастиря, проте є свідочства не тільки про участь бояр у церковному житті, але й про їхні матеріальні статки, заповіти монастирю⁸². Так, у патерику йде мова про культурну діяльність бояр – розбудову. Наприклад, боярин Захарія дав великі гроші церкві святого Іоанна Предтечі⁸³.

Низка літописних джерел допомагає дослідити зміни в політично-соціальному становищі боярства так званої литовської доби, зокрема хроніки Матвія (Мацея) Стрийковського⁸⁴. У період існування Великого князівства Литовського створено багато літописів під загальною назвою «Білорусько-литовські літописи»⁸⁵. Пам'ятки називаються або за місцем знахідки (Ольшевський, Супрасльський, Віленський), або за прізвищем того, хто її вперше увів до наукового обігу (Красинського, Рачинського), хоча застосовуються й змішані назви: «Рачинського, або Познанська», «Слуцька, або Уваровська». Здебільшого вони є компіляціями, але інколи автори дають фактам свою оригінальну інтерпретацію. Останнє допомагає висвітлити

⁸⁰ Радзивилловская летопись. Л., 1989. С. 110, 88.

⁸¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. М. ; Л., 1950. 350 с.

⁸² Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : препринт. вид. Київ, 1991. 280 с.

⁸³ Там же. С. 13.

⁸⁴ Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі // Дзвін. 1990. № 4. С. 107–120.

⁸⁵ Хроника Быховца... 155 с.; Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. М., 1975. 234 с.

маловідомі сторінки. Пам'ятка містить інформацію про похід Гедиміна в українські землі та роль місцевого боярства в указаних подіях; боротьбу Вітовта з удільними князями й усунення останніх із князівств.

Іншим джерелом з історії народів, що входили до ВКЛ, є так звана «Хроніка литовська і жмойтська», складена давньобілоруською мовою. Її автор здебільшого спирався на хроніку М. Стрийковського, але залучав й інші, доступні йому джерела. Так, літопис свідчить, що боярство південно-західних земель колишньої Київської Русі з приходом Гедиміна втратило свою політичну роль у державі. Великий литовський князь Луцьк «и иные пригородки старостами своими осадил». Те ж саме було в Житомирі, «в котором было много шляхты киевской»⁸⁶.

Руська правда – основне юридичне джерело з історії Русі X–XIII ст. – протягом декількох століть була головним керівником під час судових розглядів, заснована на судовій практиці східних слов'ян. Коротка правда включає десять статей, даних грамотою Ярослава новгородцям, що мають назву «Найдавніша правда», Правда Ярослава 1036 р. і Правда Ярославичів 1072 р., а також статті, що виникли в Новгороді в першій половині XII ст. Окремі її статті допомагають під час розгляду правового статусу боярства. Просторова правда включає Коротку правду, Статут Володимира Мономаха, що містить постанови про стягування відсотків, про закупів і протограф Скороченої правди. Вона виникла на початку XIII ст.⁸⁷.

Митрополиче правосуддя було створене в XIV ст. Можливо, що окремі його статті написані в другій половині XIII ст., оскільки захищається церковний імунітет, який реалізувався в повному обсязі лише при татарському володарюванні. Наприклад, стаття 36: «Что ся дъеть в монастырѣхъ ли в монастырскѣхъ людехъ, да не вступається князь ли властелин: то вѣдаеть и епископъ»⁸⁸.

⁸⁶ Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. М., 1975. С. 37, 39.

⁸⁷ Правда Русская : учеб. пособие / [отв. ред. Б. Д. Греков]. М. ; Л., 1940. 112 с.; Пространная Русская Правда. М., 1953. С. 87–112.

⁸⁸ Юшков С. В. Правосудие митрополичье : (доклад, читан. в Подкомиссии по подгот. к изд. Русской Правды 14 нояб. 1928 г.) . // Труды выдающихся юристов : С. В. Юшков / отв. ред. О. И. Чистяков [и др.]. М., 1989. С. 336–344.

З XIV ст. із зупинкою літописної традиції внаслідок монголо-татарської навали та міграційних процесів роль провідного джерела з історії українських земель переходить до актового матеріалу. На сьогодні відомо кілька документальних зібрань, де вміщено дарчі князівські та королівські грамоти на володіння землями та населеними пунктами церквам, монастирям та нобілітету. Актовий матеріал, зокрема Галицько-Волинського князя Лева Даниловича, викликає дискусії щодо його автентичності, що змушує звертатися до фахової літератури⁸⁹.

З XIII–XIV ст. серед історичних джерел провідне місце посідають актові матеріали, що обумовлено припиненням південноруського літописання через іноземну навалу. Однак постає питання їхньої достовірності та автентичності. Актові джерела стосуються надання місцевій аристократії земельних уділів королем Левом Даниловичем (дослідники одностайно спростували їхню автентичність), є актовий матеріал Юрія-Болеслава II, князівсько-королівські надання Ягайла та Вітовта на території Подільської землі та ін. Ще у XIX ст. спеціальні документознавчі комісії видали ці документи в збірниках «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России».

Певне значення серед джерел має Любецький синодик, уведений до наукового обігу в XIX ст. Він містить інформацію про поминальні записи боярських родів, князів та окремих осіб⁹⁰.

Актуальність зберігають збірники документів XIV–XVI ст. В. Розова⁹¹. У післявоєнні роки вийшов збірник М. М. Пещак, що головним чином стосується надань литовських князів на українських землях протягом XIV ст.⁹². Серед сучасних нам авторів виявленням та виданням документів, зокрема

⁸⁹ Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 138; Пашин С. С. Червоногрусского акты XIV–XV ст. вв. и грамоты князя Льва Даниловича. Тюмень, 1996. С. 85–92; Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пещак. Київ, 1974. С. 35–36; Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 484, 490–520, 602–618; Дашкевич Я. Р. Грамоты Льва Даниловича как исследовательская проблема // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2009. С. 62–66.

⁹⁰ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечскому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892. 378 с.

⁹¹ Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928. Т. 1. 265 с.

⁹² Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пещак. Київ, 1974. 219 с.

Галицько-Волинського та Подільського князівств, займаються О. А. Купчинський, В. М. Михайловський, О. І. Груша⁹³. Робота над писемними пам'ятками цих авторів передбачає визнання достовірності документів, що залишається актуальним завданням до нашого часу. Було виявлено фальсифікати надавчих грамот князя Федора Коріатовича кінця XIV ст. Нове трактування документів В. М. Михайловським розширює коло боярського стану, наближеного до князя, та уточнює його родовід⁹⁴.

Писемні джерела активно перевіряються та доповнюються археологічними даними, що становлять цілий комплекс досліджень з історії матеріальної культури боярства. Серед археологів слід відзначити провідні, використані нами напрями роботи – варязький та економічний (садиби, городища та міські осередки).

Варязький напрям представлено вивченням поховань іноземних елементів, які склали князівську дружину – провідне джерело формування боярства. Археологічний науковий дискурс зводиться до інтерпретації етнічної належності того чи іншого археологічного комплексу. Одним з таких є Шестовицький могильник під Черніговом як такий, що був покликаний контролювати торговельні шляхи. Активні роботи довели існування тут іноземного елемента, який брав участь у формуванні князівської дружини⁹⁵.

⁹³ Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. ... 2004. 1284 с.; *Його ж.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Вип. 231. С. 44–108; Михайловський В. М. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // *Ruthenica*. 2016. Т. 13. С. 188–197; Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча 1391 г. // *Беларускі Гістарычны Агляд*. 2001. Т. 8. – URL: <http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyyatavicha-1391-g/>.

⁹⁴ Михайловський В. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. ... С. 188–197; Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // *Матеріали і довідж. з археології Прикапаття і Волині*. 2006. Вип. 10. С. 112.

⁹⁵ Андрощук Ф. О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника // *Археологія*. 1995. № 3. С. 115–122; Дослідження Шестовицького Подолу / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, В. Скороход // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* : зб. наук. пр. Коростень, 2008. Т. 1. С. 178–192; Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // *Село над Десною – Шестовиця* : зб. ст. і матеріалів / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка [та ін.]. Ніжин, 2009. URL: http://craeznavez.blogspot.com/2015/09/blog-post_67.html;

В. В. Седов розглядає дружинні кургани, насамперед Гнездовський. Він дійшов висновку, що скандинави на Русі не заснували жодного великого поселення, а поховальний обряд із чисто скандинавського перетворюється на соціальний⁹⁶. На підставі аналізу поховань у кургані Чорна Могила зроблено висновок про початок соціальної диференціації давньоруського населення в X – на початку XI ст. Хоча в історичній науці за період вивчення кургану (150 років) досі немає одностайної думки про соціальний статус поховань. Могильник приписують князю, боярину або жерцю. Це саме стосується й етнічної приналежності поховання – місцеве або варязьке⁹⁷. За А. В. Кузою, постійно зростало число укріплених поселень з невеликою площею. Насамперед вони були власністю боярської верстви населення, що було доповнено переліком міст, які належали за вотчинним правом церковним і світським феодалам⁹⁸. Зазначмо, що вивчення садиб зазначеного часу є досить активним. Протягом другої половини XX ст. радянські археологи дослідили феодальні двори Галицько-Волинського, Переяславського й Чернігівського князівств, Києва та Новогрудка (одного з політичних центрів Великого князівства Литовського,

Коваленко В. П. Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? // Матеріальна та духовна культура Південної Русі : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народж. В. Й. Довженка, (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). Київ ; Чернігів, 2012. URL: <http://rusarch.ru/kovalenko2.htm>; Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 г. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, (Чернігів-Шестовиця, 17–20 липня 2003 р.). Чернігів, 2003. С. 51–83; Коваленко В., Моця О. Поховання вікінга з Шестовиці // Гардаріки. 2007. № 1. С. 1–5; Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиці // Село над Десною – Шестовиця : зб. матеріалів і ст. Ніжин, 2009. С. 106–117; Скороход В. Торгівельний інвентар X – початку XI ст. з Шестовицького археологічного комплексу // Ніжинська старовина. 2010. Вип. 10 (3). С. 144–150; Скороход В. М. Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі у X – на початку XI ст. // Сіверщина в історії України. 2011. Вип. 4. С. 98–101; Сытый Ю. Н., Скороход В. Н. Находки предметов вооружения как свидетельство погромов городищ в селах Выползов и Шестовицы (к постановке проблемы) // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья : материалы конференции, нояб. 2012 г. / сост. И. Г. Бурцева. Тула, 2014. С. 62–71; Щавелев А. Камерные ингумации Гочева: Юго-восточная реплика варяго-русского погребального отряда // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. ... Чернігів, 2003. С. 194–200.

⁹⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М., 1982. С. 252.

⁹⁷ Там же. С. 254–255; Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 6 (132). С. 9; Додаток І.

⁹⁸ Древняя Русь. Город. замок. Село / отв. ред. Б. А. Колчин, под общ. ред. Б. А. Рыбакова. М., 1985. С. 42–44.

дані якого, припускаємо, можуть бути репрезентативними для українських територій). Було відтворено господарське, військове та політичне життя боярських садиб, що мали характер укріплених замків з військовим гарнізоном, ремісничими майстернями та житлом власника з його родиною. Дані радянських археологів уточнюються сучасними українськими експедиціями, переважно на території Галицько-Волинського князівства, де культурний шар зберігся повніше⁹⁹.

Джерела боярського економічного становища, окрім ремісничих садиб, базувалися на торгових операціях, тваринництві та сплаті за державну службу судового та торгового мита та ін. Дані про розмір тих чи інших платежів містяться в «Руській правді» із зазначенням номіналу. Безмонетний період в історії Київської Русі протягом XI – першої половини XIV ст. визначено існуванням грошей гривневого еквівалента. Розміри гривні та похідних від неї менших одиниць встановлюються археологічними та письмовими джерелами з поділом їх на кілька типів за походженням та вагою. Законодавче визначення цін на товари й штрафів на користь боярина або держави та зіставлення їх з археологічними типами гривень може дати уявлення про багатство боярського прошарку. Зазначмо, що саме знахідки гривень та срібних прикрас на території городищ археологи визнають за ознаку належності населеного пункту до феодалної верхівки держави¹⁰⁰.

⁹⁹ Ляска В. «Чи Домамири, чи Домажири»: повертаючись до дискусії про літописну Печеру 1242 р. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2014. Вип. 18. С. 150–163; Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держав. Київ : Стародавній світ, 2014. 164 с.; *Його ж.* Володимир у світлі археологічних досліджень // Княжа доба: історія та культура. 2007. Вип. 1. С. 243–270; *Його ж.* Лучеськ X–XV ст. : [монографія]. Львів, 2006. 252 с.; *Його ж.* Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження // Historical and Cultural Studies. 2015. Vol. 2, № 1. С. 97–104; *Його ж.* Боярство Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави // Військово-наук. вісн. 2009. Вип. 12. С. 132–141.

¹⁰⁰ Козубовський Г. А. Монетне карбування в Україні у XIV–XV століттях // Вісн. Нац. банку України. 1996. № 1. С. 76–83; Колибенко О., Колибенко О. «Вислі» монети від боярина Ратибора // Ruthenica : альм. 2017. Вип. 14. С. 157–174; Колибенко О., Колибенко О. До питання про монети боярина Ратибора // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 листоп. 2015 р. Київ [та ін.], 2015. С. 31–32; Котляр М. Ф. Гривня // Вісн. Нац. банку України. 1996. № 2. С. 76–82; Толочко П. П. О новгородской «гривне серебра» // Ruthenica. 2007. № 6.

Таким чином, для дослідження нашої теми маємо цінні джерела (літописні, правові пам'ятки, письмові свідчення сучасників, археологічні, нумізматичні знахідки та ін.), вивчення яких дає змогу чіткіше уявити процес створення й розвитку такої важливої ланки давньоруського суспільства, як боярства, а також сформулювати важливі висновки. Аналіз цих джерел попередниками й сучасниками (археологами, нумізматами, антропологами) полегшує дослідження історії боярської верстви тієї доби.

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологічна лабораторія вимагає використання різних принципів і наукових методів дослідження, серед яких є як загальнонаукові, так і специфічні, що притаманні окремим наукам, тобто варто застосовувати комплексний підхід в історичному дослідженні. На думку М. Блока, наука історії постійно потребує нового понятійного апарату й іншої методики аналізу джерел¹⁰¹. Ми поділяємо таку думку, а тому плюралізм, альтернативність шляхів дослідження – методологічна вимога дослідника.

Розвиток сучасної української історичної науки характеризується відсутністю єдиного методологічного підходу у вивченні історичного процесу на всіх його етапах. Причиною цього стало зникнення монополії марксистсько-ленінського існування радянської історіографії. Загалом, необхідно розмежувати принципи й методи загальнонаукового та власне історичного пізнання. До загальнонаукових методів необхідно віднести цивілізаційний метод вивчення історичного процесу, що прийшов на зміну формаційному підходу.

С. 359–365; Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Укр. іст. зб. 2010. Вип. 13. С. 22–43; *Її ж.* «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV–XV ст. з території Середнього Подніпров'я // Укр. іст. зб. 2017. Вип. 19. С. 41–52; Шталенков Платежные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ // Банковский вестн. 2006. № 2. С. 26–30; Шуст Р. М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ, 2007. 376 с.

¹⁰¹ Блок М. Феодалное общество. М., 2003. С. 193.

Історики радянського періоду намагалися пов'язати окремі історичні факти з формаційним підходом К. Маркса, Ф. Енгельса та інших представників цього напрямку. Варто зазначити, що при цьому не є цілком виправданим часте цитування, що характеризує історичний процес у західноєвропейських державах Русі. У СРСР, за словами А. Я. Гуревича, ніхто не сумнівався, що твору К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна залишаються для істориків та філософів методологічними основами та «першоджерелами», що в бібліографічних списках ішли поряд з історичними, не говорячи вже про список робіт спеціалістів¹⁰². У межах марксизму історія загалом сприймалася як «битва ідей, ідеалізму та матеріалізму, протистояння політичних ідеологій, політичних еліт та народних мас»¹⁰³. Боярство в марксистській парадигмі виступає лише як клас поневолювачів простого народу шляхом перерозподілу вільних земель або отримання їх від князя разом з місцевим населенням, не беручи до уваги його інтересів. У нашому дослідженні використовувалися подібні праці з таким списком літератури, що, однак, не зменшує їхнього наукового значення¹⁰⁴.

Така ситуація змушує сучасну українську історичну науку шукати нові підходи та методи, причому історик має право обрати на власний розсуд необхідний для цього набір інструментів історичного пізнання. Це привело до появи на передньому плані в історичних дослідженнях цивілізаційного підходу. Формаційний (марксистський) підхід розумів зміну історичного процесу як зміну соціально-економічних формацій й абсолютизував економічну складову

¹⁰² Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 22; Калакура Я. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції // Ейдос. 2014/2015. Вип. 8. С. 50.

¹⁰³ Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. 2005. Вип. 1. С. 39.

¹⁰⁴ Коринний Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. 312 с.; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. 282 с.; Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М.; Л., 1940. 180 с.; Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М., 1972. 340 с.; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. 469 с.; *Его же*. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956. 275 с.; *Его же*. Образование Литовского государства. М., 1959. 530 с.; *Его же*. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. 333 с.

історії¹⁰⁵. Цивілізаційний підхід, за Т. М. Іполітовим, ставить у центр історичного аналізу людину, особистість з її менталітетом, а не спосіб виробництва. За цим підходом має значення розуміння цивілізації як цілісної системи, яка включає в себе культуру, релігію, економічну, політичну та соціальну організацію тощо¹⁰⁶. Завдяки тому, що «великі парадигми, такі як марксизм та структуралізм, втратили своє значення, а розпорошення дослідницьких напрямів зробило неможливим узгоджену інтерпретацію дійсності суспільними науками». Відбувся «вибух історії» завдяки привнесенню до неї методів інших суспільних наук, що привело до «нескінченного розмноження дослідницьких стежок історії»¹⁰⁷. Зважаючи на це, у нашому дослідженні увагу звернено не тільки на економічне становище феодалної садиби як замкнутого господарства, але й на її роль у формуванні політичної складової діяльності боярства (участь поряд з князем бояр у вічі, боярській думі, адміністративному апараті князівств). Боярство постає як представник тієї чи іншої партії, який, керуючись власними економіко-політичними інтересами, впливає на внутрішню та зовнішню політику князя: запрошує на княжіння вигідного для зовнішніх правителів претендента (проугорська партія, партія Ігоровичів та Ольговичів у Галицько-Волинському князівстві), підтримує князя в протистоянні зовнішній загрозі (Переяславське князівство в боротьбі з половцями), допомагає вирішити суперечки, пов'язані з територіальними претензіями власної династії та міграцією між князівствами (боярство Чернігівського князівства переміщувалося до Галицько-Волинського та Київського князівств; підтримка окремими боярами польського короля Казимира III). Окрім цього, боярство виступає як активний суб'єкт міжнародної

¹⁰⁵ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 22; Ипполитов Г. М. Формационный поход к познанию истории: исчерпан ли его потенциал? // Изв. Самар. науч. центра РАН. Самара, 2009. № 6–1, т. 11. С. 232; Старостенков Н. В. Проблемы теории и методологии исторической науки // Учен. зап. Рос. гос. социол. ун-та. 2010. Вып. 5. С. 55; Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. 1999. № 1. С. 87.

¹⁰⁶ Ипполитов Г. М. Формационный поход к познанию истории: исчерпан ли его потенциал?... С. 232.

¹⁰⁷ Висьліч Т. Школа «Анналів» та постмодернізм // Ейдос. 2005. Вип. 1. С. 173–174.

торгівлі, становить основу князівського війська, причому маючи власні військові загони. Воно входить до адміністративного апарату князівства, виступаючи суддями, тисяцькими намісниками, отримуючи за це плату з місцевого населення та «корми» від князя. Бояри мають правовий захист шляхом закріплення свого становища в юридичних документах, у яких яскраво простежується дискримінація деяких норм щодо залежного населення порівняно з боярством.

Структурно-системний підхід дозволяє подивитися на боярство як на складну соціальну систему, що має свою ієрархію, власний політичний та інституційний розвиток. Боярство є своєрідним суспільним інститутом, що виступає елементом функціонування системи. Можемо простежити зв'язки з князівським військом, політикою, адміністративною діяльністю, роллю боярства в культурі та господарстві.

У роботі було використано загальні принципи наукового пізнання: об'єктивізм, принцип історизму, термінологічний, принцип багатofакторності. Об'єктивізм є необхідним під час роботи з історичними джерелами, передусім письмовими (літописами та актовим матеріалом). Історичне джерело містить повідомлення про події, свідком яких були укладачі літописів, однак не можна забувати про компіляційний та тенденційний характер більшості літописних джерел та хронік. Під час використання літописних письмових джерел, окреслення подій вимушеною мірою є застосування паралельних повідомлень літописів різних часів та місць укладання, варто звертати увагу на неоднаковий рівень інформативності тієї чи іншої події.

Часто в літописних письмових джерел досить суб'єктивно розкрито роль та місце окремих верств населення Київської Русі, що зумовлено психологічними, соціальними та політичними поглядами укладача. Це вимагає дослідження джерел у тісному зв'язку з їхнім історичним середовищем. Д. С. Лихачов слушно зазначає, що «літопис у своєму відношенні до історичних подій є документом офіційним. Ритм історії в літописі – це ритм офіційних подій. Літописець не заносить у свої записи події приватного характеру, не цікавиться людьми, які посідають низьке становище на

феодалній драбині». Загалом літописи торкаються бояр тільки, якщо вони діють поряд з князем або, навпаки, роблять учинки, що не відповідають їхньому місцю та позиції у феодальних відносинах¹⁰⁸.

Дотримання принципу об'єктивності дає можливість критично підійти до змісту джерел та уникнути суб'єктивної, однобічної оцінки розвитку подій. Цьому сприяє й зіставлення даних, наведених різними джерелами. Слушною є думка Л. Р. Дашкевича: «Учений-історик зобов'язаний постійно себе контролювати: чи не продиктовані ті або інші оцінки, інтерпретації якимись несвідомими реакціями, чи не тисне на нього колективна свідомість його рідного народу, його виховання»¹⁰⁹. Принцип об'єктивності є неодмінною умовою історичного дослідження. Із цього приводу представники школи «Анналів» виділяли три рівні суб'єктивності, притаманні історичним студіям: 1. Сам вибір об'єкта аналізу вже є суб'єктивним; 2. Значною мірою суб'єктивними є застосовані істориком інтерпретаційні схеми, а також причини й зв'язки, які він розкриває; 3. Третім виміром суб'єктивності є часова дистанція, що відділяє дослідника від об'єкта, та вимушеність описувати минуле за допомогою сучасних понять¹¹⁰. Саме тому постає питання адекватності мовних засобів історика для пристосування тексту до сприйняття стороннім читачем з одночасним використанням дослідником уяви, яка перетворюється на евристичну пізнавальну методику¹¹¹. Виходячи із цього, кожне дослідження має відображення особистості вченого, але такий відбиток задля формування власного бачення треба засновувати на якомога детальнішому аналізі наукової літератури із часто протилежними поглядами на те чи інше явище, подію, персоналію.

Принцип історизму передбачає вивчення історичних явищ у їхній послідовності, конкретному взаємозв'язку, тобто висвітлення минулого в його

¹⁰⁸ Лихачев Д. С. Изображение людей в летописи XII–XIII веках // Тр. Отд-ния древнерус. лит. 1954. Т. 10. С. 8, 9, 14, 17, 23.

¹⁰⁹ Цит. за Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ, 2011. С. 210.

¹¹⁰ Вісьліч Т. Школа «Анналів» та постмодернізм // Ейдос. 2005. Вип. 1. С. 179.

¹¹¹ Там же. С. 180.

історичному контексті з урахуванням тих змін, що відбувалися не тільки з предметом та об'єктом дослідження, але з усіма пов'язаними з ними процесами і явищами. Історію становлення й розвитку боярського прошарку досліджуваного періоду тісно пов'язано з державотворчими процесами, становленням адміністративного апарату, фінансової, податкової систем. Державна влада як місцева, а з XIII–XIV ст. іноземного походження мала свій політичний розвиток, тому еволюційні процеси відбувалися й усередині боярства (насамперед певні розшарування в межах цього суспільного прошарку, зміни функції та характеру земельних надань тощо).

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробки або уточнення змісту та обсягу понять, установлення взаємозв'язку й субординації понять, їхнього місця в понятійному апараті теорії, на якій базується дослідження¹¹². Метод складається з термінологічного аналізу й методу операціоналізації понять. Визначення понять формують, базуючись на тлумачних та професійних словниках. Це відбувається шляхом виділення в змісті поняття родової ознаки й найбільшої родової відмінності, потім визначається найважливіша ознака, що вирізняє поняття від усіх подібних¹¹³. Боярство як поняття, що має неоднозначно встановлену дефініцію, її походження (вплив болгарської та староболгарської, тюркської, грецької мов), вимагає консенсусу у визначенні терміна, його складових (потребують окреслення такі питання, як диференціація боярства, його місце серед представників князівської дружини). Для вирішення цього завдання необхідно звертатися до наукового доробку вчених та надбань з лексикології. Окрім цього, важливою є проблема вживання історичної та правової термінології в дослідженні – ряд, договір, віче, боярська дума, дружина, правда (у значенні закону), княжий суд тощо.

Принцип багатофакторності допомагає організувати вивчення всього комплексу факторів (суб'єктивних, внутрішніх та зовнішніх, політичних,

¹¹² Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч. 3-є вид., стереотип. Київ : Знання-Прес, 2003. С. 59–60.

¹¹³ Там же. С. 60.

економічних, військових, факторів регіоналізму та геополітики), що впливають на формування та розвиток боярської верстви. Принцип багатофакторності спрямовано на визначення зовнішніх та внутрішніх взаємозв'язків та взаємообумовленості аналізованих явищ.

До методів дослідження, що використовуються в роботі, належать загальнонаукові (систематизація) та спеціально наукові (ретроспективний, критичний, структурний, історико-порівняльний, метод екстраполяції, метод просопографії, методи спеціальних історичних дисциплін та методи археології). Ретроспективний метод полягає в послідовному проникненні до історичного минулого з метою визначення причини цієї події¹¹⁴. Ретроспекція є методом цілісного бачення минулого, дозволяє побачити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності в розвитку¹¹⁵. Основою методу є вивчення елементів старого, що збереглися до наших днів, для реконструкції на їхній основі явищ, які відбувалися в минулому¹¹⁶.

Використання цього методу в контексті нашого дослідження розкриває проблему існування «земського» боярства на території Київської Русі протягом X–XI ст., що бере свою основу в збереженні термінології «старців градських», «старійшин», «земських бояр» після їх зникнення зі сторінок літопису як прямих учасників подій. Свою роль у цьому відіграла норманська / антинорманська дискусія, пов'язана з намаганням протиставити прийшлий варязький елемент як джерело формування знаті та ідеологічну проблему здатності місцевого слов'янського населення до державотворення, а отже, і створення свого місцевого боярства.

Ретроспективний метод використовується під час виявлення закономірностей розвитку боярського прошарку на території Київського князівства протягом другої половини XIII – XIV ст. після його руйнації монголо-татарськими нападниками та припинення літописання. Грамоти,

¹¹⁴ Методологические проблемы истории / под общ. ред. В. Н. Сидорцова. Минск, 2006. С. 221.

¹¹⁵ Половинська В. В. Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (IX – перша половина XII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. С. 60.

¹¹⁶ Санцевич А. В. Методика исторического исследования. Киев, 1990. С. 59.

видані на земельні надання від «київських князів татарської доби» (визначення О. В. Русиної) та князів XV ст. місцевому боярству, були підтвердженням більш ранніх надань та говорять про право власності знаті на ті чи інші землі. Подібну ситуацію бачимо на території Галицько-Волинського князівства XIV–XV ст. у плані підтверджувальних грамот польських королів на землі, що засвідчували нібито справжні документи канцелярії князя Лева Даниловича (джерелознавці одностайно підтримують саме питання фальсифікату цього актового масиву).

Критичний метод історичного пізнання має в основі внутрішню та зовнішню критику джерела. Функціональний метод дозволяє виявити зв'язок між політичними процесами. Одним з таких є зв'язок між рівнем економічного розвитку та політичним устроєм князівства, тобто економічний потенціал впливає на той чи інший рівень політичної свідомості боярства, зокрема для Галицько-Волинського князівства¹¹⁷.

У дослідженні наявні елементи просопографічного методу – одного з видів біографістики. Інтерес до такого методу серед істориків зумовлено переходом від панівної в радянській історіографії традиції опису колективного класового суспільства. На перший план виходить окрема особистість з притаманними їй психологічними, поведінковими, соціальними, політичними, сімейними та іншими аспектами діяльності. Виокремити зі складу джерел окрему особистість та мотиви, що нею керували, – одне з провідних завдань просопографії. Дослідники виділяють своєрідний алгоритм проведення просопографічних студій, який полягає у відтворенні шляхів формування особистості в родинному й приятельському середовищах, знаменних подій, сюжетів приватного життя, з'ясуванні різноманітних життєвих обставин, взаєностосунків з оточенням, членами родини, виявленні родинного статусу,

¹¹⁷ Мельничук І. А. Витоки і становлення української політичної еліти (IX – середина XVII ст.): історичний дискурс : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. С. 74.

ступеня впливу на особистість близьких людей або приятелів¹¹⁸. Боярство в нашому дослідженні не виступає як безликий прошарок суспільства, звертається увага на відомих політичних діячів досліджуваного періоду.

Методи спеціальних історичних дисциплін дозволяють використати напрацювання нумізматики, джерелознавства та історіографії для розкриття політико-економічної ролі боярства. Нумізматика в поєднанні з писемними джерелами, що є окремими об'єктами спеціальних досліджень, дає змогу певною мірою сформуванню уявлення про статки боярства в срібному еквіваленті.

Отже, використання різноманітних підходів та методів історичного дослідження стає запорукою всебічного вивчення боярства на території сучасних українських земель з огляду на регіональні особливості окремих князівств.

* * *

Таким чином, історія боярства знайшла своє відображення в наукових працях та писемних джерелах. Застосування хронологічно-географічного підходу у висвітленні питань історіографії дозволяє визначити особливості розвитку боярства на окремих територіях. Автори досліджень під час вивчення тієї чи іншої землі використовували надбання попередніх поколінь, критично їх осмислюючи та заповнюючи білі плями. Зі зникненням державного контролю зміна історичної методології не залишилася поза увагою істориків. Відбувається переосмислення ролі боярства та відхід від однозначного засудження цього суспільного прошарку як поневолювача вільного населення, тобто відступ від маркситсько-класової теорії. В історичній науці у світлі таких змін спостерігаємо переосмислення теорій про походження боярства через призму норманської / антинорманської дискусій. Залучення археологічних

¹¹⁸ Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. 2006. № 13. С. 8; Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. С. 249.

даних свідчить про широку роль іноземних дружинних елементів. В історіографії поступово зникає поняття *земського боярства* як протиставлення князівського, де провідну роль відігравали іноземці.

Джерельну базу дослідження боярства представлено головним чином літописами та хронікальним апаратом. Відома тенденційність окремих літописів, їхнє пізнє походження, тобто віддаленість від описуваних подій, вимагають залучення додаткових археологічних відомостей та використання текстологічних зіставлень джерел різного походження та ступеня висвітлення подій. Іноземна інтервенція та зникнення літописної традиції виводить на історичну арену розрізнені документи, пов'язані із земельною надавчою політикою князів. Документальні зібрання вміщують географічні, господарські, зовнішньо- та внутрішньополітичні дані. На базі документів є можливість визначити імена та з'ясувати біографії окремих аристократів.

Методологічна основа дослідження складається з використання низки підходів та методів історичного пізнання. Науковий світогляд дослідника повинен формуватися на основі об'єктивності, уникнення упереджених суджень, стосовно проблеми боярства це дає змогу різнобічного вивчення їхньої діяльності. Об'єктом дослідження виступають відтепер не тільки політичні аспекти діяльності, а й економічний статус, культурна діяльність, сімейні стосунки в середовищі боярства.

Отже, використання цілого комплексу історіографічних напрацювань, джерельної бази та методологічної основи історичного пізнання дозволяє різноаспектно вивчити боярство вказаного періоду на території Південно-Західної Русі.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК БОЯРСЬКОЇ ВЕРСТВИ СУСПІЛЬСТВА

2.1. Питання формування боярства як специфічної верстви суспільства

Учені неоднаково оцінюють ступінь розвитку давньоруського суспільства, що зумовлюється плюралізмом поглядів відносно характеру феодальних відносин у Київській Русі. Виходячи із цього, існують і різні точки оцінки як на соціально-економічне, так і на політичне життя різних прошарків суспільства.

Постає необхідність виділити з врахуванням історіографічного надбання провідні джерела формування боярського стану з огляду на його етнічний склад. Зважаючи на усталені погляди щодо формування боярства, певну роль у цьому процесі відіграє норманська / антинорманська дискусія, адже зафіксована джерелами наявність варязького елемента серед князівського оточення може свідчити про певний ступінь впливу цього народу на державні та суспільні процеси.

Для початку необхідно зазначити, що на сьогодні не має єдиного лінгвістичного рішення щодо власне терміна «боярство». Існує кілька думок дослідників історії та лінгвістики стосовно витоків назви верстви. Наявні теорії вказують на різне походження терміна, але його семантика приблизно однакова. Згідно з повідомленнями В. М. Татищева термін «боярство» було запозичено із сарматської мови в значенні «розумна голова», назву пов'язано з іменем сарматського вождя Боярика, пізніше цей народ так усіх вельмож іменував, і у нас це слово «боярин» означало вельможу¹¹⁹. Іноді науковці пов'язують походження назви з болгарськими книжними впливами. Н. М. Яковенко робить висновок, що бояри – особи найвищого рангу придворної ієрархії; мовознавці виводять назву з давньотюркської в значенні «благородний, знатний»¹²⁰. Існує думка про тюркське походження терміна, що потрапив на територію Русі за часів князя Святослава через великий тюркський

¹¹⁹ Татищев В. История Российская. М. : АСТ, 2003. Гл. 24.

¹²⁰ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. С. 69.

вплив, який знайшов своє вираження навіть у побутовій культурі князя¹²¹. Є припущення, що слово «боярин» виникло з дунайсько-болгарської мови, звідки прийшло до слов'янських мов¹²². П. С. Стефанович віднайшов фіксацію терміна в грецьких, болгарських та латинських джерелах та в старій церковнослов'янських текстах, створених у X–XI ст.¹²³. У цілому науковці дотримуються спільної думки, що боярин – знатна, багата людина, що відноситься до соціальної верхівки¹²⁴. Через таке різноманіття думок досі залишається нагальною проблемою філологічне вивчення значення терміна із залученням лінгвістичного апарату¹²⁵.

Однією з перших згадок про боярство в цілому є повідомлення літопису про хрещення Болгарії в 6371 р. [861 р.]¹²⁶. На території Русі термін трапляється у 873 р. у повідомленні про Аскольда й Діра, у договорах з Візантією в 911, 944 та 971 рр. Виходячи із цього, А. А. Горський визнає появу терміна в тодішній мові на межі IX–X ст. для позначення найбільш привілейованого прошарку дружини¹²⁷. Інші дослідники не вважають, що термін означав певну соціальну верству. За словами С. В. Завадської, цей термін був «книжним», «збірним», що «може вказувати на відсутність реально існуючого в давньоруському суспільстві раннього періоду єдиного поняття», а термін почав означати соціальну групу тільки в XII ст.¹²⁸. За М. Б. Свердловим, слово мало широке значення та в цей період ще не стало назвою вищого прошарку. Однак науковець визнає, що в XI–XII ст. боярство в широкому значенні слова

¹²¹ Петрухин В. Я. «Русь и все языци»: аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. М., 2011. С. 114.

¹²² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986. Т. 1. С. 203.

¹²³ Стефанович П. С. Знать и военные слуги в социально-политической структуре Древнерусского государства в X–первой трети XII в.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. М., 2014. С. 295–298.

¹²⁴ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л., 1980. С. 79–80; Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. СПб., 1891. Т. 4А. С. 518–519.

¹²⁵ Руднік Д. Г. Походження боярства в Київській Русі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки: матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. В. Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014 р. Луганськ, 2014. С. 43–44.

¹²⁶ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. 2000. С. 9.

¹²⁷ Горский А. А. Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси). М., 1983. С. 41, 48.

¹²⁸ Завадская С. В. «Боярин» – «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. М., 1986. С. 93.

представлено знатними та багатими людьми, які вже відчули на собі наслідки соціальної нерівності¹²⁹.

Поширення набуло слово «муж». Термін мав до XI ст. літературний характер та не був пов'язаний з позначенням представників конкретних общинних груп. Створювана вища верства населення мала, за словами дослідників, своє оригінальне найменування, що формувалося навколо слова «муж»¹³⁰. У давньоруській мові назва «муж» мала значення «чоловік благородного походження»¹³¹. Мужі, за даними досліджень, завжди протиставлялися холопам, рабам, причому якісною характеристикою мужа, що відображала його благородне походження, були епітети «добры и смыслены»¹³². О. В. Рукавишников звертає увагу на нерозривний зв'язок між давньоруськими князями та боярством у XII – першій половині XIII ст. через уживання слова боярин із займенниками «його», «твої», «свої»¹³³. Зважаючи на вищезгадане, далі вживатимемо термін «боярство» для позначення привілейованого феодального прошарку, що має право займатися військовою, адміністративною та судовою діяльністю та входить до князівських дорадчих органів.

Отже, перейдімо до теорій походження боярства. Сформулюймо головні напрями виникнення стану, зважаючи на його нерозривний зв'язок з дружинною культурою: на підставі іноземного елемента (етнічний аспект), князівських пожалувань (економічний аспект) та вихідців з племінної аристократії (автохтонний аспект). Однак зазначмо, що під час вивчення аристократичних прошарків суспільства Русі виникає проблема відсутності будь-якої точної інформації щодо походження верств раніше IX ст. На території

¹²⁹ Сverdlov M. B. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. СПб., 2003. С. 148–149, 162, 416

¹³⁰ Завадская С. В. «Болярин» – «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР. М., 1986. С. 94.

¹³¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь, 1996. С. 150; *Его же*. Золотой век Киевской Руси. М., 2012. С. 156–157.

¹³² Пузанов В. В. От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза). [СПб.], 2017. С. 352–365, 382.

¹³³ Рукавишников А. В. Древнерусская знать домонгольского периода (историко-терминологическое исследование) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. М. 2005. С. 14; Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. СПб., 2005. С. 72.

Русі та Західної Європи знати не могла говорити про свої довгі родоводи. М. Блок зазначав, що історії правлячих родин на першому етапі феодалізму якщо й дивують чимось уяву, то тільки своїми короткими генеалогіями. Більшість родин Середньовічного Заходу могла заявити про своїх предків не раніше від середини IX ст.¹³⁴. У випадку з Руссю ми не маємо відомостей про подальших нащадків варязького оточення перших князів, зокрема про тих, хто прийшов у 862 р. разом з Рюриком. Можливо, джерела мовчать про це через не дуже аристократичне походження боярства, становище якого було вислужене перед князями із числа дружинників. Не слід тут відкидати й мобільність верств, які постійно перемішувалися через нестійку соціальну стратифікацію. Відбувалося переплетення соціальних прошарків, адже нащадок дружинника міг стати боярином. Князем, у свою чергу, міг стати лише законний представник одного загально визнаного роду – Рюриковичів. Одночасно, як зазначає М. С. Грушевський, князі, яким не притаманний відповідний характер, авторитет, енергія, не мали прихильності в інших князів та власних підданих¹³⁵.

Перше джерело боярства має відношення до іноземного елемента й пов'язане з участю варягів у діяльності перших достеменно відомих князівських дружин. Так, Г. В. Вернадський підкреслює, що дружина послугувала основним каталізатором для формування нової аристократії – бояр¹³⁶. Завдяки існуванню дружинної культури склалися умови для формування знатних сімей, які посідали верхні щаблі в оточенні військового вождя. Із часом вони виконували й адміністративні функції. Й. Херрман доводить, що в IX–X ст. створювалися поліетнічні центри з метою розвитку міжнародної торгівлі¹³⁷.

¹³⁴ Блок М. Феодальное общество. М., [2003]. С. 278.

¹³⁵ Долгов В. В. Представление об обществе в картине мира населения Древней Руси XI–XIII вв. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Ижевск, 2008. С. 103–104, 106–107; Грушевский М. Очерки истории Киевской земли.... Киев, 1891. С. 321–322.

¹³⁶ Вернадский Г. Киевская Русь. М., 2015. С. 151; *Его же*. Золотой век Киевской Руси. М., 2012. С. 157–158; Нидерле Л. Славянские древности. М., 2010. С. 426.

¹³⁷ Славяне и скандинавы : пер. с нем. / под общ. ред. Е. А. Мельниковой. М., 1986. С. 77.

Появу скандинавського елемента на території Київської Русі було зумовлено рухом варязьких дружин спочатку як торгівців, а згодом і як найманців, які брали участь у вирішенні міжкнязівських конфліктів. Л. В. Войтович гіпотетично відносить появу вікінгів у Середньому Подніров'ї не пізніше, ніж на початок IX ст., коли у 833–837 рр. вони допомогли полянам звільнитися від хозарського панування (поляни сплатили данину хозарам у вигляді мечів). «Ось, знайшли ми данину нову. ... І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». Л. В. Войтович аргументує наявність тут варягів через відсутність у Центрально-Східній Європі покладів болотної руди, придатної для виплавки мечів. Іноземці також принесли сюди нові шоломи обтічної форми, кольчуги з плетеного дроту та навчили технології вироблення цієї зброї. Мечі каролінгського типу, притаманні варягам, у IX ст. становлять поодинокі знахідки, однак з X ст. їхня кількість зростає. Також про присутність варязького контингенту говорить наявність окремих знахідок коротких мечів скарамаксів¹³⁸.

Уперше в літописі натрапляємо на згадку про варягів у 859 р.: «Варяги приходили із замор'я, брали данини з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів; брали вони по білій вивериці – стільки від диму»¹³⁹. Таким чином, це один з перших контактів варягів зі слов'янськими племенами. У 862 р. варягів «выгнаша за море, и не дали им дани, и начали собою владети, и не было среди них правды, в ста род

¹³⁸ Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісненськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 166–167; Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 11; Історія українського війська / під заг. ред. В. Павлова. Харків, 2016. С. 102–103; Половинська В. В. Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (IX – перша половина XII ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. С. 113–114; Pritsak O. The Intivation to the Varangians / Omeljan Pritsak // Harvard Ukrainian Studies. 1977. Vol. 1, № 1. P. 21–22.

¹³⁹ Літопис Руський... С. 12; Софийская первая летопись. СПб., 1851. С. 88; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 14.

на род и была у них усобица и стали воевать друг с другом»¹⁴⁰. Як відомо, протягом 862–873 рр. варяги рухалися в південному напрямі зі Старої Ладогоги та Новгороду¹⁴¹.

Під час правління Рюрика в північних землях на територію полянського племені до Києва прийшли «бояри» Аскольд і Дір: «По сих, братии тои, придоста два варга и нарекошася князюема: одному бѣ имя Аскольд, а другому Диръ, и бѣста ратнии съ Древляны и съ Уличи»¹⁴². Або за іншим літописом: «Аскольд же и Дир сѣдости въ градѣ томъ и многи варяги совокуписта и почаста владѣете Полянскою землею»¹⁴³. Причому обидва варяги могли не бути просто «боярами», а мати благородне походження, пов'язане з панівною верхівкою варязьких племен¹⁴⁴. Однак питання походження Аскольда й Діра є суперечливим: вони називаються нащадками легендарних Кия, Щека та Хорива, варязькими боярами, братами Рюрика, навіть могли правити роздільно, а не бути співправителями¹⁴⁵.

Рух варягів міг стати можливим завдяки формуванню в Скандинавії категорії населення «могутніх бондів», які, спираючись на свої родинні зв'язки, поруч з племінною знаттю цементували соціальні відносини та могли організовувати іноземні походи. На думку Г. С. Лебедева, соціальний статус «могутніх бондів» забезпечував міцність «локальної військово-демократичної структури». Згодом відбувається диференціація серед «бондів», а князівська влада пристосовує до обслуговування свого апарату стару адміністративно-територіальну організацію та звичаєве право. Бонди були не боярами в прямому розумінні цього терміна, а заможними селянами, які поповнювали боярський

¹⁴⁰ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года / пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. СПб., 2012. С. 17.

¹⁴¹ Літопис Руський... С. 12; Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года... 2012. С. 106.

¹⁴² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. М.; Л., 1950. С. 106; Пашуто В. Т. Внешняя политика Дреней Руси. М., 1968. С. 58.

¹⁴³ Софийская первая летопись. СПб., 1851. С. 88.

¹⁴⁴ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. Т. 1. С. 229–230, 234–235; Томсен В. Начало русского государства // Из истории русской культуры. М., 2002. . 2, кн. 1. С. 150.

¹⁴⁵ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев, 1986. С. 51–54.

прошарок уже на місці. Вікінги в себе вдома рідко ставали бондами через поповнення дружини, як правило, молодшими синами¹⁴⁶. Узагалі в часи Середньовіччя навіть у християнських державах майно успадковувалося старшими синами, середні могли йти в церковні ієрархи, а молодші поповнювали ряди авантюристів (принцип майорату). Рух варягів у південному напрямі Європи був можливий, коли ще пануюча верства не створила дійового апарату для експлуатації свого народу, щоб надійно забезпечити себе матеріально. Вона черпала ресурси в грабунках, активній завойовницькій політиці й торгівлі¹⁴⁷. Узагалі стійкість військової дружинної організації та збільшення впливу військових вождів можливі в тих випадках, коли існують джерела багатой здобичі (розвинуті, але слабкі сусіди або шляхи транзитної торгівлі)¹⁴⁸. Варязькі дружини поповнювалися представниками різноетнічного населення, що буде видно під час підписання договорів з Візантією в X ст.

На користь участі скандинавів у торгівлі говорить араб Ібн Фадлан у X ст.: «Дирхеми русів – сіра білка, без шерсті, хвоста, передніх та задніх лап, [а також] соболі. Якщо чогось не вистачає, то шкура стає бракованою монетою. Вони ними укладають угоди з обміну, віддають їх за товар. Терезів вони не мають, а тільки стандартні шматки металу, купівлю-продаж роблять мірною чашкою»¹⁴⁹.

За словами П. П. Толочка, скандинави досягли Середнього Подніпров'я практично водночас із заснуванням центрів на Півночі, що було наслідком існування потреби в монетному сріблі зі Сходу. Це спонукало варягів опанувати нові маршрути трансконтинентальної торгівлі¹⁵⁰. Контроль над торгівлею міг бути встановлений завдяки використанню шляху «із варягів у греки», який виник не раніше від другої половини X ст. «Не держава мусить

¹⁴⁶ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. С. 52–53, 57.

¹⁴⁷ Ловмянський Х. Русь и норманны : пер. с пол. М., 1985. С. 90; Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь, 1996. С. 356; Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. С. 35; Лебедев Г. С. Эпоха викингов... С. 573.

¹⁴⁸ Фетисов А. А., Щавелев А. С. Викинги. Между Скандинавией и Русью. М., [2013]. С. 20.

¹⁴⁹ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. : ст., пер., коммент. Харьков, 1956. С. 141–142; Історія українського війська / Іван Крип'якевич, Богдан Гнаткевич [та ін.]. Львів, 1936. С. 10.

¹⁵⁰ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 48–49, 56.

завдячувати йому своїм існуванням, а, навпаки, він є результатом вже створеної держави, що забезпечила комунікації й організувала інфраструктуру»¹⁵¹. За іншими даними, шлях існував протягом 800–1150 р., тобто до початку завершення процесу асиміляції норманського населення¹⁵².

До X ст. головним шляхом був Волзький, спрямований до Азії та Хазарського каганату. О. О. Мельникова стосовно Подніпров'я вважає, що воно було транзитним пунктом до середини – другої половини XI ст., коли дружини рухалися до Константинополя та міст Західного Причорномор'я. Вони не заснували тут власних поселень та намагалися затвердитися в існуючих слов'янських центрах. Проте дружина продовжує залишатися досить чужим та нечисленним елементом для місцевого населення¹⁵³. Дослідники наголошують, що не можна говорити про однозначну монополію варязьких торговців через значну протяжність маршрутів та велику кількість торговельних центрів. Проте вони відігравали значну роль у провадженні торгівлі, що підтверджено рунічними написами на кувачних монетах, знайдених у місцях торгів¹⁵⁴. Найбільше таких монет знайдено в скарбах 90-х р. IX ст., їхня кількість зменшується в X–XI ст.¹⁵⁵.

Згадки про боярство є в договорах князя Олега з візантійськими імператорами. Однак до цього він мусив взяти повноту влади в Києві. Князь Олег ретельно готувався до оволодіння Києвом¹⁵⁶. Він поступово просувався вздовж Дніпра, що супроводжувалося перетворенням на своїх місцевих бояр, які йому були особисто віддані. Іпатський літопис подає, що Олег у Любечі посадив «свого мужа»¹⁵⁷. Те саме він раніше зробив у Смоленську й,

¹⁵¹ Там же. С. 23.

¹⁵² Брим В. А. Путь из варяг в греки (представлено академиком С. А. Жебелевым) // Из истории русской культуры. М., 2002. Т. 2, кн. 1. С. 228.

¹⁵³ Мельникова Е. А. Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства // Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия : избр. тр. М., 2011. С. 65, 67–68; Брим В. А. Путь из варяг в греки... С. 258–260.

¹⁵⁴ Леонтьев А. Е. Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII–X в. // Русь в IX–X века: археологическая панорама М., 2012. С. 394.

¹⁵⁵ Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации: тексты, переводы, комментарий. М., 2001. С. 105–112 і далі.

¹⁵⁶ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1994. С. 47.

¹⁵⁷ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 16; Брим В. А. Путь из варяг в греки... С. 251.

припустімо, в усіх інших населених пунктах, розташованих на шляху «з варягів у греки». І. П. Крип'якевич зазначає, що ще князь Олег, коли приєднавав нові землі, «ставив городи і поселяв там свої залоги під проводом визначних дружинників»¹⁵⁸. Такої ж думки й В. Й. Ключевський¹⁵⁹. Князівська гнучкість робила мобільною й дружину¹⁶⁰.

На думку М. К. Любавського, Олег, коли встановлював свою владу в Києві, «спирався на численний там варязький елемент»¹⁶¹. Повість минулих літ подає: «В год 6390 (882) выступил в поход Олег, взял с собою много воинов варягов, чудь, славян, мерю, весь, кривичей, и пришел к Смоленску с кривичами, и принял власть в городе, и посадил в нем своих мужей. Оттуда отправился вниз, и взял Любеч, и также посадил своих мужей»¹⁶². Звертаємо увагу на той факт, що Олег прийшов до Смоленська «з кривичами», тобто із союзними йому слов'янами. Звідси робимо припущення, що князь у якості намісників ставив у зайнятих ним населених пунктах посадників з тих прошарків боярства, які мали управлінський досвід. Вони значною мірою могли відноситися до місцевого боярства, що походило з родоплемінної знаті. Навряд чи варяги, які мали великий досвід у військовій справі й торгівлі, могли бути вправними адміністраторами.

«В льто 6429. Игорь и Олегъ пристиста вои многы и Варягы и Полянъ и Словенъ и Кривичи, и корабля многы бещисленны»¹⁶³. У наведеному фрагменті з Новгородського першого літопису варязьку дружину відмежовано від загального війська, у свою чергу полянський загін зазначається окремо. До речі, указується, що коли «И съде Игорь княжа, в Кыевь, и бьша у него Варязи мужи Словенъ»¹⁶⁴.

¹⁵⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990. С. 38.

¹⁵⁹ Ключевський В. Боярская дума Древней Руси. М., 1902. С. 57.

¹⁶⁰ Ключевський В. О. Сочинения : в 9 т. М., 1989. Т. 1. С. 196.

¹⁶¹ Любавський М. К. Лекции по древней истории до конца XIV века. СПб., 2000. С. 129.

¹⁶² Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года.... СПб., 2012. С. 19.

¹⁶³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... М. ; Л., 1950. С. 108.

¹⁶⁴ Там же. С. 108.

Варяги могли мати певний досвід у посольській справі, на відміну від представників місцевої аристократії. Це підтверджує склад посольств, які брали участь у переговорах з візантійцями. Справді, серед них були не лише вихідці зі Скандинавії. Маємо відомості про склад посольства князя Ігоря до Константинополя: «Мы от рода русского послы и купцы, Ивор, посол Игоря, великого князя русского, и общие послы: Вуефаст от Святослава, сына Игоря; Искусеви от княгини Ольги; Слуды от Игоря, племянника Игоря; Улеб от Володислава; Каницар от Предславы; Шихберн Сфандр от жены Улеба; Пристен Тудоров; Либнар Фастов; Грим Сферьков; Прастен Акун от племянника Игоря; Кары Гудков; Каршев Тудоров; Егри Евлисков; Воиск Войков; Истр Алинодов; Пристен Бернов; Ятвяг Гунаров; Шибрид Алдан; Кол Клеков; Стегги Етонов; Сфирка..., Алвад Гудов; Фудри Туадов; Мутур Утин; купцы Адунь, Адулб, Иггивлад, Улеб, Фрутан, Гоиол, Куци, Елиг, Туробид, Фурастен, Бруны, Роальд, Гунастр, Фрастен, Игелд, Турберн, Моне, Руальд, Свень, Стир, Алдан, Тилен, Анубексарь, Визлев, Синко, Борич, посланные от Игоря, великого князя русского, и от всякого княжья и от всех людей Русской земли». Однак тут не слід перебільшувати участі варягів в адміністративному апараті. Це видно з дій князя Володимира Святославича, що обрав зі свого варязького загону певну кількість мужів, яким «роздав гради», а інші пішли до Візантії. Варяги перестали поповнювати дружини, але воювали як найманці¹⁶⁵. У підписаному договорі серед названих імен трапляються не тільки скандинавські імена та імена представників війська, а 25 із 49 вказаних імен – послы, що їздили до Візантії, 24 назви позначають осіб, від імені яких послы виступали. Імена належать до скандинавських, естонських, кельтських,

¹⁶⁵ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года... С. 32–33; Історія українського війська / Іван Крип'якевич, Богдан Гнаткевич [та ін.]. Львів, 1936. С. 9; Ричка В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі // Укр. іст. журн. 2009. № 1. С. 68; Ловмянський Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и Средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 97; Беляев И. Рассказы из Русской истории: История Новгорода Великого от древнейших времен до падения. М., 1866. С. 124; Додаток В.

іранських, германських, слов'янських, тюркських іменословів, що вже може говорити про початок розчинення варязького елемента¹⁶⁶.

Ярослав Мудрий був останнім князем, який використовував варязькі зағони у внутрішньополітичній боротьбі. Про це говорять скандинавські саги, що підтверджують існування іноземних дружин у Новгороді. Князь розглядав варягів як професійних найманців, які воювали за окрему платню¹⁶⁷. Керувати ними могли не просто рядові варяги. Історики їх ототожнюють з конунгами, зокрема згадується Якуна, який був знатного роду та деякий час правив Норвегією¹⁶⁸. Загалом протягом X–XI ст. на території Новгороду перебували в різний час чотири конунги: Олаф Трюггвасон (995–999/1000 рр.), Олаф Харальдссон (1014–1028 рр.), Магнус Олавссон (1035–1046 рр.), Харальд Сигурдарссон (1046–1066 рр.), які проживали на території окремих дворів разом зі своїми дружинами¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Королев А. С. История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века : [монография]. М., 2000. С. 32; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. С. 157–158; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 243, 245; Зутис Я. Русско-эстонские отношения в IX–XIV вв. // Историк-марксист. 1940. С. 40; Томсен В. Начало русского государства // Из истории русской культуры. М., 2002. . 2, кн. 1. С. 183–184.

¹⁶⁷ Половинська В. В. Русько-скандинавські військові контакти XI – першої половини XII ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. нац. ун-ту. 2013. Вип. 37. С. 18–20; Половинська В. В. Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (IX – перша половина XII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2015. С. 109; Джаксон Т. Н. «Страна городов» и ее столица: Новгород в картине мира средневековых скандинавов // Slovene: International Journal of Slavic Studies. 2015. Т. 4, № 1. С. 174–179; *Ёе же*. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – XIII в.): тексты, перевод, комментарии. М., [2000]. С. 82; Михеев С. М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2008. № 2 (32). С. 27–28; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI веках: к истории названия «варяг» // Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия : избр. тр. М., 2011. С. 160; Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // Восточная Европа в древности и средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 289–292.

¹⁶⁸ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Почему варяг Якун «отбеже луды златье»? Сцены Листвнско́й битвы 1024 г. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2016. № 1 (63). С. 28; Михеев С. М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2008. № 2 (32). С. 29–30.

¹⁶⁹ Джаксон Т. Н. «Страна городов» и ее столица... С. 176; Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения А. Н. Кирпичников, Г. С. Лебедев, В. А. Булкин, И. В. Дубов, В. А. Назаренко // Кратк. сообщения. М., 1980. Т. 160. С. 32.

Наявність варязького елемента підтверджується археологічно. Варязькі поховання були характерними до верхньої межі XII ст., коли Русь остаточно визначилася з кордонами. До цього часу найдовше вони залишаються на території Чернігівщини та Звенигорода-Галицького, потім варязькі поховання були замінені слов'янськими¹⁷⁰.

Одним з комплексів з варязькими похованнями є Шестовицький могильник під Черніговом. Він повинен був контролювати місто протягом IX–X ст. Археологічний комплекс представлено похованнями варязького та слов'янського (або слов'янізованого) типу, що було зумовлено поліетнічним складом населення та переходом норманських дружинників до християнства, а отже, і зміною поховального обряду. Саме це наштовхувало радянських археологів на думку про відсутність будь-якого норманського впливу на території південних земель Русі та ключову роль автохтонного населення в державницьких та військових процесах. Однак на сучасному етапі археологічних знань однозначно підтверджується наявність тут іноземного елемента, у тому числі й тюркського та західноєвропейського типів. Проте норманський вплив був найпоширенішим. Територія комплексу використовувалася як торговий, ремісничий та військовий майданчик, що підтверджено відповідними археологічними матеріалами. На території комплексу знайдено 1800 могил, що свідчать про майнову диференціацію померлих, які належали до осіб високого соціального статусу, «що пояснюється «феодалізацією» князівської дружини». Саме городище неодноразово брало участь у князівських міжусобицях, через що кілька разів було зруйновано та спалено¹⁷¹.

¹⁷⁰ Щавелев А. Камерные ингумации Гочева: Юго-восточная реплика варяго-русского погребального отряда // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. : матеріали Міжнар. польового археол. семінару... Чернігів, 2003. С. 194–195, 199.

¹⁷¹ Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX–X вв. // Сов. археология. 1954. Вып. 20. С. 148; Авдусин Д. А. Варяжский вопрос по археологическим данным // Краткие сообщения о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материальной культуры. М. ; Л., 1949. Вып. 30. С. 3–7; Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 г. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, (Чернігів-Шестовиця, 17–20 липня 2003 р.). Чернігів, 2003. С. 53, 60–61; Коваленко В., Моця О. Поховання вікінга з Шестовиці // Гардаріки. 2007.

Серед поховань на території Русі наявні й сімейні. Вони знайдені на внутрішній території Русі, на фінських землях у напрямі південного сходу від Ладogi. Серед них відомі й дитячі поховання. Така ситуація може говорити про початок сприйняття суспільством скандинавів і те, що вони не були тимчасовим військовим або торговельним контингентом і почувалися досить безпечно, аби привозити із собою родини¹⁷².

Скандинави на Русі мали неоднакове становище. На півночі вони, за словами дослідників, часто поверталися на батьківщину, на півдні з розвитком державних інституцій часто виконували функцію феодалної верхівки та

№ 1. С. 1–2; Дослідження Шестовицького Подолу / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, В. Скороход // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : зб. наук. пр. Коростень, 2008. Т. 1. С. 183, 188; Сытый Ю. Н., Скороход В. Н. Находки предметов вооружения как свидетельство погромов городищ в селах Выползов и Шестовицы (к постановке проблемы) // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья : материалы конференции, нояб. 2012 г. Тула, 2014. С. 63; Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиці // Село над Десною – Шестовиця : зб. матеріалів і ст. Ніжин, 2009. С. 114; Археология Украинской ССР / редкол.: В. Д. Баран (отв. ред.) [и др.]. Киев : Наук. думка, 1986. Т. 3. С. 408; Скороход В. М. Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі в X – на початку XI ст. // Сіверщина в історії України. 2011. Вип. 4. С. 98–101; Скороход В. Торгівельний інвентар X – початку XI ст. з Шестовицького археологічного комплексу // Ніжинська старовина. 2010. Вип. 10 (3). С. 145; Андрощук Ф. О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника // Археологія. 1995. № 3. С. 121; Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова) // Археологія. 1994. № 3. С. 102; Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // Село над Десною – Шестовиця : зб. ст. і матеріалів. Ніжин, 2009. URL: http://craeznavez.blogspot.com/2015/09/blog-post_67.html; *Його ж.* Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? // Матеріальна та духовна культура Південної Русі : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народж. В. Й. Довженка, (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). Київ ; Чернігів, 2012. URL: <http://rusarch.ru/kovalenko2.htm>; Долженко Ю. Краніоскопія похованих у курганних могильниках Чернігова X–XII ст. // Матеріали і дослідж. з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 179–182; Долженко Ю. До краніології давньоруського населення Любеча // Наук. зап. Терноп. Нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 1, ч. 1. С. 8; Комар А. В. Чернігов и Нижнее Подесенье // Русь в IX–X века: археол. панорама. М. ; Вологда, 2012. С. 343–344; Макаров Н. А. Археологические древности как источник знаний о ранней Руси // Русь в IX–X века: археологическая панорама. М. ; Вологда, 2012. С. 70; Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика // Русь в IX–X века: археол. панорама. М. ; Вологда, 2012. С. 444–445; Dralle L. Artanija – Rus – Varjagi. Bemerkungen zu einigen Problemen der Geschichte Altrußlands // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1985. Band 33, Heft 1. S. 15–16; Толочко П. П. Ранняя Русь: история и археология. СПб., 2013. С. 76–78.

¹⁷² Половинська В. В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на Русі // Сторінки історії : зб. наук. пр. 2014. Вип. 37. С. 6; Половинська В. Варязька жінка на Русі // Драгоманівські іст. студії. Київ, 2013. Вип. 1 (5). С. 30.

«посідали ті чи інші щаблі соціальної драбини – від правлячої династії до верхівки віддалених військових гарнізонів... – і поступово асимілювались автохтонами». Сам процес тривав протягом X–XI ст., зокрема варяг Шимон у часи Володимира Мономаха прийняв православ'я разом з родиною та наближеними особами, а його син Георгій мав повноваження в державному апараті. До того ж вони, за словами істориків, повинні були отримати від князя земельні наділи¹⁷³.

Таким чином, прийшлий скандинавський елемент становить значний відсоток у князівській дружині та формує боярський прошарок на території Русі, однак переживає процес злиття та асиміляції з місцевим населенням і зникає з поля зору протягом XI ст. Дружина, у свою чергу, із цього періоду починає поділ на старшу і молодшу. Цілком логічною тут буде думка Х. Ловмянського про те, що варяги не мали єдиного та визначного впливу, тому що в іншому разі вони б дали назву прошарку населення¹⁷⁴.

Наступним є питання про місцевий елемент, що міг формувати боярський прошарок населення, відомий в історіографії як «земське боярство». Думка про місцеве «земське боярство» базується на кількох літописних повідомленнях – княгині Ольги, князів Володимира та Ярослава Мудрого.

945 р. – «І пославши Ольга послів до деревлян, сказала: «Якщо ж ви мене щиро просите, то пришліть до мене знатних мужів, хай у великій честі піду я за вашого князя. А то не пустять мене люди київські»; 946 р. – «А як узяла город [деревлян], то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей – тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх заставила

¹⁷³ Моця О. П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів // Укр. іст. журн. 2007. № 1. С. 12; Андрущук Ф. О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника // Археологія. 1995. № 3. С. 121; Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні // Село над Десною – Шестовиця : зб. ст. і матеріалів. Ніжин, 2009. URL: http://craeznavez.blogspot.com/2015/09/blog-post_67.html; Черненко О. Династичні імена нащадків Святослава Ярославича // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : зб. наук. пр. Чернігів, 2007. С. 295; Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. М., 1978. С. 136.

¹⁷⁴ Ловмянський Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и Средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 96.

платити данину»¹⁷⁵; 987 р. у повідомленні про Володимира згадуються старці градські в частині про вибір віри; 997 р. – під час боротьби з печенігами¹⁷⁶. Стосовно Ярослава літопис говорить про події 1018 р., коли князь після програшу в боротьбі зі своїм братом Святополком змушений був поїхати до Новгороду: «Ярослав тоді втік із чотирма чоловіками до Новгороду, а Болеслав увійшов у Київ із Святополком... Коли ж Ярослав прибіг до Новгороду, хотів він тікати за море. Та посадник Костянтин, син Добрині, з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: «Ми можемо іще битись за тебе з Болеславом і з Святополком». І стали вони [новгородці] гроші збирати: з мужа – по чотири куни, а з старост – по десять гривень, а з бояр – по вісімдесят [18 гривень за Лаврентіївським літописом] гривень. І привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих»¹⁷⁷. Дослідники ХІХ ст. у цьому уривку вбачали існування місцевого боярства, яке могло протистояти князівській дружині. Перегляд цієї думки відбувається вже в радянську добу та отримує своє продовження в сучасних дослідженнях.

У роботі М. Т. Яблочкова, присвяченій історії аристократичного стану, усі бояри називаються «земськими», причому автор не виводить їхнього родоводу, визнаючи беззаперечним існування цього прошарку. «Земщина» постійно відстоювала інтереси свого місцевого населення та протистояла князівській дружині, не отримуючи від влади, на відміну від дружини, посад та привілеїв. «Земські бояри» могли здобути прихильність князя, вступивши до війська, останнє могло після завершення служби осісти на землі та стати боярством, що, за словами дослідника, відбувалося із часів князя Ярослава Володимировича¹⁷⁸. Таке саме протистояння відстоює С. М. Соловйов, зазначаючи, що «боярські роди не могли виникнути від попередніх слов'янських старшин, родоначальників через неспадковість цього звання; якщо старшина роду переходив до дружини князівської, то він зберігав своє

¹⁷⁵ Літопис Руський.... Київ, 1989. С. 33, 35.

¹⁷⁶ Там же. С. 60, 71.

¹⁷⁷ Там же. С. 83.

¹⁷⁸ Яблочков М. История дворянского сословия. СПб., 1876. С. 29–31, 33.

родове звання тільки за життя, син його не успадковує цього значення, воно переходило до якогось чотириюрідного родича, наприклад дядька»¹⁷⁹. З плином часу головною «особою» в державному та соціальному будівництві, за словами С. М. Соловйова, стає дружина. Остання складалася «переважно з варягів, але до неї був відкритим доступ хоробрим людям з усіх країн та народів, головним чином, близьких з місцевим населенням; з появою дружини серед слов'янських племен для їх членів відкрився вільний та почесний вихід з родового строю до строю, заснованого на нових засадах»¹⁸⁰. Погоджуємося зі спостереженнями Х. Ловмянського, що таким чином місцева знать могла потрапити до дружини тільки випадково, адже вона була цілком новим явищем¹⁸¹. Виходить, що місцева знать не могла формувати боярство, яке виходить з дружинної організації.

Надалі історична наука зараховує до місцевої аристократії, яка формувала боярський стан, «старців градських», що породжує суперечності щодо цього населення. Концепція В. О. Ключевського зводиться до великої ролі старців градських у формуванні місцевої аристократії, яка стоїть поряд з князівськими служилими¹⁸².

Згідно з М. Ф. Володимирським-Будановим, старці градські становлять рівнозначну частину боярства поряд з дружинниками¹⁸³. Однак цей процес (створення єдиного стану) починається з XI ст. Старці градські потрапили до служилих князівських бояр через отримання «дворових служб». Історик пише, що після XI ст. відбувається своєрідний обмін – отримання служилими боярами земель і перетворення на земських, передача місць у дружині земським і перехід до князівських. Однак з XI ст. другий стан зникає зі сторінок літописів¹⁸⁴.

У М. В. Довнар-Запольського старці градські склалися з двох компонентів: місцевої племінної знаті та купців. Останні займалися купівлею продуктів у місцевого населення та їхнім імпортом, маючи при цьому власні

¹⁷⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1993. Т. 1. URL: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/01_08.html.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Ловмянский Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и Средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 93.

¹⁸² Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. М., 1989. Т. 1. С. 175.

¹⁸³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М., 2005. С. 44.

¹⁸⁴ Там само. С. 41, 44, 48.

військові зағони, серед яких було чимало варягів. Різниця між обома групами була територіально-економічною: у торгових містах переважали купці, у віддалених від торгових шляхів – старці місцевого племінного походження. Боярська аристократія Новгороду та Києва, на думку дослідника, мала переважно купецьке походження. Старці при цьому виступали радниками князя поряд з боярами та дружиною, але вони остаточно втрачають своє значення після закінчення часів Володимира Святого¹⁸⁵.

О. Є. Пресняков відкидає торгову теорію про зв'язок старців градських з купцями. В історика вони просто посадові особи, які керують містом та його населенням. У Києві влада повністю належала князю, там навіть не було передмість, де могли б панувати племінні аристократи. У Новгороді старці є лише «начальниками озброєних смердів», які лише номінально відрізняються від простого народу лише тим, що отримали від князя Ярослава по десять гривень. Загалом О. Є. Пресняков робить висновок, що еволюція князівської влади повністю зруйнувала родовий устрій так стрімко, що джерела не фіксують про нього точних свідочств¹⁸⁶.

Такі висновки вчених ХІХ ст. деякою мірою підтримали радянські історики. Зокрема Б. Д. Греков у фундаментальній роботі «Київська Русь» говорить про боярство як продукт суспільної еволюції, де змішувалися місцева знать та вищі члени князівської дружини¹⁸⁷. Думку про місцеве боярство розвиває С. В. Юшков¹⁸⁸.

М. М. Тихомиров говорить про існування місцевого міського боярства, яке складало роди та цілі династії, де відбувалася передача обійманих посад у спадок. Цей міський прошарок, створений протягом ХІ–ХІІІ ст., був певним чином прив'язаний до свого великого міста, що, за словами дослідника, не дає

¹⁸⁵ Довнар-Запольский М. Дружина и боярство // Русская история в очерках и статьях. М., 1909. Т. 1. С. 293–295, 300–301.

¹⁸⁶ Пресняков А. Е. Княжее право в Древней Руси: очерки по истории X–XII столетий. М., 1999. С. 373–374; *Его же*. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-русское государство. М., 1939. С. 136–137.

¹⁸⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 126.

¹⁸⁸ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949. С. 91–92, 241–242.

можливості говорити про «боярина як про свого роду кочівника, який від'їжджає від одного князя до іншого»¹⁸⁹.

З 1970-х рр. XX ст. історична наука починає зміщати акценти в походженні боярського стану від однозначної підтримки думки про старців градських як складової частини боярства та протиставлення їх князівській дружині до військового шляху формування бояр. Х. Ловмянський підтримує думку про генеалогічний зв'язок боярства з племінними групами. В. В. Мавродін та І. Я. Фроянов відокремлюють старців від боярства. Перші є представниками племінної знаті, яка займалася цивільними справами, на відміну від боярства, «чиїм профілем була перш за все сфера військова». Старці відходять з історичної арени у зв'язку з руйнуванням родового устрою та розширенням князівської влади на місцях. І все ж таки їхній вплив не є тотожним боярству. Власне термін використовувався протягом багатьох століть (аж до XV ст.) у різних значеннях – старійшини міста, села, земські тисяцькі, проте вже не в сенсі місцевої аристократії, а в контексті посади або віку. Дослідники підраховали використання протягом XI–XIV ст. 1607 згадок терміна в значенні церковному, віковому, у значенні посад¹⁹⁰.

З кінця 1980-х рр. XX ст. і до сьогодні серед істориків домінує думка про служилу природу боярства; така позиція відкидає положення про старців градських як місцеве боярство та його стосунки з князівською владою. Започаткував цей напрям А. А. Горський. На думку історика, у договорах з візантійцями мова йде тільки про існування служилої знаті. Бояри пов'язані з

¹⁸⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1956. С. 159–164.

¹⁹⁰ Ловмянський Х. О происхождении русского боярства... С. 97–101; Мавродін В. В., Фроянов І. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси: посвящается 70-летию М. К. Каргера. Л., 1974. С. 30–32; Мателешко Ю. П. «Старці градські» та «старійшини города» як категорії осіб з різним владним статусом у Київській Русі X століття // Грані. 2007. № 5. С. 8–9; Несин М. К истории происхождения Галича // Русин. 2010. № 3 (21). С. 68–69; *Его же*. Несин М. А. Некоторые черты социальной трансформации в X–XI вв. в восточнославянском обществе в летописной социальной терминологии // Ист. формат. 2015. № 2. С. 109; Завадская С. В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и Средневековье. М., 1978. С. 101–102; Вілкул Т. Л. «Старці» та «старешини» в «Повісті временних літ» і давньослов'янському Восьмикнижжі // Укр. іст. журн. 2012. № 5. С. 168.

дружиною, що часто підтверджується археологічними даними. Свої землі бояри отримують від князя, утримують власні дружини, що не можна сказати про місцеву знать, якщо вона й існувала після періоду Великого переселення народів та створення держави. Однак вирішення проблеми інкорпорації місцевого племінного елемента до складу боярства на цьому етапі розвитку науки привело до виникнення думки про знищення племінної еліти прийшлим елементом. Ліквідація передбачала не завжди фізичну смерть того чи іншого представника або цілого прошарку, а поступову втрату дорадчих функцій, економічного та військового становища, адже «центральна влада, що формувалася, не бачила потреби в послугах переможеної туземної знаті. Вона формувала нову знать, у тому числі з туземців», але тільки тих, хто зміг показати князю свої вміння (приклад отрока-кожум'яки на території Переяславського князівства)¹⁹¹.

Його думку продовжує сучасний історик П. С. Стефанович. Дослідник однозначно відкидає ідею про «альтернативну» боярству знать – «місцеву», «земську» (ми зберегли написання автором понять у лапках – *Д.Р.*), адже вчений не знаходить прямої вказівки на її існування в джерелах. Боярство, за П. С. Стефановичем, і було знаттю, а разом з міською верхівкою та князівськими військовими слугами (гриддю) складало в XI ст. суспільну світську еліту. З гриддю боярство поєднували військові заняття, а з міськими верхами – торгово-економічні операції (самі бояри брали активну участь у торгових, експортно-імпортних операціях, про що піде мова далі – *Д.Р.*). Боярство займалося переважно державним управлінням та політикою¹⁹². У роботі М. К. Любавського зазначено, що земські та князівські бояри – це лише два розряди одного стану – князівської дружини, яка відрізнялася тільки осілістю та

¹⁹¹ Горский А. А. Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси). М., 1983. С. 41–44; *Его же*. Русь. От славянского расселения до Московского царства. М., 2004. С. 17–25; *Его же*. О «племенной знати» и «племенах» славян // *Florilegium*. К 60-летию Б. Н. Флори. М., 2000. С. 66; Пузанов В. В. От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза). [СПб.], 2017. С. 338, 341–343.

¹⁹² Стефанович П. С. Знать и военные слуги в социально-политической структуре Древнерусского государства в X – первой трети XII в... М., 2014. С. 383–385.

розвитком землеволодіння. Той розряд, який не встиг накопичити капітал та отримати землю, продовжував служити¹⁹³.

З плином часу до складу боярського прошарку, як вже зазначалося, почали вливатися представники місцевого населення. Боярський стан загалом не був замкнутою соціальною групою та міг поповнюватися різними шляхами: міграцією з інших земель, переходом з іншої соціальної групи, зв'язками з духівництвом та ін.¹⁹⁴

Зважаючи на вищесказане, звернімо увагу на міграції. Боярство як стан, який постійно перебував при князівському столі, брав участь у зміні земель самими князями, переходячи разом з ними. Таким чином на території Південної Русі опинялися як іноземці, так і представники інших земель. Так, на територію Галицько-Волинського князівства потрапили внаслідок боротьби за спадщину Романа Мстиславича бояри із Чернігівського князівства. Вони змогли навіть отримати земельні наділи та відіграти політичну роль у боротьбі з Данилом Галицьким. Відкрита підтримка боярством претендента на галицький стіл Ростислава Михайловича полягала в поповненні його війська під час Ярославської битви 1232 р. Окрім місцевого етнічного елемента, на території Галицько-Волинського князівства опинився ряд інших національностей. А. М. Петрик виділяє воєводу Семена Олуєвича (син половчанина), боярський рід Чагрів (половчани), бояр Бориса Ізеболка, Волдриса, братів Збислава та Яна Станіславичів (польського походження), боярина Каліфата Сілезенця (вихідець з Сілезії), Андрія Путивлича, воєводу Тюйму, боярина Чудина Єдивида (ятвязьке походження)¹⁹⁵. Особливістю Галицько-Волинської землі А. П. Петрик називає зв'язок боярства із церквою. Ряд церковних ієрархів походив з боярського прошарку та відігравав політичну роль як провідник місцевої громади під час вічової діяльності. Наприклад, протягом XIV–XVI ст.

¹⁹³ Любавский М. К. Лекции по древней истории до конца XIV века. СПб., 2000. С. 198.

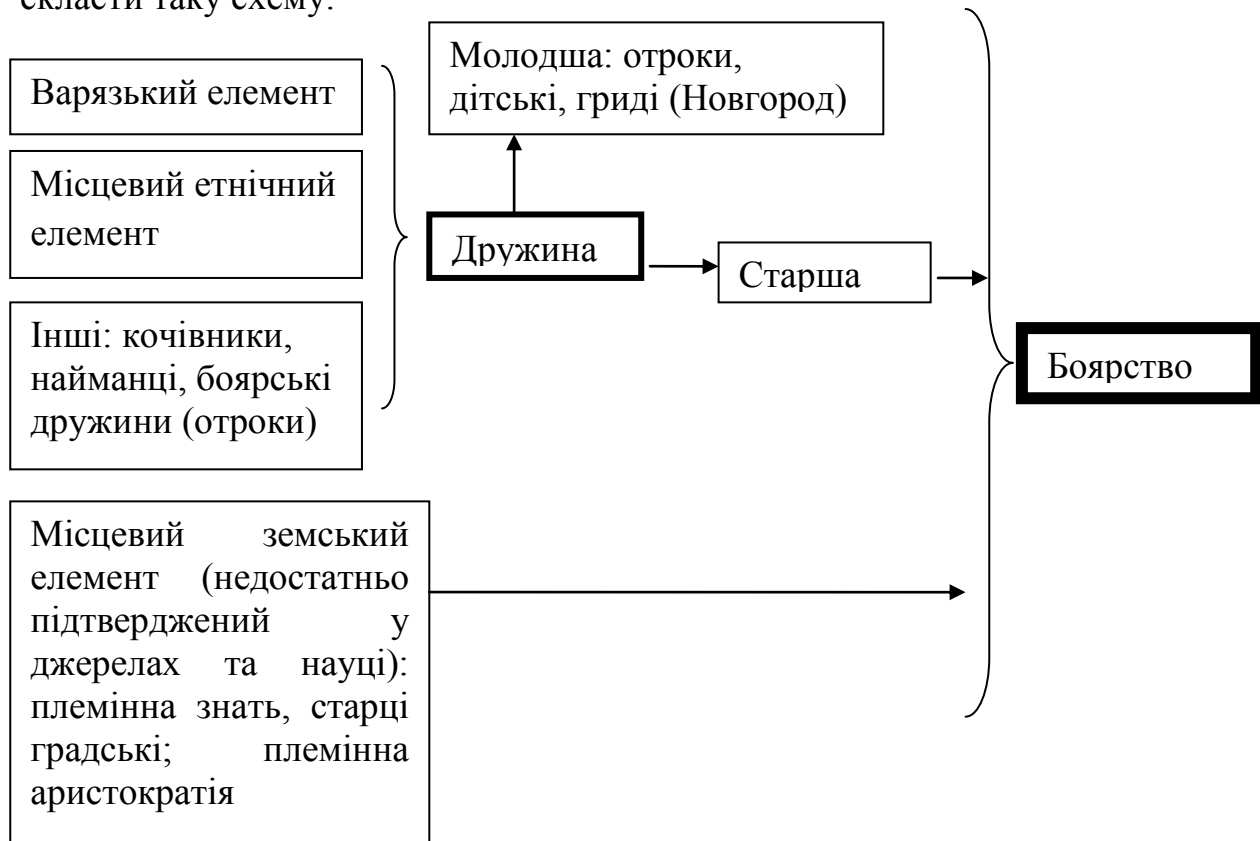
¹⁹⁴ Jusupovic A. «Богу же изволиша Даниль созда градъ Холмъ». Geneza I jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2014. Rok 12 (2014), zeszyt 6. S. 23; Петрик А. Идеология галицкого боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2004. Вип. 8. С.47; Руднік Д. Г. Походження бояр у Київській Русі: етнічний аспект // Історичні і політичні дослідж. : наук. журн. 2014. С. 28.

¹⁹⁵ Петрик А. Идеология галицкого боярства... С. 48.

з 20 владик 13 походили з дрібних боярсько-шляхетських родин (Доброслав Суддич, «попів онук»)¹⁹⁶.

Разом з появою Юрія Володимировича Долгорукого на територію Київської землі потрапили суздальці, двори яких було розорено після його загадкової смерті. Після переходу на південноруські землі литовців та встановлення тут литовської влади разом з князями перейшов ряд литовських бояр, який отримував привілеї та земельні пожалування, через що перебував у конфронтації з місцевим боярством. Боротьба тривала до середини XIV ст. й припинилася після смерті князя Свидригайла, який став жертвою боярського литовсько-руського протистояння. Докладніше зазначені фактори розглянуто в наступних розділах роботи.

Отже, зважаючи на визначені теорії походження боярства, спробуємо скласти таку схему:

¹⁹⁶ Петрик А. Бояри та церква Галичині й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2003. Вип. 7. С. 80–94; Його ж. Ідеологія галицького боярства... С. 49; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 377.

2.2. Соціально-економічне та політичне становище бояр на території Київської Русі

Боярство, як уже було вказано, відіграє значну роль у державному апараті, економіці, військовій справі та суспільному житті. Бояри постійно перебували при князі, впливали на його рішення, поведінку та приватне життя, часто відстоюючи при цьому власні корпоративні інтереси (що стосується більшою мірою галицького та новгородського боярства). Цей прошарок населення, за дослідженнями Б. О. Рібакова, входить до феодальної драбини Київської Русі, формуючи таким чином соціальну стратифікацію. За схемою Б. О. Рібакова поділ суспільства виглядає таким чином: князь – світлі князі – усіляке княжжя – великі бояри – бояри – гості – купці – люди – челядь¹⁹⁷. Перебування бояр на високому щаблі суспільного розвитку зумовлено їхньою соціально-економічною роллю, яку вони з певною специфікою відігравали в окремих князівствах.

Боярство мало велике значення в суспільному й політичному житті Київської Русі. Навіть князі повинні були радитися з боярами з приводу важливих питань державного управління. Існувала боярська рада. Її функції й компетенція залежали «від волі князя, однак вона не перетворилася на сталу державну установу»¹⁹⁸. У своїй суспільно-політичній діяльності боярство спиралося на міцну економічну базу, основою якої слугувало не лише боярське землеволодіння, але й князівська служба. Причому слід зазначити, що на першому етапі державотворення й формування боярського стану відсотки з данин і кормління були для бояр тим головним, що обумовлювало їхній матеріальний добробут.

У наукових колах протягом тривалого часу ведеться дискусія про матеріальне забезпечення боярської верстви населення. Одні з дослідників віддають перевагу отриманню прибутків від експлуатації боярських вотчин,

¹⁹⁷ Цит. за Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология) : сб. науч. ст. 1985. С. 11.

¹⁹⁸ Жуковский А., Субтельний О. Нарис історії України. 1992. С. 23.

інші – князівській службі (частка з данини, кормління, управлінська діяльність). Ми вважаємо за необхідне розкрити можливі джерела формування матеріальних статків та політичних позицій, виходячи з писемних та археологічних свідчень.

Спочатку лєвова частка дружини існувала головним чином завдяки військовій здобичі й відсоткам від данини. Так, Іпатський літопис свідчить: «И заповеда Олег дати воєм на 2000 корабль по 12 гривен на ключь и потом даяти уклады на рускыя грады: первое на Киев, то же на Чернигов, на Переяславль, на Полтеск, на Ростов, на Любечь и на прочаа города, по теи города сядяху велиции князи, под Олегом суще»¹⁹⁹.

Перелік міст, до мешканців яких надходили відсотки від данини, свідчить про їхню роль у державі. ПВЛ уточнює, що у 907 році «приказал Олег дати дани на две тысячи кораблей по двенадцати тысяч на человека, а было в каждом корабле по сорок мужей»²⁰⁰.

Б. Д. Греков розподіляє знать на дві групи. Перша – це продукт еволюції кожної землі. «Старці» – земські бояри, тобто місцева знать. Вони відрізняються від княжих бояр. На його думку, світлі князі й бояри (лучші, нарочиті) – це не родові старшини, а представники вищого класу давньоруського суспільства. У договорі Ігоря 944 р. за своїм становищем відрізняються послы й гості. Вони мали різницю як у печатках (золоті і срібні), так і в неоднаковому продовольчому забезпеченні. Б. Д. Греков розуміє під «гостями» не купців, а бояр. Їх відрізняли з маси населення багатство і влада²⁰¹.

Щодо такої категорії знаті, як «велиции князи», можна стверджувати, що з плином часу перші київські князі або знищили їх за допомогою різних заходів, або вони поповнили вищі прошарки боярської верстви населення. «Велиции князи», які перетворилися на «великих бояр», мали численні багатства завдяки своєму походженню. У цілому соціальна відстань між великим боярином та сільською вільною людиною в цифрах має таке вираження 14:1²⁰².

¹⁹⁹ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 22.

²⁰⁰ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года... СПб., 2012. С. 23.

²⁰¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 126.

²⁰² Там же. С. 128.

Можна стверджувати, що в північних землях таке перетворення відбулося набагато раніше. Місцевих «великих князів» принизив до боярського стану князь Рюрик, який усіма засобами стверджував свою владу. Можливо, тому й утекло від Рюрика до Києва «міного Новгородских мужей»²⁰³. Між ними були різні категорії місцевої знаті.

М. С. Грушевський звернув увагу на той факт, що кількість «светлых и великих князей», що були в посольстві, від часу договору Олега з греками років тридцять практично не змінювалась. Вона збереглась і під час подорожі княгині Ольги до Константинополя. Учений дійшов висновку, що «система князівств і провінцій трималась у середині X ст.» незмінною²⁰⁴. Проте зазначмо, що інформація про посольство княгині Ольги викликає суперечності серед дослідників²⁰⁵. Сама зустріч княгині з імператором Костянтином VII описана в роботі «Про церемонії візантійського двору»²⁰⁶. За два дні, коли відбувалися бенкети княгині Ольги з імператорською родиною (9 та 18 жовтня 957 р.), побувало близько 200 осіб: княгиня з племінниками, купці, посли, рабині, перекладачі, «люди Святослава», «люди послів»²⁰⁷.

Г. Г. Литаврин у цілому підтверджує думку, що склад посольства Ольги був таким самим і представляв тих самих персон, яких ми знаємо з договору 944 р. (20–22 особи), що може говорити про формування до цього часу на Русі 20–22 крупних адміністративних центри²⁰⁸. О. В. Назаренко, у свою чергу, вважає, що ця група характеризується такими ознаками: 1) відносною стабільністю складу; 2) спадковістю місця в групі; 3) вірогідною соціальною однорідністю, причому окремі члени групи мали задокументовану

²⁰³ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летопису. СПб., 1897. С. 9.

²⁰⁴ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. СПб., 1906. С. 60–61.

²⁰⁵ Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исслед. М., 1994. С. 60–61; Литаврин Г. Г. Византия. Болгария. Древняя Русь (IX – начало XII в.). СПб., 2000. С. 191–204.

²⁰⁶ Константин Багрянородный. О церемониях // Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. Кн. 2, гл. 15. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/cerem.phtml?id=731.

²⁰⁷ Там само; Голубинский Е. История русской церкви. М. : Универс. тип., 1901. Т. 1. С. 101; Литаврин Г. Г. Византия. Болгария. Древняя Русь.... СПб., 2000. С. 191–192, 200.

²⁰⁸ Литаврин Г. Г. Византия. Болгария. Древняя Русь (IX – начало XII в.)... С. 197.

спорідненість з київським князем²⁰⁹. Таким чином питання залишається дискусійним, проте не має сумніву щодо незмінності кількості та складу посольства княгині Ольги та участі в ньому боярства.

Місцеві князі могли за певних умов керувати своїми володіннями. Київських князів насамперед цікавили землі й міста на важливих торговельних шляхах, де вони ставили свої гарнізони. Іншими землями керували місцеві князі, залежні від Києва. Вони були зобов'язані сплачувати данину й надавати допоміжні військові загони²¹⁰. Новостворена держава не встигала за поширенням приєднаних до неї земель.

Не лише за участь у війні князівські дружинники отримували винагороду. Відомо, що Ольга нагородила київських бояр за допомогу в придушенні бунтівників-деревлян. «Деревлянъ же побъгоша и затвориша в городъх своихъ». Ольга із сином Святославом «събра вои многы и храбры»²¹¹. Без допомоги з боку київського ополчення княгині важко було подолати опір деревлян. Ольга після перемоги над ними «възложи дань тяжку», з якої дві треті пішло Києву, а третя частина – Вишгороду як місту, що належало самій княгині²¹². Так, літопис повідомляє, що Святополк «созва бояре и кияне»²¹³. Із цього бачимо, що автор літопису відрізняє бояр від інших мешканців міста.

Літописні свідоцтва вказують на різні посади, що обіймали представники вищих прошарків боярської верстви населення. Так, київський боярин Ратибор був посадником у Тмуторокані. Діяльність боярина тут датується 1079 р. та характеризується використанням власної печатки, що може говорити про великі владні повноваження Ратибора²¹⁴. Згодом його призначили київським тисяцьким. Боярин Чудин як лен отримав Вишгород. Можливо, що він походив

²⁰⁹ Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв... С. 30–61.

²¹⁰ Грушевский М. Очерк истории украинского народа... С. 63.

²¹¹ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 46.

²¹² Там же. Стб. 48.

²¹³ Там же. Стб. 233.

²¹⁴ Там же. Стб. 196; Колибенко О., Колибенко О. «Вислі» монети від боярина Ратибора // *Ruthenica*. 2017. Вип. 14. С. 161; Колибенко О., Колибенко О. До питання про монети боярина Ратибора // *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф.*, 5–6 листоп. 2015 р. Кіровоград ; Київ [та ін.], 2015. С. 31–32.

з Північної Русі. Зазначмо, що в етнічному плані князівська дружина (як і боярська) була строкатою: варяги (приблизно до XII ст.), місцеве населення, кочові племена.

Данина була головним джерелом матеріального забезпечення як князя, так і його дружини. Відомо, що в полюддя київські князі вирушали в листопаді. На думку С. М. Соловйова, князь Ігор сам не ходив за даниною, оскільки не відрізнявся волею й відвагою. Можливо, тому дружина Ігоря була небагатою. У воеводи Свенельда все було навпаки. «Повість минулих літ» вказує, що в 945 р. «сказала дружина Ігорю: «Отроки Свенельда изоделись оружием и одеждой, а мы наги. Пойдем, князь, с нами за данью, и себе добудешь, и нам»²¹⁵. Воевода взяв на себе обов'язки князя збирати данину, а також «воювати з тими, хто не бажає її сплачувати». Так, Свенельд три роки стояв під містом Пересеченом, доки не оволодів ним²¹⁶.

У цілому за управлінською практикою київський князь ставив керувати в окремі землі тих представників дружини, які були поруч. Різними населеними пунктами управляли представники старшої чи молодшої дружини залежно від їхнього значення для держави або князівської казни.

Отримували бояри високі посади й завдяки колонізації. Так, князь Олег, приєднуючи нові землі, давав їх у кормління своїм боярам. Таку політику проводила й Ольга, упорядковуючи свої володіння. У 948 р. вона почала колонізувати землі біля Ізборська. Ольга наказала на березі Великої річки побудувати місто під назвою Плєсків, а для його заселення звідси залучала людей. Без сумніву, що Ольга переселяла до нього своїх надійних бояр. Цей факт ще раз свідчить про мобільність дружини й передусім боярства.

Існує також інша точка зору. Так, М. М. Тихомиров зауважує, що в XI–XIII ст. «всюди з'являється своє, місцеве боярство». Науковець стверджує, що уявлення про бояр як про своєрідних кочовиків, що переходять від одного князя до іншого, не підтверджується джерелами²¹⁷. Загалом усталена думка про служіння бояр князю не може свідчити про власне служіння в прямому сенсі

²¹⁵ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года... СПб., 2012. С. 37.

²¹⁶ Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М. : Мысль, 1988. Кн. 1. Т. 1–2. С. 142.

²¹⁷ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.. М., 1956. С. 164–165.

слова. Бояри просто живуть поряд з князем, адже ми не маємо однозначної можливості говорити про службу як втрату частини особистої або майнової свободи боярина²¹⁸. Бояри могли переходити разом з князями з однієї землі до іншої або змінити князя через низку причин, на відміну від залежного населення та молодшої дружини, яка жила власне з князівських надань. Старша дружина (бояри) уже мали певну особисту та матеріальну свободу, яка їй дозволяла їм таку мобільність. Дослідники виділяють кілька різнопланових причин переходу бояр між князями: право боярина на розрив стосунків, описаних словом «испросистася». Наступний випадок – зрада під час військових дій, не виконання клятви князю. Перехід під час військових подій загалом був неможливим, що могло стати причиною «вини» та князівського «гніву». До «вини» також відносять участь у антикнязівському політичному процесі, зазіхання на майно князя²¹⁹. У будь-якому разі колонізаційну діяльність князі проводили протягом усієї середньовічної доби нашої історії. Це стимулювала й запекла боротьба з постійними нападами кочових орд на землеробське населення.

Ольга своєю розпорядчою діяльністю провела адміністративну й податкову реформи (устава, уроки, погости). Погости отримали значення «невеликих урядових центрів». Керування погостами покладалося на тіунів²²⁰. Без сумніву, такими керівниками були або представники молодшої дружини, або князівські холопи. Навряд чи вони належали до місцевих мешканців.

Бояри могли змінювати місце своєї служби за волею династій. Князі, які посідали київський стіл, для підсилення своєї влади приводили вірних їм бояр. Так, Святослав Всеволодович привів із Чернігова свого улюбленого боярина Кочкаря. У XII ст. бояри часто виступають у джерелах як голови посольства (як у перемовинах із іншими князями, так і з половцями)²²¹.

²¹⁸ Аристов В. Служилые князя Романовичей // Русь в эпоху монгольских нашествий (1223–1480) : материалы III Междунар. науч. конф. Краков, 2013. С. 81.

²¹⁹ Древняя Русь. Очерки политического и социального строя / А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович. М., 2008. С. 209–218.

²²⁰ Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М., 1988. Кн. 1. Т. 1–2. С. 148–149.

²²¹ Там же. С. 608–609.

За даними берестяних грамот, головним завданням бояр було накопичення капіталу. У XI–XII ст. головною сферою діяльності боярства стали фінансово-грошові операції, що допомагало йому збільшити накопичення за допомогою лихварських операцій. Це дало можливість знаті до середини XII – початку XIII ст. накопичити фонд грошового капіталу, що «дозволило йому приступити до «атаки» на вільні общинні землі»²²².

Існує думка, що бояри мали від здобичі або торгівлі, а також обміну на продукцію мисливства й бортництва золото, срібло й інші речі. Продукція землеробства не йшла на обмін. Це підтверджує думку про те, що феодали зверталися до ринку винятково зі споживчими цілями, а структура імпорту диктувалася побутовими потребами та життєвими стандартами боярства²²³. Можна цілком погодитися із цим зауваженням, оскільки існувало натуральне господарство.

Отже, на першому етапі державотворення для боярських верств пануючого класу, що тільки формувався, головним джерелом добробуту були військові операції й князівська служба (київському князю або місцевим «великим князям»). Підтримуємо думку П. С. Стефановича, який вважає, що для матеріального забезпечення дружини на першому етапі державотворення головну роль відігравала нагорода за військову службу князю й управлінську діяльність, а також своєрідний обмін дарами й послугами²²⁴.

Усе ж таки бояри мали землеволодіння, продукція з якого йшла на особисті потреби (сім'я, слуги, оточення, власна дружина). Дослідники стверджують: «Бояри походили з князівських дружинників, що осіли на землі, або з місцевих землевласників. Обидві ці групи одержували від князя землю й тим самим були залежними від нього»²²⁵.

²²² Миронова В. Г. Из истории юридической практики Древней Руси // История и культура древнерусского города. М., 1989. С. 66–68.

²²³ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 135; Черепнин Л. В., Назаров В. Д. Крестьянство на Руси в середине XII – конце XV в. // История крестьянства в Европе: в 3 т. М., 1986. Т. 2. С. 272.

²²⁴ Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси // Одиссей: человек в истории. Феодализм перед судом истории. М., 2006. С. 154, 156.

²²⁵ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. 1992. С. 23.

Якщо маємо свідчення XI ст. про землеволодіння, то ще більше їх у XII ст. Так, під 1150 р. князь Ізяслав звертається до своїх дружинників як до землевласників: «Вы есте по мне из Рускые земли вышли, своих сел и своих жиней лишився». Відомо, що в літописах під словом «жизнь» розуміли землю, тобто землеволодіння вищих прошарків давньоруського суспільства (князів і бояр)²²⁶.

Б. Д. Греков дійшов висновку, що ці факти, без сумніву, свідчать про зв'язок бояр, князів і церкви із землею, хоча збагачувалися далеко не завжди від землі²²⁷. На думку О. Субтельного, земля в Київській Русі, на відміну від країн Європи, «сама йшла до боярських рук». Боярські землі були вотчинами, і відібрати їх у бояр не можна було навіть зі зміною князя²²⁸.

Власність була умовною (маєток) і безумовною (вотчина). Ще й досі немає єдиної думки стосовно умовних володінь. У радянські часи вчені, спираючись на теорію класової боротьби, стверджували, що «зростанню феодального землеволодіння сприяли прямі захоплення феодалами селянських земель». На їхню думку, про імунітет феодального землеволодіння можна говорити з XII ст.²²⁹. Проте М. Ф. Котляр указує на три шляхи формування боярських маєтностей: спадщина боярства, яке виникло з племінної знаті; княжі надання (пожаловання), а також купівля ділянок у общинників²³⁰.

Звернімося до структури боярської садиби. Звісно, що феодальні замки могли виникнути тільки тоді, коли виник аристократичний прошарок. П. О. Раппопорт початок цього процесу відносить приблизно до IX–X ст. Головною ознакою саме феодального замку визнається цілий комплекс знахідок: імпортні вироби та зброя, кістки домашніх тварин, багате житло та супровідні споруди²³¹. Знахідки в похованнях та садибах мечів, шабель, списів

²²⁶ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 284.

²²⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 140.

²²⁸ Субтельный О. Україна. Історія. Київ, 1994. С. 59.

²²⁹ Ипатьевская летопись. М., 1998. С. 63–64.

²³⁰ Котляр М. Ф. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. // Україна в Центр.-Сх. Європі. 2013. № 13. С. 96.

²³¹ Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений // Краткие сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии. М., 1967. Вып. 110. С. 7–8; Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Майтейко Р. М. Економічна історія України і світу. Київ, С. 69.

говорять про знатність особи. Шаблі та списи виконували «командирську» роль у тогочасному війську, їхні знахідки характерні для курганів і поховань князів, дружинників та бояр²³². Таку думку підтверджено подальшими археологічними матеріалами. Центром садиби були укріплені феодальні двори-замки – гради. Ці укріплені городища-замки розташовувалися в оточенні великої кількості неукріплених селищ. У середньому замки за розміром не були більше ніж кілька тисяч квадратних метрів, рідко – понад 0,5–1 га. Феодальні двори були центрами землеробських господарств (землеробство – основне заняття їх мешканців). Усі будівлі на території замку були розташовані по колу вздовж оборонних споруд та становили єдиний комплекс житлових і господарських споруд. Основним матеріалом для забудови були земля та дерево, що відрізняло їх від подібних споруд Західної Європи²³³. Розкопки в Галицькому князівстві показали приблизно такі ж площі укріплених боярських замків – 0,15 га. На території Волині боярські садиби нерідко межували з князівськими та розташовувалися вздовж торгових шляхів. Садиби отримували назви за іменами своїх господарів – Вакіїв, Кульмей, Жидачів, Гуменики, Милостів, Дятьковичі та ін.²³⁴. На Прикарпатті з XI ст. городища мали свої особливості планування: один (рідше два-три) укріплений майданчик, який був княжим замком, боярською садибою або торговою фортецею. Більшість городищ мали тривалу історію та існували протягом кількох століть. Городище Библо існувало у XII–XV ст., належало одному боярському роду Бибельських та мало

²³² Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. М. ; Л., 1966. Вып. 1. С. 64; Вып. 2. С. 20; Додаток Г-Є.

²³³ Довженок В. И. Археологический комментарий к сведениям литературных источников о смердах и закупах // Краткие сообщения Ин-та археологии. Киев, 1962. Вып. 12. С. 32; *Його ж.* Древньоруські городища-замки // Археологія. 1961. Т. 13. С. 97; *Його ж.* Довженок В. Й. Землеробство Давньої Русі до середини XIII ст. : [монографія]. Київ, 1961. С. 221; Возний І. Сільська округа – важлива складова частина давньоруських міст X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Питання історії України : зб. наук. пр. 2009. Т. 12. С. 98; Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі // Актуал. проблеми соціал.-гуманітар. наук : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. (Дніпропетровськ, 20 груд. 2013 р.). 2013. Ч. 2. С. 109.

²³⁴ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держав. Київ, 2014. С. 95–96; Терський С. В. Боярство Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави // Військово-наук. вісн. 2009. Вип. 12. С. 134–137.

досить великий культурний шар 0,8–1,7 м.²³⁵. Ремісничче виробництво, що також наявне в садибах боярства, було розраховане на задоволення потреб самого господарства, ринку та сусідніх поселень, саме тому тут проживали залежні ремісники-холопи²³⁶.

На вказаній площі знаходилося, окрім житла залежного населення, житло самого феодала, його родини, його тіунів²³⁷. Характерним феодальним замком був замок у Любечі. У ньому башта-донжон контролювала всі шляхи в замку. Дерев'яний палац являв собою високий триповерховий будинок з трьома високими теремами. Нижній поверх служив для челяді та зберігання припасів. На другому парадному поверсі відбувалися князівські бенкети та наради. У замку були знайдені ремісничі майстерні: кузня з виробництва скляних браслетів та полив'яного посуду, шиферних пряслиць. Були знайдені зброя, знаряддя землеробської праці, побутові речі, срібні прикраси. У Любечі роль дитинця виконував феодальний двір, обнесений валами²³⁸. Подібні замки на території Південно-Західної Русі подають О. П. Моця та В. Й. Довженок²³⁹. Зазначмо, що знахідки срібних скарбів із жіночих прикрас дослідники трактують як ознаку перебування в городищі боярсько-князівської

²³⁵ Погоральський Я. До локалізації двох літописних пунктів XII–XIII ст. на території Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2012. Вип. 16. С. 15, 26.

²³⁶ Пеняк П. С. Структура ремесленого виробництва Чернигово-Северської землі в X–XIII вв. // Чернигов и его округа : сб. науч. тр. Киев, 1988. С. 82–84; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 147.

²³⁷ Довженок В. И. Археологический комментарий к сведениям литературных источников о смердах и закупах // Краткие сообщения Ин-та археологии. Киев, 1962. Вып. 12. С. 33.

²³⁸ Куза А. В. Малые города Древней Руси. М., 1989. С. 80; Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центр.-Сх. Європі. Студії з історії XI–XIII ст. 2000. Вип. 1. С. 23–24; Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Історія України. 2001. № 4 (222). С. 1–3; Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня // Україна в Центр.-Сх. Європі, 2004. Вип. 4. С. 100; Древняя Русь. Город. Замок. Село / под. общ. ред. Б. А. Рыбакова. М., 1985. С. 95; Рыбаков Б. А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии. М., 1964. Вып. 99. С. 23; *Его же*. Первые века русской истории. М., 1964. С. 87–93; Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любецького замку в XIV–XVIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рыбакова) // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2012. № 5–6. С. 15; Додаток Ж.

²³⁹ Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Історія України. 2001. № 4 (222). С. 1–3; Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. 1975. Вип. 16. С. 4–10; *Його ж*. Землеробство Давньої Русі до середини XIII ст. : [монографія]. Київ, 1961. С. 218–240.

адміністрації (городище Цецина, датоване XII–XIII ст.)²⁴⁰.

Окрім прикрас, про приналежність до боярського стану може говорити й внутрішнє оздоблення будинку. Яскравим прикладом цього є боярське житло в Новогрудку. Місто протягом XI–XIII ст. змінило кількох власників та належало до кількох державних утворень, увійшовши до кінця XIII ст. до складу Великого князівства Литовського; деякий час уважалося в історіографії столицею князівства²⁴¹. Під час розкопок було знайдено боярські речі, про що свідчать наявність печі, фрескове оздоблення стін, залишки багатих прикрас для одягу. Про багатство також може свідчити наявність скла у вікнах, яке було досить малопоширеним явищем навіть серед культових споруд. Скляні шибки були знайдені й у багатому будинку переяславського боярина в XI ст.²⁴².

У XII – першій половині XIII ст., наприклад, на Пониззі переважають феодальні (боярські) замки. Типовим представником такого замку на цій території є городище в с. Чорнівка. Городище було укріплене ровами та насипами, загальна площа становила 2 тис. м². Тут розміщувався двір із житловими та господарськими спорудами. Власник проживав у двоповерховій палацовій будівлі. Це підтверджують ювелірні прикраси, предмети озброєння та сільськогосподарське знаряддя. Боярин, який отримав сусідні села у

²⁴⁰ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держав. Київ, 2014. С. 37; Кузнецов Г. О., Ситий Ю. М. Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська стровина : зб. наук. пр., присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 41; Юра Р. О. До питання про соціальну належність мешканців древнього Колодяжина // Археологія. 1961. Т. 12. С. 97–98, 100; Додаток Є.

²⁴¹ Баранаскас Т. Новогрудок в XIII в.: история и миф // *Castrum, urbis et bellum* : зб. навук. пр. : присвячаецца памяці праф. Міхася Ткачова. Баранавічы, 2002. С. 30, 38–40; Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : энцикл. / [редкол.: Т. В. Белова (председатель) и др.]. Минск, 2009. С. 234–235.

²⁴² Гуревич Ф. Д. Дом боярина XII в. в древнерусском Новогрудке // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии. М., 1962. Вып. 87: Славяно-русские исследования. С. 98–102; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок: посад – окольный город. Л., 1981. С. 121–122, 124–125; Гуревич Ф. Д. Раскопки в Новогрудке (1960–1961 гг.) // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии. М., 1963. Вып. 96. С. 54; Гуревич Ф. Д. О жилищах окольного города древнего Новогрудка // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологи. М., 1964. Вып. 99. С. 20, 23; Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Археологическое изучение древнерусского города // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии. М., 1963. Вып. 96. С. 8; Асеев Ю. С., Сикорский М., И., Юра Р. А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславле-Хмельницком // Сов. археология. 1967. № 1. С. 211.

власність, перетворив замок на господарський, адміністративний та військовий центр краю. Замок було спалено під час монгольської навали²⁴³. В. Й. Довженок вважає, що феодальні замки виконували функцію демонстрації сили, могутності й неприступності феодала, а не реальні засоби цієї боротьби. Дослідник не знайшов доказів того, що бояри ховалися за стінами замків від місцевого населення, могли вкриватися від супротивників під час міжусобних війн²⁴⁴.

Садиба Чорнівського типу вважається характерною для Галицько-Волинського князівства. Оборонними фортецями були Молодіївське та Ленківське городища на Буковині. Городище існувало на території, що мала давні корені й не змінювалася до ХХ ст. На території городища було нараховано до 40 слідів жител, у яких могли проживати до 70 осіб, які вели спільне господарство та утворювали велику родину патріархального укладу. Замок боярина на території городища поєднував риси адміністративно-господарського центру округи та «давав можливість феодалу здійснювати ефективний позаекономічний примус місцевого селянства й не боятися нападу під час міжусобиць». У Звенигороді було відкрито ділянку у формі квадрата, комплекс мав три житла площею 49, 60 та 30 м². Припускають, що ця садиба належала боярину. Фортеця, двір та селища залежного населення становили єдиний комплекс та існували протягом середини XII – середина XIII ст. На Волині Луцьк та Володимир були оточені боярськими та князівськими садибами. На території Володимира була розкрита садиба боярина або купця середини XIV ст. з великим льохом та зерновим складом. Хазяїном був князівський слуга, який збирав збіжжя для князя протягом XIV ст.²⁴⁵. Дещо

²⁴³ Баженов О. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII ст.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 100–102; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.): [монографія]. Київ, 1982. С. 100–114; Возний І. Взяття Чорнівського городища монголо-татарами у 1241 р. // Наук. зап. : зб. наук. пр. Серія: Історичні науки. В. Винниченка. Кіровоград, 2014. Вип. 20. С. 66–71; Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держав. Київ, 2014. С. 21.

²⁴⁴ Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. 1975. Вип. 16. С. 3; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.): [монографія]. Київ, 1982. С. 110.

²⁴⁵ Петрик А. П. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. С. 53; *Його ж.* Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2008. Вип. 11–12.

відрізняється планувальна система Чернігова, яка становила, за словами Б. О. Рыбакова, «сонячну систему»: місто, резиденцію князя, яка була оточена кількома вторинними центрами й кордони якої підступали майже до самого міста; у цих вторинних боярських центрах є свої «супутники», що оточують їх і входять у їх орбіту. Згідно з археологічними даними, протягом XII ст. у Чернігові як столиці багатого князівства великі площі займали феодальні двори²⁴⁶.

Окрім боярських дворів у сільській місцевості, археологічно досліджено садиби на території стольних міст князівств. Знаємо про двори князів біля Києва (у Всеволода Ярославича – у Видубичах, Юрія Долгорукого – за Дніпром) та боярські (Гордятин двір, Бориславль двір, Косняков двір, двір Брячислава (недалеко від Софійських воріт), тисяцького Гліба (двори XII ст.)). Ці двори були комплексом споруд з високими теремами та самостійними вкрапленнями. У 30-ті рр. XII ст. боярський двір стає схожим на рицарський замок усередині міста, здатний витримати облогу²⁴⁷.

Бояри мали своє господарство. Характер боярської власності (умовне або безумовне утримання) ще й досі викликає суперечки в наукових колах. Відомо, що господарство обслуговували різні категорії населення. Боярські слуги й холопи (раби) становили «челядь». Дослідники підкреслюють, що до неї входили слуги, які «працювали в господарстві або керували ним». До челяді вчені відносять також тіунів, старост і всіх, хто під час військових дій входить до особистої дружини «великого боярина». Челядь обробляла пашню, присадибні ділянки, випасала худобу. На її праці трималися «бортни ужожаи»,

С. 63–66; Терський С. Лучеськ Х–ХV ст. : [монографія]. Львів, 2006. С. 117–119; Терський С. Володимир у світлі археологічних досліджень // Княжа доба: історія та культура. 2007. Вип. 1. С. 256, 263–264; Федорук А. В. Гнізда поселень на території між верхнім Сиретом та середнім Дністром у VIII–XIII ст. // Сумська старовина 2012. № 36–37. С. 20–22.

²⁴⁶ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по истории древнерусских городов. М., 1949. Т. 1. С. 55–56, 60.

²⁴⁷ Древняя Русь. Город. Замок. Село / отв. ред. Б. А. Колчин, под. общ. ред. Б. А. Рыбакова. М., 1985. С. 94; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. Киев, 1982. С. 45, 117; Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 31; Погоральський Я. До локалізації двох літописних пунктів XII–XIII ст. на території Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2012. Вип. 16. С. 36; Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Киев, 1966. Вып. 1. С. 56–58; Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. Київ, 1978. 50.

«бобровые гоны», «ловища» й «перевесища». Челядь обслуговувала боярське господарство, їхній двір, тобто «садибу, дім, сім'ю, різних «воїв», скоморохів, волхвів та інших осіб», що зливались із сім'єю бояр». Були в бояр і «милостники», які отримували від них «коней, зброю, а можливо, і землю»²⁴⁸. Зазначається, що теоретично й у боярському дворі, «добру господину служа», можна дослужитися й до «большие работы»²⁴⁹.

Господарство боярських садиб було різноплановим. Зокрема, досить дохідним було скотарство та розведення коней, що отримало певне відображення в правових актах. Характер розведення домашньої худоби залежав від географічного розташування досліджуваного господарства. Слід зазначити, що на півдні (Київщина, Волинь) археологи знайшли набагато менше кісток свиней, ніж залишків овець²⁵⁰.

Кінські череди поповнювалися насамперед представниками степових пород кочовиків²⁵¹. Їхня ціна була вищою, ніж іншої худоби. Про це йде мова в Короткій редакції «Руської правди». Стаття 28 подає: «А за княжь конь, иже той з пятном 3 гривне, а за смерден 2 гривне, а за кобылу 60 резан, а за вол гривну, а за корову 40 резан»²⁵². У XIV–XV ст. у феодальних вотчинах кінські череди розділялися за призначенням: військові, виїзні та робочі коні. Особливо цінилися породисті жеребці та кобили²⁵³. Таким чином, зазначмо, що функціонування боярської садиби було основою статусу боярства та забезпечувало його існування як провідної верстви населення²⁵⁴.

²⁴⁸ Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М., 1988. Кн. 1, Т. 1–2. С. 151; Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей : ист. очерки. М., 1867. С. 378–380.

²⁴⁹ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: историко-бытовые очерки XI–XIII вв. 2-е изд. М.; Л., 1966. С. 27.

²⁵⁰ Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерк по истории рус. деревни X–XIII вв. : труды Гос. ист. музея. М., 1956. Вып. 32. С. 77.

²⁵¹ Мавродин В. В. О роли охоты и рыбной ловли в хозяйстве восточных славян // Проблемы отечеств. и всеобщ. истории : сб. ст. 1976. Вып. 3. С. 72.

²⁵² Правда Русская / [отв. ред. Б. Д. Греков]. М.; Л., 1940. С. 15.

²⁵³ Черепнин Л. В., Назаров В. Д. Крестьянство на Руси в середине XII – конце XV в. // История крестьянства в Европе : в 3 т. М., 1986. Т. 2. С. 258.

²⁵⁴ Руднік Д. Г. Визначення місця боярської садиби у соціально-політичному розвитку Київської Русі періоду XI–XIV ст. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали III Всеукр. конф. (присвяч. 100-річчю Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара), 25–26 трав. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 209.

Щодо іншої худоби, то звернімося до статті 36 «Руської правди»: «А в голубе и в куряти 9 кун, а в утке, а в гусе, и в жеравеи, и в лебеди 30 резан; а продажи 60 резан»²⁵⁵. Стаття 40 вказує, що за крадіжку вівці, кози, свині «да положить по 60 резан продажи; а кто изымал, тому 60 резан». Подібні ціни зазначено в Митрополичому правосудді: «... за утку 30 кун, за гусь 30 кун, за лебедь 30 кун, за жеравь 30 кун, за собаку 3 гривны, за кобылу 30 кун, за вол 3 гривны, за корову 40 кун,...»²⁵⁶. При цьому необхідно підкреслити, що вартість гривні не була сталою. Такий номінал подає Б. Д. Греков:²⁵⁷:

Коротка правда	Розширена правда
Ногата – 1/20 гривні – 2,38 г	Ногата – 1/20 гривні – 2,38 г
Куна – 1/25 гривні – 1,87 г	Куна – 1/50 гривні – 0,93 г
Резана – 1/50 гривні – 0,93 г	Векша – 1/100 гривні – 0,47 г.
Вевериця – 1/100 гривні – 0,47 г	

Нумізмати подають одиниці ваги срібних гривень. Гривня важила приблизно 204 г срібла, 1 гривня кун дорівнювала 51 г. Гривня кун у різний час відповідала неоднаковій кількості монет: X ст. – 20 ногат – 25 кун – 50 резан; у XII ст. – 20 ногат – 50 кун²⁵⁸. За іншими даними, гривні поділялися на кілька типів: київський тип (161–164 г; територія Київської, Чернігівської, Волинської, Смоленської земель; псевдокиївська гривня (подібна до київської, але іншої форми, більшість було знайдено у тверській та рязанській землях) – 204 г; згодом на території київського князівства (XIV–XV ст.) були у вжитку срібні монети вагою 0,1–1,1 г); новгородський тип (204 г); чернігівський та чернігово-сіверський тип (не мали сталої форми (195–196 г), у XIV ст. тут були відомі

²⁵⁵ Правда Русская / [отв. ред. Б. Д. Греков]. М. ; Л., 1940. С. 15.

²⁵⁶ Правда Русская / [отв. ред. Б. Д. Греков]. М. ; Л., 1940. С. 15; Орешников А. С. К истории текста Русской Правды // Восточная Европа в Древности и Средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 151–152; Юшков С. В. Правосудие митрополичье : (доклад, читан. в Подкомиссии по подгот. к изд. Русской Правды 14 нояб. 1928 г.) . // Труды выдающихся юристов : С. В. Юшков. М., 1989. С. 337.

²⁵⁷ Правда Русская / [отв. ред. Б. Д. Греков]. М. ; Л., 1940. С. 90.

²⁵⁸ Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. 2008. С. 18.

монети, зокрема Дмитра-Корибута вагою 0,65–1,50 г срібла, розміром 15–20 мм)²⁵⁹. Як бачимо, судові відрахування на користь бояр були досить суттєвими в срібному еквіваленті. Ми взяли за взірець грошовий рахунок, характерний для часів, коли створювалася Коротка правда. Звернення до такої редакції дозволить краще зрозуміти шляхи становлення матеріального забезпечення бояр у Київській Русі.

Велике значення в матеріальному забезпеченні боярства мала платня за їхню адміністративну діяльність. Так, стаття 42 «Руської Правди» вказує на збір із населення верви на користь посадових осіб князівського суду: «А от гривни мечнику куна, а в десятину 15 кун, а князю 3 гривны; а от 12 гривну емьцю 70 кун, а десятину 2 гривне, а князю 10 гривен»²⁶⁰.

В. Л. Янін дійшов висновку, що в Новгороді земельні володіння великого боярства здійснювались «у специфічних формах, за якими в руках одного боярського роду знаходилося багато садиб»²⁶¹. Можна зробити припущення, що те саме відбувалося й у забудові інших міст Київської Русі.

Галицько-Волинський літопис свідчить, що, коли князь Данило «взя двор Судиславль, якоже вино, и овоща, и кърма, и къний и стрел – пристранько видети»²⁶². Законодавство захищало не лише майно, але й особисто бояр і їхню родину. Так, Я. М. Щапов звернув увагу на той факт, що в Печерській редакції статуту Володимира тричі говориться про бояр. До речі, ст. 10 забороняє боярам (як і представникам князівських династій) порушувати церковні «суди»²⁶³. За статутом Ярослава, «умыкание дочери боярской» – віра 5 гривень золотом,

²⁵⁹ Шуст Р. Нумізмика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ, 2007. С. 72; Толочко А. О. О новгородской «гривне серебра» // *Ruthenica*. 2007. № 6. С. 360–361; Коринный Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 178; Орешников А. С. К истории текста Русской Правды // *Восточная Европа в Древности и Средневековье* : сб. ст. М., 1978. С. 153; Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01. Львів, 2017. С. 139–147; Котляр М. Ф. Гривня // *Вісн. Нац. банку України*. 1996. № 2. С. 77–79; Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Майтейко Р. М. Економічна історія України і світу. Київ, 2001. С. 84.; Додаток Г.

²⁶⁰ Правда Русская / [отв. ред. Б. Д. Греков]. М. ; Л., 1940. С. 16.

²⁶¹ Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина : ист.-генеалог. исслед. М., 1981. С. 33.

²⁶² Галицько-Волинський літопис (За Іпатським списком переклав Леонід Махновець) // *Галицько-Волинська держава XII – XIV ст. : зб. наук. пр. : у 2 кн.* Львів, 2002. Кн. 1. С. С. 92; Дильман Д. В. Боярство и народное большинство Галицкой земли в событиях первой половины XIII века // *Вестн. Челябин. ун-та. Серия: История*. 1999. № 2 (10). С. 29.

²⁶³ Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. М., 1972. С. 50.

а дочки «менших бояр» – 1 гривня золотом²⁶⁴. Таку ж різниця сплати спостерігаємо й за «пошибание дочери боярской» і дочки менших бояр. Те саме можна сказати й про «оставление жены великих бояр», а також «засевшей девке великих бояр». Значно менша різниця віри згадується лише в статті «Оскорбление словом жены великих бояр» (5 гривень золотом). За доньку менших бояр – уже 3 гривні золотом²⁶⁵.

Правда регулювала передачу майна в спадок (так звана «задниця»). Спадкуванню присвячено ст. 86: «А же в боярахъ, любо в ружине, то за княжа задниця не идетъ; но же не буде сыновъ, то дчери возьмутъ». Ст. 91 говорить: «О безадници. Вже будуть рабы и дети у мужа, то заднице не имати им, но свободы им с матерью». Таким чином, усе майно (села, замки, челядь, гроші), що залишається після смерті боярина, підлягає розподілу між близькими родичами. У разі відсутності прямих спадкоємців спадок переходив до князя, при відсутності синів майно могли успадкувати дочки. Останнє положення могло стосуватися лише боярства, дочки представників залежного населення відсторонялися від спадкування навіть при відсутності синів у померлого²⁶⁶.

Слід зазначити, що між правовим становищем князів і бояр було багато відмінностей. Так, у 1170 р. Давид Ростиславич не допоміг іншим князям у боротьбі з половцями, що призвело до військової поразки. Князя за це звинуватили: «Я не ишю подь тобою ничего же, на рядь такъ есть: оже ся князь извинить, то в волость, а мужь у голову: а Давидь виновать»²⁶⁷. Таким чином, боярина за подібну помилку могли стратити. Безумовно, має рацію

²⁶⁴ Там само. С. 258.

²⁶⁵ Там само. С. 259–262.

²⁶⁶ Пространная Русская Правда // М. Н. Тихомиров. Пособие по изучению Русской Правды. М., 1953. С. 120; Рапов О. М. К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII–XIII вв. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. : [сб. ст.]. М., 1974. С. 194; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. СПб., 2003. С. 286; Дементьева Т. Ю. Семейное и наследственное право в Киевской Руси (IX–XII вв.) : автореф. ... дис. канд. ист. наук : 12.00.01. Казань, 2006. С. 9, 23.

²⁶⁷ Ипатьевская летопись. М. : Яз. рус. культуры, 1998. Стб. 603.

М. С. Грушевський, який зазначає, що «боярин, хоч би й найславніший, усе зістається лише «підручним», слугою князя»²⁶⁸.

У цілому можна констатувати, що боярство Київської Русі мало різні джерела свого матеріального забезпечення. До них можна віднести відсотки з князівської данини, дарунки, навіть князівські пири. З плином часу головний акцент переходив на прибутки від вотчинного господарства²⁶⁹.

Окремо необхідно зупинитися на політичних та соціальних ролях боярських верств Київської Русі. Головними напрямками діяльності, де боярство виявило велику активність, стали віче та судова справа.

Віче – загальноземельна влада, а його права поширювалися на всю сферу державних управлінських і судових справ²⁷⁰. За підрахунками В. М. Єрмолаєва, прямих і непрямих згадок про віче в літописах знаходиться найбільше з другої половини XI – до початку XIII ст.²⁷¹. Віче було в Київській Русі «верховним органом влади», а найбільш яскраво його діяльність виявилася в Київській землі, оскільки Київська Русь «у правовому розвитку здавна йшла попереду інших слов'янських держав»²⁷². Дослідники зазначають, що головною силою в Київському князівстві було боярство, яке уклало з князями «ряд» і запровадило «цікаву систему дуумвірату», що протрималася другу половину XII ст. Система полягала в тому, що одночасно запрошувалися князювати до Києва представники ворогуючих династій, «почасти усувалися уособиці й встановлювалася відносна рівновага»²⁷³.

²⁶⁸ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1994. С. 164.

²⁶⁹ Руднік Д. Г. Діяльність боярства в торгово-фінансовій сфері Київської Русі // Історія торгівлі податків та мита : тези доп. 9 Міжнар. наук. конф., 29–30 жовт. 2015 р., м. Дніпропетровськ. Київ, 2015. С. 18–19; Руднік Д. Г. Господарська діяльність київських бояр // *Współczesna nauka. Nowy wygląd : zбір raportów naukowych*, (30–31.01.2015). Wrocław, 2015. S. 27.

²⁷⁰ Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М. : Мысль, 1988. Кн. 1, т. 1–2. С. 78.

²⁷¹ Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків, 2005. С. 27.

²⁷² Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1956. С. 6–8.

²⁷³ Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М. : Мысль, 1988. Кн. 1, т. 1–2. С. 311; Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі // Актуал. проблеми соціал.-гуманітар. наук : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. (Дніпропетровськ, 20

Вільні люди волості на вічових зборах вирішували найважливіші питання. Віче запрошувало князя, укладало з ним «ряд», що спочатку не обмежував князівської влади, згодом він доповнився приватними умовами²⁷⁴. «Ряд» часто позбавляв князя влади, а інколи – і життя. Проте, Р. М. Лашенко зазначає, що скликати віче без доцільних причин було небезпечно, тому що народ не терпів зловживань з його волі. Віче само по собі «занадто складний орган, щоб керувати землею, народу потрібний князь»²⁷⁵.

Іноді, дійсно, народні маси зумовлювали вічові рішення. Про це свідчить поразка в битві на річці Альті під Переяславом у 1068 р., що навіть призвело до народного повстання. У літописі зазначено: «Приидоша первое Половци на Русь, и иде противу ихъ Всеволодъ; и побиша его февраля 2, воеваше и отъидоша, бе же у нихъ князь Соколь...»²⁷⁶. Половецький напад призвів до внутрішніх смут у давньоруському суспільстві: «Идоша Ярославичи противу Половецъ, и бысть им бой на Альте, и побьены быша Русью Половци, и беже Изяславъ и Всеволодъ к Киеву, а Святославъ к Чернігову. Кияне же начаша у Изяслава кони просити и оружья, хотяше ити на Половци, и не послуша ихъ. Он же, шедше, высекоша Всеслава ис поруба, и беже Изяслав из града в Ляхи; Кіане же двор его разграбша и зла много створиша. А Святославъ в Чернигове собравъ дружину, и поиде противъ Половецъ с тремя тысящами, и победи ихъ 12 тысящъ, а князя ихъ поима. А Всеславъ сяде в Кіеве»²⁷⁷. Під час цього віча виник також конфлікт між князем Изяславом та киянами щодо питання визволення з полону князя Всеслава. Дружина тут діє незалежно від тих, кого літописець називає «люди» або «люди київські», які змогли навіть пограбувати

груд. 2013 р.) : у 5 ч. Дніпропетровськ, 2013. Ч. 2. С. 110–111; Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. 1906. С. 16–17.

²⁷⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летопису. СПб., 1897. С. 69.

²⁷⁵ Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси // Феодализм: понятие и реали : материалы круглого стола, Москва, 25 апр. 2005 г. / Ин-т всеобщ. Истории РАН. М., 2008. С. 179–180.

²⁷⁶ Ермолинская летопись. СПб., 1910. С. 22; Багалея Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. : ист. монография. Киев, 1882. С. 125.

²⁷⁷ Ермолинская летопись. СПб., 1910. С. 23.

двір воєводи Коснячка через те, що князь не підтримав їх прагнень²⁷⁸. У цьому уривку з літопису прямо не вказані учасники віча, проте якщо під дружиною розуміти наближених до князя осіб, а провідним джерелом формування боярства була дружина, то можна припустити його пряму участь.

У 1093 р. після смерті київського князя Всеволода Ярославича «собрашася князи и игумены и чернорызцыи и попопы и боляре и простыи люде и взяше тело его обычными песньи и положила в святеи Софьи». У цьому уривку літописець прямо наводить соціальний склад зборів, чітко розрізняючи просте населення та соціально-політичну еліту²⁷⁹.

У 1097 р. відбулася знакова подія: князівський суд та осліплення князя Василька Тербовльського. Суд відбувався за присутності киян, духовенства та місцевого київського боярства. Князі Святополк та Давид зробили спробу знайти підтримку непопулярного рішення про осуд особи князівського походження на тілесне покарання серед знаті та присутніх тут киян: «... Святополк скликав бояр і киян і розповів їм, що цомй розказав Давид, мовляв: «Брата він убив і на тебе врадився з Володимиром [Мономахом]. Він хоче тебе убити і город твій зайняти». Тільки ігумени виступили проти покарання Василька, проте не мали успіху. З боку бояр була нейтральна позиція: «Тобі, кнже, голови своєї треба берегти. І якщо сказав правду Давид, хай дістане Василько кару. Якщо ж неправду гворив Давид, хай дістане він одплату від бога і відповідає перед богом». Участь у самому осліплення взяли конюхи князів Святополка та Давида (Сновид Ізечович відповідно) та кілька

²⁷⁸ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 106; Лукин П. В. Вече, «племенные сорания» и «люди градские» в начальном русском летописании // Средневековая Русь. 2004. № 4. С. 104–105; Шайкин А. А. Окружение князя в «Повести временных лет»: воеводы и посадники // Тр. от-ния Древнерус. лит. 2009. Т. 60. С. 301; Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) // Вісн. Акад. прав. наук України. Харків, 2002. № 4. С. 46; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М. : Наука, 1964. С. 101–104; Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII в. // Польша и Русь: черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII–XIV вв. : [сб. науч. ст.]. М., 1974. С. 31.

²⁷⁹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. Стб. 217; Лукин П. В. Вече, «племенные сорания» и «люди градские» в начальном русском летописании // Средневековая Русь. 2004. № 4. С. 114–115.

неназваних осіб. Дослідники справедливо зазначають, що ці особи належали до старшої князівської дружини, остання від князя «відбирала своє удержання, через се від нього тільки залежала, з ним ула солідарна, а не з громадою; до громади не знала вона ніяких обов'язків, ба навіть до того в якійсь мірі була чужою для неї»²⁸⁰.

1147 р. – бояри поряд з дружинниками та киянами збираються разом з князем Ізяславом для вирішення питання боротьби з князем Юрієм Долгоруким²⁸¹. У 1150 р. бояри відмовляють князя Юрія від наміру віддати стіл у Києві своєму братові Вячеславу: «Брату твоєму не вдержати Києва. Так що не треба його ні тобі, ні йому»²⁸². Такі свідчення літопису дослідники вважають прикладом сильного впливу боярства, яке скликалося для вирішення екстремальних ситуацій, на князя. Суспільство могло побачити в таких боярах князівських радників, які повинні були «думати разом з князем над вирішенням різних питань»²⁸³. 1155 р. позначився наміром князя Ростислава Мстиславича

²⁸⁰ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 149–150; Писаренко Ю. Слепление Василька Теревовльського (1097 г.). Мифологический подтекст // Соціум : альм. соціал. історії. 2003. Вип. 3. С. 181–183; Древняя Русь. Очерки политического и социального строя / А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович. М., 2008. С. 46–47; Гайденок П. И., Постнов Н. В. События 1096 г.: незамеченные страницы церковно-княжеских отношений // Вестн. Алтай. гос. ун-та. 2007. № 4-2. С. 30; Линниченко И. Вече в Киевской области. Киев, 1881. С. 25; Чебаненко С. Б. Киевская община в междукняжеских конфликтах конца XI века: суд веча // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. 2015. Вып. 4. С. 80–81; Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 110; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М., 2005. С. 77–78; Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. 1906. С. 16–17; Гудзь-Марков А. В. Домонгольская Русь в летописных сводах. М., 2005. С. 164–165; Щавелев А. С. Формы мести в междукняжеских отношениях Рюриковичей // Русь. 2009. Вып. 8. С. 56–57, 59; Пузанов В. В. От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза). [СПб.], 2017. С. 374; Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII в. // Польша и Русь: черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII–XIV вв. : [сб. науч. ст.]. М., 1974. С. 31–33; Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. Київ, 1978. С. 12.

²⁸¹ Літопис Руський... С. 211.

²⁸² Там же. С. 230.

²⁸³ Флоря Б. Н. Правитель и знать в древнерусском государстве // Средневековая Русь. 2009. Вып. 8. С. 71–72; Шайкин А. А. Окружение князя в «Повести временных лет»: воеводы и посадники // Тр. от-ния Древнерус. лит. 2009. Т. 60. С. 302; *Его же*. Повесть временных лет: история и поэтика. М., 2011. С. 239–240; Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків, 2005. С. 40–43; Вілкул Т. Л. Дружина-віче: баланс абстракції // Соціум : альм. соціал. історії. 2002. Вип. 1. С. 28–30, 33–34; *Її жс.*

здійснити похід на Чернігів без згоди своєї дружини та бояр, на що отримав відповідь: «Тобѣ безъ насъ того нѣлзѣ было замислити ни сотворити, а мы вси вѣдаемъ твою истинную людбовъ къ всеи братьѣ (на власних братів Рюрика та Давида), а ты послѣ к нѣма и рѣци има. я крестъ цѣлую к вама»²⁸⁴.

В. В. Момотов зазначає, що на Русі існували два шляхи формування державної влади. На півночі й заході її було сформовано через перехід демократичної форми в аристократичну, а на півдні – через перехід військової демократії (віче й військовий проводир) у військово-ієрархічні структури (князь зі своєю дружиною)²⁸⁵. На його думку, варто розрізняти в процесі формування й наступної еволюції віче як елемент публічної влади IX–X ст. й аналогічні вічові збори XIII–XIV ст., оскільки, розвиваючись, вічові збори «втрачають демократичність», змінюється соціальний склад віча, вони стають аристократичними, а не народними²⁸⁶.

Там, де позиція боярства була сильною, підвищувалася його роль у вічових зборах. Окрім Новгороду й Пскова, в інших містах віча збиралися рідко. Для Новгороду це відбувалося завдяки «малому тиску» з боку князівської влади²⁸⁷. Остаточно вічові традиції було придушено після монгольської навали, оскільки міста стали осередками боротьби проти загарбників. Позиція боярства, яке пристосувалося до нової влади, у цілому збереглося.

* * *

Летописные «бояре» и «чернь» на вече (XII–XIII вв.) // Средневековая Русь. 2004. Вып. 5. С. 80; *Ї ж.* Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. С. 9–10; *Ї ж.* Віче в паралельних повідомленнях літописів // Укр. іст. журн. 1998. № 4. С. 72.

²⁸⁴ Ипатьевская летопись. М., 1998. Ст. 542; Флоря Б. Н. Правитель и знать в древнерусском государстве // Средневековая Русь. 2009. Вып. 8. С. 71.

²⁸⁵ Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в XI–XIV вв. М., 2003. С. 102.

²⁸⁶ Там же. С. 66; Руднік Д. Г. Боярство і віче в Київській Русі // Сучасні соціал.-гуманітар. дискурси : матеріали IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Дніпропетровськ, 22 берез. 2014 р.) : у 3 ч. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 147; Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. 1906. С. 19.

²⁸⁷ История СССР с древнейших времен до конца XVIII в./ под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1975. С. 37; Додаток Л.

Таким чином, більша частина боярства була зобов'язана своїм походженням розвитку процесів соціальної стратифікації. Боярство не лише виникло з дружинних елементів, але й мало місцеве походження. Воно існувало ще до створення Київської Русі.

В етнічному плані відсоток варягів, які не були однією спільнотою, був вагомим лише на початковому етапі державотворення. Повністю відкидати роль варягів у формуванні боярства також не можна. Указану позицію підтверджено археологічними знахідками. Поліетнічна дружинна культура, притаманна етапу зародження й розвитку міжнародної балтійської торгівлі, усюди одночасно зникає разом із віками.

Боярство одразу ж розподілялося на велике й молодше («отроки, децкие»). Зазначений розподіл перейняли з організації дружини. Київські князі боролися проти так званих «велиции князей», намагаючись із плином часу змінити їх на велике боярство. Представники молодшої дружини з кінця XII ст. перетворилися на дворянство. Різниця між боярами й дворянами полягала в характері землеволодіння (вотчинне й умовне). Протягом тривалого часу склад боярства поповнювався новими елементами, тобто боярський стан не був замкненим.

Базис соціально-політичних впливів, які бояри мали на суспільство, становило їхнє матеріальне забезпечення. Його компоненти також із часом змінювались. Вони залежали від щаблю розвитку економіки суспільства, що в цілому знаходилася на низькому рівні. Якщо спочатку головними чинниками забезпечення добробуту боярства були данини, кормління, князівські подарунки, то згодом важливе місце посіла господарська діяльність у власних вотчинах. Управлінська діяльність та служба князю завжди зберігали своє значення.

Кожна земля мала власні показники політичного розвитку, а тому й роль боярства суттєво різнилась. Значною мірою це було пов'язано як з особливостями формування боярського стану, так і стосунками з князівською владою.

РОЗДІЛ 3. БОЯРСЬКА ВЕРСТВА В МЕЖАХ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» В XI–XIV СТ.

3.1. Боярство Київського князівства

Київ був провідним містом Київської держави. Управління ним означало головування серед князів. Місто було центром торгівлі, адміністративного, політичного, релігійного життя. Тогочасна християнська спільнота порівнювала у своїй свідомості резиденцію київського митрополита з «домом Богородиці», надаючи тим самими сакральності всій Руській землі. Київ був центром Руської землі як території розселення східних слов'ян, столицею. Місто перед монгольським нашествям утратило статус «реальної столиці» та перетворилося на «символ історичної та загальноруської єдності, тобто відбулося зміщення його політичної гегемонії у сферу традиції. Київ і далі побутував як домінанта політичної свідомості» та продовжував бути об'єктом прагнень князів роду Рюриковичів, «які мали на нього формально рівні права»²⁸⁸. Місто протягом історії було об'єктом боротьби галицьких, чернігівських, володимиро-суздальських, а згодом і литовських князів. Після татарської навали значення Києва як столичного та найбільшого міста занепадає, що зумовило дискусію про запустіння південно-руських земель та переселення людей на північ. Немає достеменних відомостей про київських князів цього періоду, а отже, і боярства як постійного супутника князя. Серед істориків існують припущення щодо особистості того чи іншого представника правлячої верхівки, що цілком відповідає стану джерельної бази. Проте з приходом литовської влади значення

²⁸⁸ Ричка В. «Місто наше столичное... багатохрамний Київ» // *Тerra Cossacorum*: студії з давньої і нової історії України : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 354; Максимович М. *Очерк Киева* // М. О. Максимович. *Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України*. Київ, 2004. С. 160–162; Моця О. *Як Русь ставала Україною* // *Тerra Cossacorum* : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. Київ, 2007. С. 339; Русина О. В. *Україна під татарами і Литвою*. Київ, 1998. С. 27; Горский А. *А Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития*. М., 1996. С. 29; Толочко О. П. *Польша і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур* // *Україна і Польша в період феодалізму*. Київ, 1991. С. 16.

київського столу зростає й він починає відігравати роль у міжнародній політиці. За свідченням В. Б. Антоновича, «київська земля отримує значення твердині руської народності. Значення це у зв'язку з польсько-литовським впливом вона здобуває на рубежі XIV ст. та утримує його до половини XVII ст.»²⁸⁹.

Боярство Київщини мало найбільш привілейоване становище між боярськими верствами Руської землі завдяки його розташуванню в стольному місті. Це, без сумніву, значно підвищувало його роль у суспільно-політичному житті Київської землі. Київське боярство мало велике багатство й не тільки суттєво впливало на князівську політику, але й змінювало князів на київському столі на свій розсуд. Особливо це спостерігається під час правління відносно слабких князів. Сильні династії спиралися на свої доменіальні володіння й на союзників, тобто на «підручників». На нашу думку, у Київській землі практика надання уділів (тимчасових) своїм прибічникам після захоплення влади допомогла стримувати боярські верстви.

Б. Д. Греков стверджує, що про Київ як про місто можна казати з VIII ст.²⁹⁰. За І. Я. Фрояновим, створення союзу племінних князівств перетворилося на гегемонію в ньому полян над іншими племінними союзами. Певну роль тут відіграла київська знать, що була дуже зацікавлена в данинах. Учений указує на велику енергію, яку київська аристократія проявила у встановленні свого панування над іншими землями. До того ж зовнішня експансія цементувала суспільство, а тому в полянському суспільстві зовнішня експлуатація була на першому місці, на відміну від внутрішньої. Звісно, що під знаттю розуміються як місцеві київські, так і ті бояри, що прийшли з дружинами князя Олега²⁹¹.

Таке становище зберігалось під час правління перших київських князів. Відомо, що, за умовами переговорів Ігоря з Візантією 944 р., київські бояри отримували більшу частину данини, ніж чернігівські. Також після розгрому

²⁸⁹ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. 1882. Т. 1: Январь. С. 46.

²⁹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 108.

²⁹¹ Фроянов И. Я. Киевская Русь.... Л., 1980. С. 22.

деревлян Ольга на перше місце при розподілі данини знову поставила київських бояр, оскільки вони відіграли вирішальну роль у здобуванні перемоги. Але ранньофеодальна експансія має обмежені кордони свого поширення. Можна дійти висновку, що лише в такому випадку відбувається більш ретельне господарювання бояр у своїх земельних володіннях.

Існують дві точки зору відносно господарчої діяльності боярської верстви. Без сумніву, вони пов'язані з оцінкою вченими рівня розвитку феодальних відносин у Київській Русі. Перша, так би мовити, традиційна. Вона полягає в тому, що бояри спиралися насамперед на земельну власність і землеробство. На думку Б. Д. Грекова, у літописах трапляється мало фактів про князівські й боярські землеволодіння тому, що це й так було зрозуміло для всіх сучасників²⁹². За поглядами М. М. Тихомирова, головною політичною силою в містах було боярство (міський патриціат), яке спиралося на свої володіння поза містом, а в самому місті боярський двір мав вигляд украпленої садиби, населеної челяддю²⁹³. А. В. Гудзь-Марков підкреслює, що «Русь XII ст. із човнів та сідел пересіла до вогнищ у замках, розкиданих по гарних садибах і містах»²⁹⁴. За висновками С. Б. Веселовського, дружинники, «княжі чоловіки» різних чинів з давніх часів іноді володіли «селами», але землеробство в їхньому господарстві не було розраховано на збут²⁹⁵. Цьому є підтвердження в літописі, який повідомляє, що князь Мстислав «распусти дружину по селом»²⁹⁶. Уважаємо, що це були представники старшої дружини, тобто боярської верстви населення Київщини, які мали у власності села з украпленими садибами. Аноблювання міністеріалітету в різних землях Київської Русі відбувалося в подальшому. А. П. Новосельцев говорить, що існування сіл у князівських дружинників є беззаперечним фактом з XI ст. Період кінця X – середини XI ст. не знаходить свого однозначного підтвердження в джерелах²⁹⁷.

²⁹² Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 137

²⁹³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1956. С. 71–72.

²⁹⁴ Гудзь-Марков А. В. История славян. М., 1997. С. 227.

²⁹⁵ Веселовский С. Б. Исследование по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969. С. 49.

²⁹⁶ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 238.

²⁹⁷ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М., 1972. С. 160.

Археологічні дослідження доводять, що в економічному й соціальному житті Київської Русі відбулися значні зміни, особливо наприкінці XI – у першій половині XII ст. Бояри починають формувати свої володіння в сільській місцевості. Про боярські замки свідчать археологічні дані. Так, у межиріччі Дніпра й Десни «на площі понад 2 тис. кв. км виявлено 24 городища й 120 неукріплених селищ IX–XIII ст. Розміри їх досить значні – від 2–3 до 10–12 й навіть 17 гектарів»²⁹⁸.

Характерно, що неукріплені селища розташовувалися в степовій і лісостеповій смугах, а також уздовж ріки Дніпра, як правило, біля водоймища. Археологи довели, що відбувалися значні зміни в демографічній структурі й у матеріальній культурі населення²⁹⁹. Про це свідчать археологічні дослідження сільських поселень XI–XIII ст. Найбільша концентрація міст теж спостерігається в Середньому Подніпров'ї. Однак, у зв'язку з відносно частими змінами київських володарів, волості, які великі князі надавали своїм підручним, постійно змінювали свої кордони. Більшість таких волостей знаходилася в землі полянській, що обумовлювалося невеликою відстанню від столиці³⁰⁰.

Розвиток феодальних відносин швидше відбувався в Подніпров'ї, яке слугувало базою формування державності. Там найшвидше й спостерігався прогрес у розвитку сільськогосподарського виробництва, використовувався залізний леміш³⁰¹. На думку М. Б. Свердлова, господарська універсальність феодальної вотчини, її різноманітний склад «стали причиною різних форм експлуатації – відробіткової ренти, натуральної й грошової ренти»³⁰².

Л. В. Черепнін указує, що на півдні Київської Русі жито у XII–XIII ст. становило майже 80% від усього хліба³⁰³. Це давало не лише більш стабільний урожай, але й гарну за якістю солому для скотарства. Землеробство вже досягло того рівня, що забезпечувало достатньо високий урожай. Якщо в Ростовсько-

²⁹⁸ Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. С. 165.

²⁹⁹ Археология Украинской ССР / редкол.: В. Д. Баран (отв. ред.) [и др.]. Киев, 1986. Т. 3. С. 401–404.

³⁰⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 297.

³⁰¹ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1994. С. 63.

³⁰² Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983. С. 227.

³⁰³ Черепнін Л. В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе : в 3 т. М., 1985. Т. 1. С. 320.

Суздальській землі врожай озимих у 50 пудів з десятини був максимальним, то для Подніпров'я з його незрівнянно кращими землями він був лише середнім. В. Й. Довженок зазначає, що можна було продати 1/3 частину врожаю³⁰⁴. Без сумніву, боярство за таких обставин дуже збагачувалося.

Головною сільськогосподарською культурою Подніпров'я була пшениця³⁰⁵. Упровадження триланової системи й використання волів як тяглової сили сприяло зростанню ефективності землеробства³⁰⁶. В. Й. Довженок і С. О. Беляєва підкреслюють, що розвиток конярства потрібно пов'язувати не лише з розвитком військової справи, але й із землеробством³⁰⁷.

Є й інша точка зору відносно головних джерел збагачення боярських верств населення. Так, П. С. Стефанович дійшов висновку, що на першому місці була не експлуатація земельних володінь (вотчини), а збагачення за рахунок військової та адміністративної служби князю³⁰⁸. Дійсно, військова служба була головним обов'язком бояр.

Необхідно окремо звернути увагу на князівські застілля та бенкети. Значення має той факт, що бенкети були як з вузьким колом осіб, коли збиралися князь і дружина, так і з більшою кількістю людей. Участь у княжих бенкетах сприймалася як самоствердження представників місцевого боярства³⁰⁹. Відомо, що часто пив і гуляв зі своїми дружинниками князь Володимир Святославович: «[996 р.] ...І, це саме роблячи людям щонеділі, установив він повсякдень на дворі своїм у гридниці, пир справляти, і звелів приходити сюди боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам – і

³⁰⁴ История Украинской ССР: первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.) / редкол.: И. И. Артеменко (отв. ред.) [и др.]. Киев, 1981. С. 312, 333–334.

³⁰⁵ Археология Украинской ССР... С. 465.

³⁰⁶ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1994. С. 63.

³⁰⁷ Археология Украинской ССР... С. 468.

³⁰⁸ Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси // Феодализм: понятие и реали. М., 2008. С. 180.

³⁰⁹ Лукин П. В. Праздник, пир и вече: к вопросу об архаических чертах общественного строя восточных и западных славян // Одиссей. М., 2006. С. 147; Полонська-Василенко Н. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944. С. 42; Міпринга І. Володимир Великий. Краків, 1942. С. 24.

при князі, і без князя. І бувало на обіді тому багато м'яса, і яловичини, і звірини, і було ж по достатком всього»³¹⁰.

М. С. Грушевський зазначає, що бенкети не мали на меті тільки втіху князя, тут були й представники дружини. Загалом «як на раді, так і на трапезах стрічалися репрезентанти суспільності з дружинними й церковними, тут зміцнювалися відносини цих елементів та загладжувався антагонізм їх, дуже правдоподібний, хоч і не можна його назвати наочно. У таким разі гроші, що видавалися на ці пири, а такі потрібні були на «рать многу», не були викинені марно й з політичного погляду»³¹¹. Прикладом «політичного» банкету П. В. Лукін називає спільну їжу 1151 р. в Києві, де були не лише бояри Ізяслава Мстиславича, угорські «мужи» (бояри), але й «усі кияни», тобто всі містяни. Це був масштабний захід за участі угорських «мужів» угорського короля з рядовими членами угорського війська й «велику честь створиста Оугромъ ... и дарами многими одариста и съсуды и порты, и паволоками и всякими дарми»³¹². Згадування в літописі «честі» та «дарів», на думку П. С. Стефановича, було своєрідним визнанням князя заслуг вірного йому боярина, підтверджувало соціальний статус та наближеність його до князівської влади³¹³. Бенкет відбувався, наприклад, і при дворі Юрія Долгорукого з нагоди приходу митрополита Костянтина із Царгорода: «Того же лѣта [1157] прииде изо Царяграда Конатянтинъ митрополить на столю митрополичь на Киевъ и на всю Русь. Князь велики же Киевский Юрьи Долгорукий срѣте его самъ и з детьми своими и з бояры честнѣ, и въ той же день привание свѣтло бысть, и честь велика святителю, и отъ всѣхъ радостнѣ

³¹⁰ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 71.

³¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 471–472; Ричка В. Вся королівська рать (влада Київської Русі). Київ, 2009. С. 69; Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. М., 1867. С. 356.

³¹² Лукин П. В. Праздник, пир и вече... С. 141; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 419.

³¹³ Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси... С. 156; Стефанович П. С. «Дружина» в древнейшем русском летописании // Средневековая Русь. 2009. № 8. С. 42–43; Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. 1906. С. 44; Пузанов В. В. От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза). [СПб.], 2017. С. 376–377.

учествовася»³¹⁴. У 1147 р. у Москві бенкет був призначений для закріплення союзницьких відносин зі Святославом Ольговичем та його дружиною: «... Звелів Юрій справити обід і вчинив честь велику їм. І дав він Святославу дари многі, з любов'ю, і синові його Олегові, і Володимиру Святославичу, і мужів Святославових обдарував і тоді одпустив їх»³¹⁵.

М. Б. Свердлов зазначає, що феоди на території Русі розвивалися саме з бенкетів і почесних дарів до феодин-грошей, що отримувалися від залежного населення, та феодин-посад – кормління в грошовій та натуральній формі, які боярин отримував за адміністративні, судові функції та військову службу князю. Гроші виплачувалися або з казни, або у вигляді перерахувань від населення податків та мит. Цей процес завершився одержанням феодин-землі – вотчини, спадкового володіння з отриманням повного або часткового податкового імунітету³¹⁶.

Писемні джерела свідчать, що київські бояри мали велике багатство. Так, Києво-Печерський патерик повідомляє про статки боярина Іоана: «Були два імениті чоловіки Іоан та Сергій. Через багато років Іоан захворів і помер і залишив без догляду п'ятирічного сина свого Захарія, а частину сина – тисячу гривень срібла і сто гривень золота – дав Сергію. ... Захарія відсудив гроші через багато років, всі гроші віддав ігумену Івану, аби той їх витратив на свій розсуд. На це золото було побудовано церкву Святого Іоана Предтечі, де вхід на хори, в пам'ять боярина Івана та сина його Захарія, чиє було золото і срібло»³¹⁷. Для того, щоб порівняти рівень багатства київських бояр із князівським, звернімося до їхніх пожертв церкві. Так, Печерська церква почала будуватися під час правління князя Святослава Ярославовича. Тоді ж «христолюбивий князь Святослав вдав же сто гривень злата въ помощь

³¹⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М. : Яз. рус. культуры, 2000. С. 207.

³¹⁵ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 208.

³¹⁶ Свердлов М. Б. Феодализм на Руси X–XIII вв. // Тр. От-ния древнерус. лит. СПб., 1996. Т. 50. С. 329.

³¹⁷ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : препринт. вид. Київ : Час, 1991. С. 12; Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / изд. подгот. Л. А. Ольшевская, С. Н. Травников. М., 1999. С. 118.

блаженному»³¹⁸. Загалом, як зазначає О. В. Борисова, Лавра з початку була оригінальною й особливою. Уже в часи Антонія Печерського (983–1073 рр.) «многі бо монастирі цесарями і боярами, і багатствами поставлені, та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постами, і молитвою, і неспанням»³¹⁹. Як бачимо, цифри суттєво не різняться. Є ще один характерний випадок. Коли помер «блаженный и благовърный князь Святоша, именемъ Николае, сынъ Давидовъ, внукъ Святославль», який пішов у ченці і «по том пребысть лтъ 30, не исходя из манастыря», приїхав його брат. Він «вдасть игумену игумену 3 гривны злата»³²⁰. Утім, слід зазначити, що з боку князівської влади церква вже отримала села й земельну ділянку. Давали бояри церкві й великі дари. Захарія напередодні смерті подарував церкві святого Іоанна Предтечі «2 000 гривень сребра и 200 гривень злата»³²¹. Окрім будівництва церков, було встановлено, що часто феодална верхівка ставала замовником вкладних книг, що потім передавалися до книжкових зібрань та сприяли поширенню грамотності серед бояр³²². М. М. Тихомиров аргументує необхідність будівництва церков саме боярами як прагнення мати надійний кам'яний прихисток на випадок надзвичайних ситуацій, ця верства розглядала церкву як власність³²³.

Г. В. Вернадський дійшов висновку, що деякі з великих бояр мали більше багатства й престижу, ніж менші князі. Цей факт «особливо очевидний, якщо ми побачимо, що кожний з найбільш багатих бояр мав свою свиту» і дехто заводив власний двір, як це було в князів³²⁴.

³¹⁸ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : препринт. вид. Київ, 1991. С. 8.

³¹⁹ Борисова О. В. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя : монографія. Луганськ, 2010. С. 238; Літопис Руський... Київ, 1989. С. 97; Древнерусские патерики... М., 1999. С. 117.

³²⁰ Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик... С. 8.

³²¹ Там само. С. 13; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. Киев, 1982. С. 91–92.

³²² Столярова Л. В. Еще раз о книжных собраниях Древней Руси в XI–XIII вв. // Норна у источника Судьбы / [под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой и др.]. М., 2001. С. 396; Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // Harvard Ukrainian Studies. 1997. Vol. 31, № 3–4. P. 348.

³²³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1956. С. 166.

³²⁴ Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь, 1996. С. 13.

В. М. Зоценко дійшов висновку, що торгівля відігравала «значну роль в удосконаленні феодальної економіки Давньоруської держави, сприяла формуванню системи грошового обігу, включенню в товарний обіг феодального маєтку». На його думку, міжнародна торгівля, не зачіпаючи економічного устрою феодального суспільства, сприяла збагаченню пануючої верхівки й зростанню купецького капіталу³²⁵. Немає сумніву, що київські бояри брали участь у торгівлі, оскільки столичне місто було великим центром торговельної діяльності. Через Київ проходило кілька торгових шляхів, у тому числі й міжнародні. Наприкінці XII ст. українські землі здійснювали торгівлю через Новгород, Смоленськ і Полоцьк³²⁶. Це було пов'язане з переміщенням провідних торговельних шляхів. Активні торговельні зв'язки Русі виявилися в одязі боярства, що виготовлявся з імпортних тканин. Коло торгових зв'язків розширилось особливо після звільнення Русі від монгольського панування, у XIV ст. Русь підтримувала відносини з Візантією, Іраном, Італією, Англією, Голандією, Угорщиною, Германією³²⁷. Київські купці активно торгували з країнами Азії, що підтверджують археологічні дані (знахідки кісток верблюдів у Києві й Вишгороді), було налагоджено торговельні зв'язки між Києвом і Булгаром³²⁸. Розкопки в Старій Рязані та Києві показали розвиток оптової зовнішньої торгівлі. У будинках представників купців та знаті віднайдено велику кількість прикрас (більше ніж тисяча скляних браслетів, 1500 намистин з гірського кришталю та аметисту) місцевого та закордонного виробництва, свинцові гирі та чашки терезів³²⁹.

³²⁵ Археология Украинской ССР... Киев, 1986. Т. 3. С. 470–472.

³²⁶ История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. /под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1975. С. 269.

³²⁷ Киреева Е. В. История костюма : европ. костюмы от античности до XX века. М., 1970. С. 45; Брайчевская Е. А. Летописные данные о древнерусском мужском костюме X–XIII вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Киев, 1985. С. 119–122; Котляр М. Жорстокий світ давньоруського середньовіччя // Україна в Центр.-Сх. Європі. Київ, 2011. Вип. 11. С. 97.

³²⁸ Археология Украинской ССР... Киев, 1986. Т. 3. С. 480; Моця В. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Киев, 1985. С. 133.

³²⁹ Даркевич В. П. «Градские люди» Древней Руси: XI–XIII вв. // Из истории русской культуры. М., 2000. Т. 1. С. 688.

Боярські верстви Києва брали активну участь у работоргівлі. С. Б. Веселовський дійшов висновку, що в представників дружини господарство велося «головним чином за допомогою рабів, без значних витрат самого землевласника. Якщо на землі дружинника сиділи його слуги й різні залежні люди, вони господарювали на свій страх і ризик, а за користування землею, захист і заступництво землевласника-дружинника несли різні служби й платили своєму «государю» натуральні доходи»³³⁰.

Політична позиція боярства Київської землі була помітною в стосунках з Юрієм Долгоруким. Відомо, що він не мав великого авторитету в краї, цьому сприяла низка його політичних поразок: узяття в полон князя Івана Берладника, протистояння із чернігівськими князями, вигнання з Новгороду його сина Мстислава. Головною «провиною» князя вважають відмову підписати ряд з київським населенням. Юрій став першим київським князем, який за чверть століття цього не зробив. Він намагався відновити старий порядок, коли стольне місто належало «старішому» князю як «отчина» та «дідина», причому не беручи до уваги права інших князів³³¹. Така ситуація призвела до появи боярської змови та отруєння Юрія. Цю точку зору підтримує багато істориків, хоча вона викликає суперечності через різний опис у літописах³³². Троїцький та Вологодсько-Пермський літописи просто констатують смерть князя 15 травня 1157 р.³³³. Дещо розгорнуту картину подають Густинський, Воскресенський літописи, Московський літописний звід кінця XV ст.: «... Пивъ бо Юрьи у осьмника у Петрила маа (маја, маја) въ 10, и в ту ноць и разболѣся, и бысть болеси его 5 днии, и преставися маа в 15 въ среду на ноць, а в четверток положиша его в монастыри у Святого Спаса; и много зла створися в тои день,

³³⁰ Веселовский С. Б. Исследование по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969. С. 49.

³³¹ Карпов А. Ю. Юрий Долгорукий. М., 2006. С. 357–358.

³³² Там само. С. 361; Руднік Д. Г. Князівська влада й боярство Південно-Західної Русі // Наук. пр. іст. ф-ту. Запорізького нац. ун-ту. 2014. Вип. 38. С. 32.

³³³ Приселков М. Д. Троицкая летопись: реконструкция текста. М. ; Л., 1950. С. 241; Вологодско-Пермская летопись. М., 1959. С. 51.

разграбиша его дворъ его красны, и други дворъ его за Днѣпромъ»³³⁴. Аби уникнути різних підсумків при використанні наративних джерел, необхідно звернути увагу на слова Я. С. Лур'є, який стверджує, що висновки, зроблені на підставі однієї редакції зводу, часто спростовуються при зіставленні з іншими версіями та врахуванні зв'язків між зводами. Часто трапляються скорочення та виправлення для надання більшої «реалістичності» подіям³³⁵. Деякі факти, що не мали документального підтвердження, за словами дослідників, додумувалися. Літопис перетворився на політичний трактат, що змушений був доводити правоту певної політичної доктрини³³⁶.

Через відсутність археологічних підтверджень, на нашу думку, правдоподібними можуть бути всі версії за умови достатньої аргументації. Це стосується й причини смерті князя через старість, що прискорилося розгульним життям³³⁷. На користь цього можна навести демографічні дані Б. Філіпова та А. Ястребицької, які говорять про середню тривалість життя в Середньовіччі у 22–32 роки. Це є характерним для Угорщини XI–XII ст., Англії XI – другої чверті XIV ст., причому до глибокої старості – 70 років – доживали одиниці³³⁸. На нашу думку, такі дані можуть мати відношення й до Київської держави. Загалом князю Юрію дослідники дають не дуже позитивну характеристику, говорячи про князя як непривітного, жорстокого, корисливого, жадібного та схильного до насилля чоловіка³³⁹. Причому слід зазначити, що під час боротьби за стіл Юрія Долгорукого з князем Ізяславом київські бояри підтримували останнього, тому що остерігалися звуження своїх політичних прав у разі

³³⁴ Густынская летопись. СПб., 2003. С. 88; Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 66; Московский летописный свод конца XV века. М., 1949. С. 61; Додаток 3.

³³⁵ Лурье Я. С. Генеалогическая схема летописей XI–XIV вв., включенных в «Словарь книжников и книжности Древней Руси» // Тр. Отд-ла древнерус. лит. Л., 1985. Т. 40. С. 192.

³³⁶ Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків, 2005. С. 115.

³³⁷ Карпов А. Ю. Юрий Долгорукий. М. 2006. С. 361.

³³⁸ Филиппов Б., Ястребицкая А. Европейский мир X–XV вв. М. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Filipp/. С. 20–21.

³³⁹ Polonska-Wasylenko N. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands. München, 1970. S. 9.

насильницького захоплення влади Юрієм³⁴⁰. Неприйняття киянами одного із синів Мономаха говорить про те, що до середини XII ст. населення окремих регіонів Русі відокремилася одне від одного настільки, що принесення елементів з однієї провінції до іншої вело до соціального напруження. Суздальці були в очах киян претендентами на їхні маєтки, мита та інші ресурси³⁴¹.

Історію, що сталася з Юрієм Долгоруким, та взаємини князів, особливо переяславських та новгородських, з оточенням можна проілюструвати думкою Людвіга фон Мізеса: «Державний діяч може досягти успіху тільки тією мірою, наскільки його плани відповідають загальному настрою його часу, тобто ідеям, що володіють розумом його співгромадян. Він може стати лідером тільки в тому випадку, якщо готовий вести людей тим шляхом, яким вони хочуть іти до мети, якої хочуть досягти. Державний діяч, що повстає проти суспільної думки, приречений на невдачу»³⁴².

Окремо зазначмо, що згаданий у літописі Петрило, у якого відбувався банкет, був державним чиновником – збирачем мита. Ця посада мала кілька окремих назв: у Києві XII ст. – осьменник, у Смоленську XIII ст. – митник (таможенник) ветхий, назва прийшла із часів татар (*tagma*). М. С. Грушевський наголошує, що ця посада також передбачала судово-поліцейські повноваження та участь у змішаному церковно-цивільному суді (литовський період), відносилася до найважливіших київських чиновників³⁴³.

Відомо, що князівські династії за будь-що намагалися закріпитися в Києві. Наведену тезу розгляньмо на прикладі такої спроби з боку князівської династії Ольговичів. Без сумніву, Всеволод Ольгович був дуже могутнім

³⁴⁰ Полякова О. Женский фактор в борьбе за власть между Ольговичами и Мономахичами во второй половине XII в. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів<. Чернігів, 2007. С. 300.

³⁴¹ Гудзь-Марков А. В. Домонгольская Русь в летописных сводах. М., 2005. С. 257.

³⁴² Мизес Л. фон. Теория и история. Интерпретации социально-экономической эволюции. М. ; Челябинск, [2013]. С. 166.

³⁴³ Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. М. 1989. Т. 6. С. 146; Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев : Тип. Императорского ун-та, 1891. С. 337; Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей : ист. очерки. М., 1867. С. 376.

і авторитетним князем. Літопис стверджує, що «седя Ольгович в Києве и нача замышляти на Володимировича и на Мстиславича, надеяся силе своеи и хотя всю землю сам держати...»³⁴⁴ Навряд чи київське боярство підтримувало такі амбіційні плани князя. Але воно його побоювалось. Б. О. Рыбаков надає князю таку характеристику: «Той самий князь лютої вдачі, якого так побоювалися кияни»³⁴⁵.

М. Д. Антонович характеризує династичну політику Всеволода Ольговича: «Видатний політик, втримався він у Києві аж до смерті, але його спроби забезпечити тут панування своєї династії не вдалися, незважаючи на те, що він був готовий окупити це забезпечення від київських міщан значними обмеженнями княжої влади на їхню користь. Київщина не спокусилася ніякими привілеями, аби лише зберегти вірність молодшій лінії Ярославичів: цікавий приклад інтенсивності партикулярного патріотизму [прагнення до самостійності – Д. Р.] в поодиноких землях»³⁴⁶.

Всеволод Ольгович намагався забезпечити різними заходами панування в Києві своєї династії: укладав з князями мирні угоди, вимагав від місцевих бояр присягати, що стіл передадуть князю Ігорю Ольговичу. На думку П. П. Толочка, «на Русі середини XII ст. не знайшлося князя, який міг би бути супротивником із цим талановитим політиком у державних справах. Навіть коли смертельно хворий Всеволод оголосив, що передає київський стіл Ігорю, ніхто з князів не спротивився цьому рішенню»³⁴⁷.

Ігор Ольгович став київським князем, проте правив лише тринадцять днів. Особливого авторитету як між князями, так і в боярських верствах він не мав. Тому київські бояри й порушили присягу, запросивши до столиці Ізяслава Мстиславовича. Війська Ольговичів у наступній битві (1146 р.) були переможені, причому вирішальну роль у поразці відіграли воєводи самого князя та його братів – Уліб-тисяцький, Василь Полочанин, Мирослав, Хиличів онук: «І зібрали вони навколо себе киян, і радилися, як би їх змогти обманути

³⁴⁴ Радзивилловская летопись. Л., 1989. С. 110.

³⁴⁵ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М., 2004. С. 311.

³⁴⁶ Антонович М. Історія України. Прага, 1941. Т. 1. С. 38–39.

³⁴⁷ Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996. С. 1101–111.

князя свого, а до Ізяслава [Мстиславича] послали послів, кажучи: «Піди, княже. Ми ж нарадилися з кяянами, – сказали вони, – ми кинемо стяг і побіжимо з військом своїм у Київ...»³⁴⁸. Кияни Ігоря схопили й «заточили в поруб». Проте завдяки дуже поганому стану здоров'я йому дозволили піти в ченці. Однак під час загострення політичної ситуації київські бояри його вбили. Літопис подає: «И повергоша поруганью, беззаконии несмыслении, ослеплении оцима своима»³⁴⁹.

За звичайною практикою управління великий київський князь, коли було потрібно когось із урядовців призначити на посаду в регіони, направляв того, хто був «під рукою». Звісно, що це були представники старшої дружини. Вони на місцях не лише організовували господарчі процеси, контролювали данину, але й були провідниками князівської політичної лінії в різних куточках Київської Русі.

Метою кожного з династій, які очолювали різні князівства-землі, був Київ. Під 1159 р. літопис підкреслює: «Сие бо княжение киевское всемь любезно и желательно бе, и о сем вси подвизахуся...»³⁵⁰. Характерно, що Ізяслав Давидович «...не хотяше изыти изъ Киева с великого княжения, зане полюбил зело великое княжение Киевское. И кто убо не возлюбитъ Киевскаго княжения, понеже вся честь, и слава, и величество, и глава всем землям Руским Киев...»³⁵¹.

Князівська влада була гарантом порядку в землі-князівстві. Навіть новгородці, які мали свої особливості в правлінні, теж потребували князя. Літопис повідомлює, що «новгородци не терпяще без князя седети, и бысть в них молва и смущение много...»³⁵².

Великий київський князь мав не лише моральні переваги над іншими династами (київські князі традиційно визнавалися за «старійших» між Рюриковичами), але й значні матеріальні прибутки. Окрім того, частками «Руської землі» він наділяв за службу своїх прибічників. Без сумніву, і бояри отримували наділи. У будь-якому разі в Київській землі налічувалося багато

³⁴⁸ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 200.

³⁴⁹ Ипатьевская летопись. М., 1998. С. 353.

³⁵⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000. С. 215.

³⁵¹ Там само. С. 202.

³⁵² Там само. С. 165.

боярських володінь. На думку Б. О. Рибаківа, зосередженість у старій землі полян, на південь від Києва, великої кількості старих боярських вотчин з укріпленими замками була однією з особливостей внутрішнього устрою землі³⁵³. Іншою особливістю можна назвати наявність у розпорядженні київських князів резервів кінних дружин, «близьких за становищем до дворянства». Маємо на увазі чорні клобуки, до складу яких входили торки, берендеї й печеніги, а згодом – і половці³⁵⁴.

У липні 1194 р. великий київський князь Святослав Всеволодович помер. Учені одностайно підкреслюють, що київське боярство знайшло прийнятний варіант для утримання своєї могутності у формі дуумвірату князів. Київські бояри запрошували на велике київське князівство одразу двох представників з різних князівських династій, кожна з яких мріяла заволодіти стольним містом Русі.

За думкою С. Д. Федаки, «якщо співправління Рюрика й Святослава ще було можливим, то співправління Україною Рюрика й Всеволода Суздальського було б уже нонсенсом: Всеволод виявився для України абсолютно чужим. Дуумвірат був компромісним механізмом, і зі смертю Святослава його часи минули. Така держава, на відміну від поліетнічних федерацій, потребувала одноосібного правителя»³⁵⁵.

Н. Д. Броднікова зауважує, що дуумвірат, що об'єднав два ворожих клани Ольговичів та Ростиславичів, забезпечував стійку владу лише в Південній Русі. Хоча реальну владу Святослав мав лише на території південно-руських земель, усе ж таки в часи його правління князі північних земель були прихильниками нейтральної позиції³⁵⁶.

Звернімо увагу на великий вплив на політичні справи численної й багатой київської аристократії, особливо на можливість князівських династій закріпитися в Києві. Б. О. Рибаків підкреслює, що головною силою

³⁵³ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М. : АиФ Принт, 2004. С. 308.

³⁵⁴ Там само. С. 297.

³⁵⁵ Федака С. Всеволод Ольгович // Сіверянський літопис. 1999. № 6. С. 32.

³⁵⁶ Броднікова Н. Д. Святослав Всеволодович із династії Ольговичів: політик та дипломат // Акт. пробл. вітчиз. і всесвіт. історії : матеріали I Всеукр. наук. конф. / Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля [та ін.]. Луганськ, 2001. С. 14.

в київському князівстві було боярство, яке уклало з князями «ряд» і запровадило «цікаву систему дуумвірату», що протрималася другу половину XII ст. Коли одночасно запрошувалися князувати до Києва представники ворожих династій, «почасти усувалися усобиці й встановлювалася відносна рівновага»³⁵⁷.

Зазначмо, що територія Київського князівства мала певну особливість у внутрішньому розвитку – кочових васалів, які виступали своєрідним щитом від набігів половців. Володар Києва мав змогу використовувати в міжособних чварах чорних клобуків, які являли собою значні військові сили. Процес осідання номадів на давньоруських кордонах був тривалим і далеко немирним. Найбільша частина кочових федератів оселилася в Пороссі (між річками Рось і Стугна), у якому «етнічний склад населення був дуже строкатим»³⁵⁸. Л. В. Томілович зазначає, що «в жодному з пороських уділів не закріпилася власна династія, узагалі вони часто переходили з рук в руки представників різних гілок Рюриковичів»³⁵⁹.

Тюркські орди з'явилися на Пороссі в 70–80 рр. XI ст. й перейшли на службу до київського князя. Л. В. Толмівич помічає в літописах Чорноклобуцький союз, що сягає 1146 р.³⁶⁰. Літопис говорить: «Ізяслав... зібрав воїв своїх і рушив з Переяславля... І перейшов від Дніпро бродом коло города Заруба. І тут прислали до нього послів чорні клобуки і все Поросся, і сказали йому: «Ти – наш князь. А Ольговичів ми не хочемо. Поїдь-но вборзі, а ми – з тобою». І рушив Ізяслав до города Дернового, і тут зібралися всі клобуки і порошани. У тім же місці прислали до нього послів білгородці і василівці, так само кажучи: «Піди, ти – наш князь, а Ольговичів ми не хочемо»³⁶¹. П. П. Толочко ототожнює чорних клобуків з літописними каракалпаками. До пороського союзу чорних клобуків належали споріднені орди берендеїв, коїв,

³⁵⁷ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М., 2004. С. 311; *Його ж.* Роль боярства в різних землях Київської Русі: порівняльний аналіз // Гуржівські сторичні читання : зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 92.

³⁵⁸ Томілович Л. Пороська земля перед та після монгольської // Історія в школі : наук.-метод. журн. 1999. № 8–9. С. 59.

³⁵⁹ Там само. С. 59–60.

³⁶⁰ Там само. С. 59.

³⁶¹ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 199; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 318.

торків та печенігів. Кожна орда займала певну територію. Чорноклобуцька знать переймала від руських осідлий спосіб життя. Знать прагнула бути схожою на руських князів та бояр, будувала укріплені городки, іноді навіть вимагала від князів за службу надати їм те чи інше місто³⁶². Так, у 1159 р. воєначальники берендеїв Тудор Сатмазович, Каракоз Мнюзович та Карас Кокей вимагали від князя Мстислава Ізяславича по «лепшому городу» за надані кінні загони³⁶³. Дослідники зазначають, що таким чином кочове населення визнавало васалітет щодо великого київського князя³⁶⁴. О. П. Моця підкреслює, що київська князівська влада, підтримана боярською верхівкою, займала тверді позиції й визнавала тільки васальні взаємовідносини. Степнякам довелося скоритись. Після прийняття присяги на вірність київському сеньйору вони чітко виконували обов'язки, на відміну від інших князів, які могли швидко перейти на бік іншого зверхника або закликати на свій бік орди зі степу³⁶⁵. Отже, окрім власне давньоруського, слов'янського за походженням боярства, у Київському князівстві була наявна кочова знать прикордонного Поросся, яка намагалася отримати у володіння волості та окремі фортеці.

Таким чином, київське боярство відіграло значну роль у суспільно-політичному житті держави, а згодом – і землі-князівства. Це було обумовлено не лише тим, що Київ був стольним містом, але й значним багатством боярської верстви. Спочатку статки бояр головним чином склалися із частки данини, прибутків від промислів і торгівлі. З плином часу на перше місце вийшла експлуатація населення на боярських вотчинах.

Розгляньмо наступний етап історії Київського князівства – монгольську навалу та післямонгольський час. Для хронологічного періоду XIII–XIV ст. характерна невелика кількість спеціальних джерел, що спричинило появу суперечливих поглядів на політико-економічний розвиток указанного періоду.

³⁶² Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб., 2003. С. 70–71, 80, 84.

³⁶³ Там само. С. 79–80; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. С. 227; Ипатьевская летопись. М., 1998. Ст. 502.

³⁶⁴ Томілович Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XIV ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. С. 10.

³⁶⁵ Давня історія України : в 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко та ін.]. Київ, 2000. Т. 3. С. 571.

Якщо відносно князівської влади історичні реалії й розглядались, то становище боярства вивчалось побіжно.

Характерною є думка О. В. Русиної, що «між Батиевою навалою й Хмельниччиною, як правило, є порожнеча, хоч подіям, що відбувалися в цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі. ... І справді, маючи цілісну й досить повну уяву про давньоруську добу, ми, на жаль, погано орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас часу, особливо в подіях XIV ст, що іноді взагалі не піддаються реконструкції»³⁶⁶. У історичній науці ролі боярства особлива увага не приділялась. Зазначалась руйнівна сила монгольського нашестя. Проте ще М. С. Грушевський дійшов висновку, що «...ми не маємо твердих, позитивних основ для того, щоб припускати поголовне побиття й повне знищення, запусніння Києва, ...погром 1240 р. зашкодив добробуту, торгівлі міста, зменшив його населення, може бути – і в більшому ступені, ніж інші, але фатального значення приписувати йому ми не в праві»³⁶⁷.

Так, археолог Г. Ю. Івакін підкреслює, що «думка про повне запусніння та зміну населення в Наддніпрянщині не має під собою достатнього ґрунту... Не враховуються також більш ранні та пізніші руйнування Києва»³⁶⁸. В. О. Чукаєва дійшла висновку, що багато літописних свідочств викликають сумніви відносно «великого спустошення Русі». На її думку, відновлення князівств «у соціально-економічному відношенні відбувалося, очевидно, дуже скоро»³⁶⁹. Як зазначають дослідники, в історіографії дискусію щодо питання про запусніння Києва після монгольської навали було започатковано в середині XIX ст., вона триває й до нашого часу. Протягом зазначеного періоду відбувалася зміна концепцій, побудованих на археологічних та писемних джерелах, про повне запусніння Придніпров'я³⁷⁰.

³⁶⁶ Історія України в особах. Литовсько-польська доба / [авт. кол.: О. І. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, О. В. Русиної (упоряд.) та ін.]. Київ, 1997. С. 3–4.

³⁶⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 432.

³⁶⁸ Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XIV ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1997. С. 4.

³⁶⁹ Чукаєва В. А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243–1350 гг. Днепропетровск, 1998. С. 25.

³⁷⁰ Івакін Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. М., 2003. С. 59.

Учені роблять висновок про збереження в підкорених землях монголами вже існуючої структури влади. Г. В. Вернадський указував на обмежену суверенність князівської влади й на те, що вона була «деформована монгольським правлінням»³⁷¹. Науковець доводив, що монголи завдали нищівного удару вольностям міст, а також зруйнували вічову організацію³⁷². Р. Г. Скринніков підкреслює, що монголи «залишили в недоторканості не тільки церковну, але й політичну структуру завойованої ними Русі»³⁷³.

Дослідники вважають, що після завоювання Київ знаходився під безпосереднім управлінням монголів. Про це писав Дж. Плато Карпіні. На підставі його свідчень зроблено висновок про існування своєрідної буферної смуги в басейні Дніпра. Вона починалася від Канєва, а також включала Переяслав. В. Л. Єгоров указує, що смуга простягалася в довжину майже на 200 км³⁷⁴.

Учені спираються на такі свідчення Плато Карпіні про долю Києва за п'ять-шість років після його погрому: «... Вони йшли против Русії та зробили велике побиття в землі Русії, зруйнували городи та фортеці та вбили людей, обложили Київ, який був столицею Русії, ... вони взяли його та вбили його жителів; ...коли ми їхали через їх землю, ми знаходили незліченні голови та кістки мертвих людей, що лежали на полі; те місто було велике й многолюдне, ... а тепер там ледве нараховується двісті будинків, а людей там тримають у важкому рабстві. Просуваючись звідси, вони битвами спустошили всю Русію»³⁷⁵. Однак мандрівник зізнається, що його подорож до Каракорума могли засвідчити не лише «всі мешканці Києва, які дали нам провідників і коней», але й багато купців з різних країн³⁷⁶. Це підтверджує думку про інтенсивні торговельні зв'язки міста. Практично всі дослідники підкреслюють

³⁷¹ Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь, 1996. С. 352.

³⁷² Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь ; М., 1997. С. 346–402.

³⁷³ Скринников Р. Г. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVIII вв. СПб., 2000. С. 41.

³⁷⁴ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 2010. С. 37; Ждан М. Б. Україна під пануванням Золотої Орди // Укр. історик. 1971. № 1–2. С. 45–46; Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. С. 142–143.

³⁷⁵ Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрика. М., 1957. С. 46.

³⁷⁶ Там само. С. 86; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. 21.

вагому роль Києва й у церковних справах. Сучасні українські вчені вказують, що «Київ зберігав свою величезну роль у духовно-історичному й державотворчому розвитку українських земель»³⁷⁷, причому в місті втримався той самий устрій, що був до татар, залишилася провідна верства – боярство, яке було нащадками князівських дружинників, що намагалися оселитися в місцях свого перебування та перейти на службу до місцевого князя, таким чином припиняючи перехід від князя до князя³⁷⁸. Додамо, що звістка про руйнування Києва дійшла до Західної Європи та була відбита в джерелах (Хроніка Матвія Паризького (близько 1200 р. – після 1259 р.)): «Від раптових набігів та під натиском цього варварського народу, який, немов гнів божий та блискавка, стрімко напав на найбільше місто цього королівства Києва, та все це знамените королівство після цього, як жителі його були знищені, було спустошене. Це повинно було слугувати знаком для угорського королівства для того, аби озброюватися та будувати укріплення, але воно безтурботно знехтувало цим»³⁷⁹.

Монголи в силу специфіки своєї господарської діяльності не втручались у внутрішні справи підкорених землеробських країн, а обмежувалися даниною³⁸⁰. Відомо, що спочатку монгольського панування підкорене населення сплачувало завойовникам «десяту частину від усього – як від людей, так і від майна»³⁸¹. Оскільки зусилля місцевих князів зі збору данини не задовольняли монгольську владу, то був проведений перепис населення. На Київщині це сталося протягом 1245 р. Після нього розміри данини вже не змінювались. На думку Л. М. Гумільова, з Київської землі монголи брали податки одразу після

³⁷⁷ Смолій В., Ричка В. Русь-Україна на шляхах роздробленості // Історія України. 1997. № 13. С. 7; Грицак П. Ще про Київщину після татарського погрому // Розбудова держави. 1955. Ч. 1 (16). С. 19–20.

³⁷⁸ Ждан М. Б. Битва над Калкою і другий набір татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського // Укр. історик. – 1966. № 1–2. С. 67; Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 250.

³⁷⁹ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. : тексты, пер., коммент. М., 1979. С. 142.

³⁸⁰ Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. М., 1992. С. 220.

³⁸¹ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957. С. 55.

завоювання. У цей час тут сидів намісник боярин Дмитро Єйкович³⁸².

Для свого адміністративного управління підкорене населення розподілялося завойовниками на тьми. Це був такий військово-фінансовий округ, що в середньому дорівнював 200 тисячам мешканців. На війну з нього можна було зібрати 10000 військових³⁸³.

Збирання данини з населення відбувалося із залученням місцевого боярства. На думку О. Н. Насонова, збирати данину допомагали руські військові загони³⁸⁴. Без сумніву, якась частка бояр входила до складу допоміжних військових сил баскаків. Згодом данину вже збирали місцеві князі. Оскільки можливості для служби в місцевих князів були обмеженими, то, імовірно, певна частина боярства переходила до князів місцевостей, захищених природними умовами від нападів кочовиків. Це підтверджує А. Юсупович, указуючи на практику ханської адміністрації робити баскаками місцевих бояр, які повинні мати підтримку серед населення завойованих земель для кращого представлення інтересів хана. Дослідник згадує діяльність бояр-баскаків на території Галицько-Волинської держави у XIII ст., які одночасно могли перебувати на службі у двох сторін³⁸⁵. Звернімо увагу на те, що участь бояр у збиранні данини була характерною не тільки для Київської та Галицько-Волинської земель. Подібна ситуація спостерігалася в Новгороді, особливо в 50-х рр. XIII ст. Боярство активно брало участь у переписі податного населення, при цьому активно себе проявляв посадник у 1257 р., закликаючи місцевий люд не противитися татарським вимогам. Місцевий князь Василь, син Олександра Невського, підтримав населення, через що змушений був виїхати до Пскова. У 1259 р. боярство Новгородського князівства навіть погрожувало каральними

³⁸² Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. М., 1992. С. 109; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 28; Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечскому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892. С. 117.

³⁸³ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь ; М., 1997. С. 225.

³⁸⁴ Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М. ; Л., 1940. С. 19–22, 25–26.

³⁸⁵ Юсупович А. «На двое будушу». Баскаки в Галицком княжестве в XIII в. // Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV століть : матеріали II Міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 20–22 жовт. 2011 р. Краків, 2012. С. 87–89.

операціями незгодному населенню³⁸⁶. Характерно, що в Новгороді Великому: «...число, творяху бо себе бояре легко, а меншим бе зло; и поча окаяніи, ездяще по улицамъ, писати дома христьянськіа»³⁸⁷.

Л. М. Гумільов дійшов висновку, що населення Київщини переходило на північ³⁸⁸. За М. К. Любавським, частина населення з Подніпров'я перейшла до Галицької землі³⁸⁹. Г. Ю. Івакін указує, що населення «втікало на захід чи в далекі лісові місцевості...»³⁹⁰. Звісно, що в таких напрямках переходили й бояри. Проте Г. В. Вернадський вважає, що серед московського боярства було найбільше представників «західноруського» походження. Без сумніву, між ними були як литовці, білоруси, так й українці. З плином часу вищий прошарок аристократії становили вже «служилі князі»³⁹¹.

Згодом великий литовський князь Гедимін на початку 20-х рр. XIV ст. пішов на Київщину: «И так переяславский князь Олег, а луцкий князь Лев, от литвы выгнанный, Роман бранский... стягнулися на ратунок до Станислава, князя киевского, который обозом лежал над Ирпенем рекою три мили от Киева... А злучивши все войска в одно великое войско, маючи и от татаров помочь...» київський князь розпочав битву, у якій українські війська зазнали поразки. Потім Гедимін «... притягнул до Киева, и обложили замок, добывая его уставичными штурмами»³⁹².

Мешканці інших міст складали Гедимінові присягу. Хроніка свідчить: «...Поддалися, и присягу и послушенство выконали... зо всем князівством Луцким поддалися и присягу потомного послушенства учинили... а так замок и место Киев поддала Гедимину... и подаючися в ласку и в державу Гедиминови, там же ему и

³⁸⁶ Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI–XIV вв.). М., 1969. С. 322–323; Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе : сб. ст. М., 1977. С. 200.

³⁸⁷ Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси... С. 162.

³⁸⁸ Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. М., 1992. С. 109.

³⁸⁹ Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен до XX в. М., 1996. С. 168–169.

³⁹⁰ Давня історія України : в 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко]. Київ, 2000. Т. 3. С. 583.

³⁹¹ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь ; М., 1997. С. 374–376.

³⁹² Сморгачова Н. Л. Битва 1322 р. на р. Ірпені // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2002. № 10. С. 36–37.

присягу виконали»³⁹³. Після втечі князів присягу могли скласти лише бояри.

Далі літопис подає, що Гедимін «...и замок Луцкий и иные пригородки старостами своими осадил... Потом пшол до Житомира, в котором было много шляхты киевской... А так поддалися наостаток и там старосту своего и рыцарство литовское в замку и месте осадил... князь литовский, переложивши на Киев наместником Мендовга, а иншие замки также старостами своими осадивши, вернулся до Литвы»³⁹⁴ В іншому літописі зазначається, що Гедимін «...взял пригороды киевские, Вышгород, Черкасы, Канев, Путивль, Слепород...»³⁹⁵. А. Жуковський та О. Субтельний вважають, що Гедимін зайняв північну Київщину й Волинь³⁹⁶.

Однак ці відомості про київський похід Гедиміна та його панування на території Русі вчені піддають критиці. Ще В. Б. Антонович помітив, що вперше зафіксували розповідь про похід Гедиміна та його боротьбу за волинські та київські міста польські хроністи, зокрема некритично виписав цю подію з Густинського літопису Матвій Стрийковський у першій половині XVI ст. У більш ранніх джерела не має відомостей про завоювання Київщини литовцями. Дослідник на користь фальсифікації звістки наводить приклади заміщення одних дійових осіб іншими, незбіг років у різних редакціях, переміщення осіб у часі, тобто сучасниками походу Гедиміна могли бути люди, які жили раніше або пізніше, навіть після його смерті. М. С. Грушевський припускав, що розповідь могла бути родинною легендою роду Ольгимунтовичів задля аргументації на політичну владу в князівстві. Проаналізувавши історіографію питання, що викликало суперечності в науковому середовищі, О. В. Русина дійшла висновку про легендарність оповіді та її квазіісторичний характер, науковець наголосила, що цю інформацію можна використати

³⁹³ Там само. С. 36–37; Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. С. 54.

³⁹⁴ Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. М. : Наука, 1975. С. 37, 39.

³⁹⁵ Там же. С. 137.

³⁹⁶ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. 1992. С. 32.

лише як матеріал до дослідження літописної спадщини, а не як історичний факт³⁹⁷.

Протягом XIV ст., яке, за словами М. С. Грушевського, покрите «кімерійською пільмою» через недостатню джерельну базу, усе таки певною мірою насичене діяльністю кількох князів. Спираючись на фахову літературу, маємо дані про князів, які отримували татарські ярлики на володіння. Такими князями були Олександр Ярославич Невський (1249–1263 рр.), Ярослав Ярославич (1263–1271). Кінцем XIII – першою половиною XIV ст. датується правління чернігівських князів Іоанна-Володимира Іоановича Київського та Андрія Овруцького³⁹⁸. У 1331 р. маємо відомості про князя Федора (1331–1362 рр.), який пограбував новгородського архієпископа Василя: «И приехали под Чернигов город, и ту пригналься кыевьский князь Федор, с баскакамы татарськым, въ 50 человекъ, разбоем, и наши остерегошася, и сташа доспеве противу себе, мало кровопролитие не учинилося промежу ими, понеже наши с себе откуп дали, а Ратьслава, протодиакона митрополица, поймав на Кыев повеле, чресъ цолованье, а князь въспремь срам отъиде, но от Божіа казни не убежа: поирала коня его, и поидоша пеши. И оттоле поеха владыка на Брянеск»³⁹⁹. Однак не відома точна біографія князя Федора, не зрозуміло, чи це була одна або дві особи. Існує думка про його литовське підданство князю Гедиміну (навіть його родинні зв'язки з литовським князем), татарське підданство князя, але, зважаючи на вказану легендарність джерельної звістки, ця особа залишається досить суперечливою. У 1362–1394 рр. у Києві

³⁹⁷ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 47; Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. С. 55–56; Борисова О. В. Династичний потенціал Великого княжіння Київського у геополітичному вимірі Східної Європи (кінець XIII – середина XIV ст.) // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2017. № 1 (231). С. 15; Грушевський М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 470–487; Русина О. В. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аналіз проблеми) // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1999. Вип. 231. С. 149, 157; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 55.

³⁹⁸ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. 1882. Т. 1: Январь. С. 24; Борисова О. В. Династичний потенціал Великого княжіння Київського... С. 14; Ждан М. Б. Україна під пануванням Золотої Орди // Укр. історик. 1971. № 1–2. С. 47–49; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XIV веках. Киев, 1982. С. 18;

³⁹⁹ Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. СПб., 1889. Стб. 68.

правив Володимир Ольгердович, який за підтримки місцевих феодалів здійснив кілька походів проти орди (правління цього князя позначилося карбуванням власної монети, що може говорити, на нашу думку, про укріплення місцевої адміністрації та тенденції до остаточної ліквідації татарського правління), Скиргайло Ольгердович (1392–1396 рр.), Іоан Борисович (1396–1399 рр.)⁴⁰⁰. Звідси впливає досить слушне зауваження, на яке звернула увагу Н. М. Яковенко: саме існування князівської влади повинне означати, що поряд із князями має бути певна місцева знать, адже вони «не могли жити в безповітряному просторі»⁴⁰¹.

У 1362 р. сталася відома битва на Синіх Водах, результатом якої стало падіння татарського панування на українських землях. Війська очолювали князь Великого князівства Литовського Ольгерд Гедимінович та троє татарських князів. Значну частину литовського війська становила кіннота, основу якої склали феодалі-землевласники, що повинні були озброїти за власний рахунок кінний загін. Дослідники вважають, що в битві взяли участь

⁴⁰⁰ Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. 1882. Т. 1: Январь. С. 22; Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 59–60, 143; Борисова О. В. Геополітичний потенціал Великого князівства Київського як чинник експансіоністських зазіхань литовських династій на володіння українськими землями (кінець XIII – середина XIV ст.) // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка Луганськ, 2012. № 18. С. 72; Борисова О. В. Династичний потенціал Великого князівства Київського у геополітичному вимірі Східної Європи (кінець XIII – середина XIV ст.) // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2017. № 1 (231). С. 14; Грицак П. Київщина по татарському погрому (спроба ревізії традиційного погляду) // Розбудова держави. 1954. Ч. 3 (14). С. 18–25; Грицак П. Теодорит, митрополит Київський і його доба // Розбудова держави. 1954. Ч. 2 (13). С. 6–10; Густынская летопись. СПб.: Дмитрий Булавин, 2003. С. 130; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XIV веках. Киев, 1982. С. 24, 29, 36; Історія України в особах. IX–XVIII ст. / [авт. кол.: В. Замлинський, (кер.), М. Котляр, Н. Яковенко та ін.]. Київ, 1993. С. 144–145; Історія України в особах. Литовсько-польська доба / [авт. кол.: О. І. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич та ін.]. Київ, 1997. С. 45–50; Охманський Е. Гедиміновичи – «правнуки Сколомендовы» // Польша и Русь: черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши в XII–XIV вв. М., 1974. С. 362; Русина О. В. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005. С. 13, 54–58; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 30, 33–34; Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Укр. іст. зб. 2010. Вип. 13. С. 25–26; Хромова І. «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV–XV ст. з території Середнього Подніпров'я // Укр. іст. зб. 2017. Вип. 19. С. 47–48; Rusyna O. V. The Kyivan Princely Tradition from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. 1994. Vol. 18, № 3–4. P. 178–179, 181.

⁴⁰¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. С. 19.

бояри Чернігово-Сіверщини, Київської, Волинської та Подільської земель Любарта і сина Ольгерда Володимира. Одним з таких представників знаті, на думку В. Й. Борисенка, був Данило Острозький. Він міг належати до представників болохівського боярства, що складало опозицію ще Данилу Галицькому й було переселено з Галичини на Турово-Пінщину, але повернулося на свою батьківщину з активізацією антитатарської боротьби литовців. Варто зазначити, що походження роду Острозьких ведеться не від, як зазначає Т. Кемпа, «традиційних бояр», адже вони мали зафіксоване з XIV ст. князівське походження роду⁴⁰². Проте наявність у війську знатних осіб дає можливість припустити участь у ньому боярства різних рангів.

Бояри брали участь у битві на р. Ворсклі в 1399 р. між князем Вітовтом, правителем Києва та татарським ханом Темір-Кутлуком. Серед загиблих руських князів – Андрій Ольгердович Полоцький, Дмитро Брянський, Михайло Євнутійович, Іван Дмитрович Киндир, Андрій, онук Дмитрієв, Іван Борисович Київський (якого О. В. Русина вважає загадковою особистістю), Лев Коріатович, Дмитро Волинський, Федор Патрикійович із Волині, Іван Борисович із Києва, смоленський намісник Ямонт Тулунтович та інші, загалом 50 князів та багато бояр: «... И бояръ великихъ, и христианъ, и Литвы, и Руси, Ляховъ и Нѣмцевъ, елико збито, многое множество, кто возможет изчести?» (стосовно кількості князів існують протилежні думки (є позиція – до 74 князів; О. В. Русина вважає, що загинуло 20 князів, а кількість від 50 до 74 має пізніше походження). У битві на боці Вітовта брали участь литовці, руські (українці та білоруси), поляки, німці та волохи. Хроніки та літописи дозволяють визначити лише кількість князів, польських панів та тевтонських рицарів, які загинули в битві, а князь Вітовт «в малѣй дружине утече». Бояри згадуються лише в контексті діяльності війська князя як невід’ємна його частина. І. Б. Греков

⁴⁰² Густынская летопись. СПб., 2003. С. 130; Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце у військовій історії України // Наук. зап. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 20. С. 110; Борисенко В. Й. Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового євразійського простору // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. Серія 16. Київ, 2012. Вип. 9. С. 278–279; Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608). Воевода Київський і маршалок землі Волинської. Хмельницький, 2009. С. 19.

уважав, що між 1398 та 1399 рр. військо Вітовта поповнювалося «головним чином за рахунок литовсько-руського феодалного класу» та іноземних рицарів⁴⁰³.

Поширенню кордонів Литви сприяла «велика замятня» в Орді, що почалася після смерті хана Бірдібека, а також політична лінія великих литовських князів. Під 1359 р. літопис розповідає: «Того ж лета Бердибекъ царь умре, а Кульп сяде на царство, и царствова 6 месяцы, и убиень от царя Науруса. По Кульпе же прия царство Нарусь»⁴⁰⁴. Хани змінювалися майже щорічно.

У Литві особливо під час міжкнязівських заворушень бояри відігравали значну роль. Так, у 1309 р. Лаврентій Тройденович, «...будучи в Кернове всех панов и бояр литовских и жомойтских обославши, учинил сейм»⁴⁰⁵. Проте «землеволодіння було тісно зв'язане з військовою службою»⁴⁰⁶. Під час руху литовських князів на руські землі разом з ними переходили й місцеві бояри. За часів князя Вітовта (1392–1430 рр.) литовські бояри займали провідне

⁴⁰³ Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410). СПб., 1885. С 96, 99; Батюшков Н. П. Подолия. Историческое описание. СПб., 1891. С. 36–37; Бодрухин В. М. Наслідки битви на річці Ворсклі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії : матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. В. Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014 р. Луганськ, 2014. С. 6–8; Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XV веков. М., 1963. С. 77–78; Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. М., 2005. Т. 1. С. 206; Густынская летопись. СПб., 2003. С. 132; Ермолинская летопись. Спб., 1910. С. 137; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летопису. СПб., 1897. С. 174; Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. [Ленинград], 1936. С. 104; Московский летописный свод конца XV века. М., 1949. С. 229; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М. ; Л., 1950. С. 394–395; Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце у воєнній історії України // Наук. зап. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 20. С. 295; Пилипчук Я. В. Битва на Ворскле (1399): распространённые заблуждения (историографический и военно-исторический аспекты) // *Para Bellum Novum*. СПб., 2015. № 3 (36). С. 60; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С.93; Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С. 235; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 149; Янкаускас В. Иерархия Гедиминовичей в свете некрологов битвы над Ворсклой 1399 г. // Русь в эпоху монгольских нашествий (1223–1480). Краков, 2013. С. 144, 146–147.

⁴⁰⁴ Хроника Быховца... М., 1966. С. 47–48.

⁴⁰⁵ Сморгачова Н. Л. Битва 1322 р. на р. Ірпені // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2002. № 10. С. 37–38.

⁴⁰⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 123.

становище в державі, «не допускаючи руських бояр до політичного рівноправ'я, відсторонивши їх від найвищих державних посад»⁴⁰⁷.

Г. Наш указує, що литвини проганяли татар, займали великі міста, а в менших наставляли своїх намісників або залишали старих правителів⁴⁰⁸. Загалом місцеві бояри колишніх давньоруських князівств після їхнього приєднання до Литви були зацікавлені «в сильному, але далекому правителі, що захищав би їх від ворогів, але не перешкоджав би розширенню власних маєтків за рахунок місцевих селян. Особливо місцевих дворян влаштовувала та умова, що намісниками міст могли бути представники з їхнього оточення..., політичні й економічні перспективи удільних князівств... неухильно звужувалися. Служба провінційному князьку, у володіннях якого знаходилося одне дрібне містечко з передмістями, не обіцяла ні звучної слави, ні багатого здобутку, ні вислуги нових маєтків. Служба ж у могутнього литовського князя обіцяла місцевим дворянам відродити всі ці можливості»⁴⁰⁹.

Не маємо сумнівів, що литовська влада уклала угоди з київським боярством, які згодом підтверджувала. Так, в «Актах Західної Росії» вказується: «А волости Киевские Кияном держати, а иному никому. А городки Киевские в нашей воли: Кияном будем давати, кому ся будет годити. А Киянина, как и Литвина, во чти держати и во всех врядах ни в чом не понизити»⁴¹⁰. Отже, можна стверджувати, що не лише князі, але й боярські верстви населення мали змогу пристосуватися як до монгольської влади, так і до панування Великого князівства Литовського. В останньому випадку бояри виграли більш, ніж князі, у тому числі й удільні литовські. Влада намагалася постійно підтверджувати їхні привілеї⁴¹¹.

⁴⁰⁷ Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. М., 2002. Т. 2, кн. 1. С. 394; Батюшков Н. П. Подолия. Историческое описание. СПб., 1891. С. 64.

⁴⁰⁸ Наш Г. Історія українського народу. Київ : Богдана, 1993. С. 50.

⁴⁰⁹ Всемирная история : в 24 т. Минск, 1997. Т. 1. С. 530–531.

⁴¹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб., 1846. Т. 1: 1340–1506. С. 32.

⁴¹¹ Руднік Д. Г. Боярство Київської землі в XIII–XIV ст. // Сторінки історії : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 37. С. 18; Руднік Д. Боярський стан у складі Великого князівства Литовського // Актуальні питання історії та культури України і світу : матеріали VI Регіон. наук. конф.,

Н. М. Яковенко звертає увагу на еволюцію поняття «боярин» на території литовської зверхності протягом XIV–XV ст. Традиційне поняття наближене до володаря верхівки (вони виступають свідками в міжкнязівських документах: 1386 р. – «... а то есмь учиниль и записаль. Своєю дорою волею.... И своими князями. и своими бояры...», 1388 р. – «мы Дмитрий, инѣмь йменемь корибуть княз литовский чинимь то знаемо. кто коли на той лист узрить али услышьть. иже добрая рада наших бояр и всехъ землянь»), а також словом «боярин» можна позначати будь-яку озброєну людину без огляду на походження, яка присвятила себе військовій справі (1388р. – рыцаре, а любо бояре); причому «русько-литовське боярство XIV–XV ст. – це ще відритий прошарок, що охоплює і високі, і низькі верстви суспільства, уростаючи корінням у народні маси (про що, зокрема, свідчать родинні зв'язки між боярами й селянським простолудом). Межі, що відділяли бояр від решти людей, не були чітко визначеними⁴¹².

Посилення великокнязівської влади у ВКЛ відбувалося наприкінці XIV ст. Учені його пов'язують з діяльністю Вітовта. Так, В. М. Бодрухін указує на ефективність адміністративної реформи, що проводили князі⁴¹³. М. К. Любавський зауважує, що для укріплення своєї влади Вітовт спирався як на польського короля, так і на міцну підтримку з боку литовського боярства⁴¹⁴.

Польські феодали намагалися загарбати українські землі, а литовські – отримати економічні й політичні привілеї – такі, які мали поляки. Першим етапом об'єднання цих двох держав і стала Кревська унія 1385 р. Хоча вона й не була відразу втілена в життя й уважалася персональною, але значно зміцнила Польщу. Проте за її домовленостями боярству ВКЛ були надані привілеї з метою, щоб воно підтримало унію. Причому дослідник зазначає, що умови унії

(Острог, 14 трав. 2015 року). 2015. Вип. 5. С. 27–28; Rudnik D. The Boyars of the Principality of Kyiv in XIII–XIV Centuries // *Nauka I Studia*. 2015. NR 6 (137). P. 43–44.

⁴¹² Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. С. 29–30; Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент., слов.-покажч. М. М. Пешак. Київ, 1974. С. 70, 84.

⁴¹³ Бодрухін В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) : монографія. Луганськ, 2002. С. 275–283.

⁴¹⁴ Любавський М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. С. 54.

з Польщею не тільки обмежували великокнязівську владу, але й підсилювали позиції литовського «військово-службового класу, тобто боярства»⁴¹⁵. Значно ширші права після хрещення Литви мали ті бояри, які прийняли католицьку віру. Це відбулося в 1387 р.

Підтверджувалися права боярства й у 1401 р., хоча найбільшого значення для закріплення суспільно-політичних прав боярської верстви Великого князівства Литовського мав привілей Городельської унії 1413 р.⁴¹⁶ Вона скасувала Кревську унію й значно зміцнила позиції Литви. У цілому слід зазначити, що боярство почало відігравати дуже значну роль у державі, навіть відтіснило в управлінні князів. Городельський привілей розширював права литовського боярства на руських землях, але лише того, хто перейшов до католицизму. Ф. Леонтович наголошує, що тільки «католики могли ставати шляхтою, користуватися вольностями шляхти польської, отримувати герби, посідати уряди, брати участь у господарській раді». Руське православне боярство залишалося в невизначеному статусі, не маючи стосунку ні до простого люду, ні до шляхти. Покатоличеній знаті було дано право розпоряджатися своїм майном так, як польським панам; бояри можуть на власний розсуд видавати заміж дочок та взагалі родичок, жінка могла отримувати спадок; обов'язок боярина обмежувався утриманням фортець та участю у війнах. Унія таким чином спричинила певне розмежування між православними широкими народними масами та католицькою знаттю, при чому католицького населення Великого князівства Литовського було не більше ніж 20%⁴¹⁷. Урівняння в правах відбулося лише привілеєм 1432 р.

⁴¹⁵ Там же. С. 60.

⁴¹⁶ Там же. С. 61.

⁴¹⁷ Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения (1401–1430). СПб., 1891. С. 118–119; История Литвы. Вильнюс, 2013. С. 49; Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журн. М-ва народного просвещения. 1908. Март, ч. 14. С. 71–72; Полехов С. В. Городельская уния: взгляд через шесть столетий // Ист. Вестн. 2014. Т. 7 (154). С. 242–247; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 185; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 69; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. С. 37–38.

У 1363 р. Ольгерд виділив братам Коріатовичам князівство на Поділлі (територія Східного Поділля, що підпорядковувалася Великому князівству Литовському, Західного Поділля, що підпорядковувалася Польській короні), що проіснувало під їхньою владою до 1394 р., у 1399 р. воно було надано Свидригайлу, а в 1401 р. потрапило під польську владу. Як справедливо зазначають дослідники, частину категорій населення (нас цікавить перш за все боярство) погано документовано або не документовано взагалі⁴¹⁸.

Боярство на території Поділля згадано в грамотах Коріатовичів. Серед дослідників найбільший інтерес викликали два документи: надання магдебурзького права для Кам'янця-Подільського (1374 р.) та пожалування земель Смотрицькому монастирю (1375 р.). На підставі цих документів зроблено спроби визначити князівське оточення зі знаті. Головний зміст документа щодо боярства полягає в тому, що «якщо якийсь боярин, або княжий службовець, або зем'янин учинить якусь провину в місті й за ту вину достойний буде смерті; міщанам не карати його в князівстві; нехай ... сам князь карає своїх людей». Долю бояр та зем'ян (тут люди князя) буде вирішено в князівському замку на власному князівському суді, а не на суді місцевого населення, очолюваного війтом. Бояри та зем'яни протягом XIV–XV ст. залишаються тим прошарком, який зберігає «старину» окремих князівств (не тільки Подільського), що включає привілеї феодалів, маєтки, васальну службу, участь у державному апараті. Саме місто виступає як політичний та економічний центр місцевого князівства, протягом 90-рр. XIV ст замок князя розглядається як місце з'їздів боярства, місце видання жалуваних грамот від імені князя. Видання грамот на володіння землею від імені князя впливало з литовської державницької традиції: уся земля в князівстві

⁴¹⁸ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев, 1878. Вып. 1. С. 151; Батюшков Н. П. Подолия. Историческое описание. СПб., 1891. С. 30–31; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області : [монографія]. Одеса, 2004. С. 200; Білецька О. Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст. // Міждисциплінар. гуманітар. студії. Сер. Історичні науки. 2017. Вип. 3. С. 61; Історія українського війська / [під заг. ред. В. Павлова]. Харків, 2016. С. 136; Михайловський В. Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» у битві під Грюнвальдом // Укр. іст. журн. 2018. № 1. С. 5; Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С. 202.

належала державі й була в розпорядженні князя, який міг віддавати її в утримання приватним особам на умовному володінні з вимогою несення державної служби. Таким чином утворювався новий прошарок населення – зем'яни⁴¹⁹. У 1375 бояри та земляни, згідно із грамотою Смотрицькому Домініканському монастирю від князя Олександра Коріатовича, мусять укріплювати місто, а їхнє підлегле населення віддає срібну дань татарам: «... Коли вси бояре и земляне будутъ городъ твердити, тогды тии люди такожь имають твердити городъ Смотричь; и тожь, штожь коли все земляне имуть дань у Татары, то серебро имають такое же тии люди дати». Ю. Й. Сіцінський наводить уривок з грамоти: «... В поли кгдѣ собі проорють нивы, то ихъ имеѣть приглушати», що свідчить про низький рівень розвитку хліборобства на Поділлі й можливість забирати собі скільки завгодно землі («приорювати землі»)⁴²⁰. Окрім бояр, на території Подільського князівства виділяють магнатів, яких, на відміну від боярства, джерела називають за іменами. Згідно з О. В. Білецькою, магнатами «були старости, воєводи та інші дігнітарії». У джерелах зафіксовано ряд їхніх імен: пан Жюрж, староста; пан Михайло Дорогунский; пан Влад Серетський; пан Оана, двірник Сочавський; пан Яцко й пан Ілляш чашник;

⁴¹⁹ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 247; Білецька О. Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст... С. 60; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст... С. 205; Грушевський М. Південноруські господарські замки в половині XVI століття // М. С. Грушевський. Вибрані твори : у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 168; Батюшков Н. П. Подолія. Историческое описание... С. 38, 64; Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340–1394-і рр.) // Укр. іст. журн. 2009. № 5. С. 35–37; Молчановский Н. Очерк истории о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). 1885. С. 200–202, 212–216; Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) // *Ukraina Lithuanica*. Студії з історії Великого князівства Литовського. 2009. Т. 1. С. 125; Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928. Т. 1. С. 20–21; Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 52; Собчук В. Д. Знать Південної Волині на схилі Середніх віків: історико-генеалогічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2002. С. 10; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 79, 81.

⁴²⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб., 1846. Т. 1: 1340–1506. С. 21; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст... С. 205; Білецька О. В. Поділля у другій половині XIV – першій половині XV ст.: політичний та соціально-економічний аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2004. С. 6; Грамоти XIV ст. Київ, 1974. С. 50; Молчановский Н. Очерк истории о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). 1885. С. 219–222; Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви... 2009. С. 33–34, 37.

Бедришко, Грицько Кердеєвич, Петро Шафранець, Петро Одровонж, Теоредорик із Бучача, Христин із Щуковець. Утримання старости, як зазначає М. С. Грушевський, складалося з прибутків від маєтків, податків і мита на торговців і промисловців, судових штрафів. Розмір утримання станом на середину XVI ст. становив 400 кіп (1 копа – 60 литовських грошей, середня вага якого 3 г)⁴²¹. Надання тривають й у наступні роки, причому актовий матеріал князів Коріатовичів продовжують уводити до наукового обігу, зокрема князя Федора Коріатовича 1391 та 1392 рр. Документи засвідчують вимоги до власників земель будувати та утримувати укріплення, копати стави, служити на шляхах та кордонах, постачати провіант до князівського двору⁴²².

У 1395 р. на території Західного Поділля пожалування отримує магнат Спитко з Мельштина (який загине в битві на Ворсклі. На цей час Західне Поділля перебувало під польською короною внаслідок втрати його Федором Коріатовичем⁴²³. Спитко отримує від короля Владислава II Ягайла низку пожалувань на Поділлі, які дещо окреслюють його кордони: замки Кам'янець (Kaminiec), Смотрич (Smotrycz), Червоногород (Czerwonograd), Скалу (Skale), Бакоту (Bakota), залишається в його володінні Меджибіж (Miedzybohski), Божськ (Bohski), Вінниця (Winnice). Водночас він був не одним з найбільших можновладців Польського королівства та перебував у родинних стосунках з королівською родиною. Таким чином Поділля простягалось від Тереховлі до

⁴²¹ Акты, относящиеся к истории Западной России... С. 32; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст... С. 206, 273–283; Грушевський М. Південноруські господарські замки в половині XVI століття // М. С. Грушевський. Вибрані твори : у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 167; Історія Львова в документах і матеріалах : зб. док. і матеріалів / упоряд.: У. Я. Єдлінська, І. Я. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. Київ, 1986. С. 22; Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. Київ, 1965. С. 72; Шталенков И. Платежные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ // Банковский вестник. 2006. № 2. С. 28–30.

⁴²² Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыятавича 1391 г. // Беларускі Гістарычны Агляд. 2001. Т. 8. URL: <http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyyatavicha-1391-g/>; Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев, 1894. С. 128–130; Михайловський В. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // Ruthenica : альм. Київ, 2016. Т. 13. С. 192.

⁴²³ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 79.

Черкас, із заходу на схід, що підтверджується нумізматичними знахідками⁴²⁴. Причому слід зазначити, що пожалування на «польських землях України» (за М. С. Грушевським) було доволі умовним, адже передбачало велику кількість зобов'язань від боярина, який отримував наділ. До них належали військова служба, щорічна грошова сплата від податного селянського населення, вимога виставлення певної кількості ратників, вимога від боярина проживати на пожалуваних землях, право збору мита тільки з королівського дозволу та ін. Такий порядок був характерним для початку (королівські польські пожалування) та середини XIV ст. (після смерті Вітовта). При цьому боярські землі були пунктами державної влади, де перебували гарнізони. Тримати оборону від ворога (у нашому випадку певно від татар – *Д. Р.*) повинно було все чоловіче населення: бояри та «лучші люди» або прості общинники. Адміністративний апарат на території Західного Поділля було представлено воєводами, яких призначав польський король та які отримували посаду довічно. Воєвода часто походив з тієї території, де йому належало виконувати обов'язки, «звідси значною мірою його земельний (земський) характер його посади. Території, на яких керували воєводи (кам'янецький, смотрицький, червогородський, бакотський), уміщували володіння різної приналежності – церковні, князівські, приватні, проте сам воєвода не міг утручатися в стосунки власника та залежного населення. Історики зазначають, що представники руських родин першої й другої половини XIV – першої третини XV ст., наприклад родини Кмітів, панів Тарнова, Кірдеїв, панів Бучача, мали досвід управління та були першими такими воєводами та намісниками. Сам інститут цієї посади було

⁴²⁴ Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410). СПб., 1885. С. 146–148; Білецька О. «Казус Спитка»: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV – перша половина XV ст.) // Київська старовина. 2005. № 2 (362). С. 24–28; Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Укр. іст. журн. 2017. № 3. С. 68; Михайловський В. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. // Україна в Центр.-Сх. Європі : зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 12–13. С. 212, 214–215; Погорілець О., Славов Р. Про нові знахідки монет Подільського князівства // Нумізматика і фалеристика. 2007. № 4 (44). URL: <http://kphistory.com.ua/pohorilets-o-pro-novi-znahidky-monet-podilskoho-knyazivstva>; Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-русское государство. М., 1939. С. 62; Хромова І. «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV–XV ст. з території Середнього Подніпров'я // Укр. іст. зб. 2017. Вип. 19. С. 49; Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae (1376–1430) / Antonii Prochaska. Cracoviae, 1882. S. 37.

перенесено з Польщі, де виник на межі XIII–XIV ст. Процес надання викликано потребою заселення краю великою кількістю військовозобов'язаного населення, здатного обороняти землі від зовнішньої агресії⁴²⁵. У літописі згадується ряд воевод, призначених князем Вітовтом: «... И старосту своего посадиль, дворенина своего Грановского, а под Грановскимъ даль пану Петроу Монт Киргдовичь, а подь паномъ Петром даоь пану Дидикгоилдоу, потомъ даль пану Дидикглдоу Смоленскъ, а пану Долкгирдоу Подолье даль. Пан же Долькгирьдъ старостил на все тех. Городах на Подольи и до великого князя Витовта смерти»⁴²⁶.

Протягом 1400–1402 рр. Подільське князівство перебуває в руках князя Свидригайла. За час свого правління на с. Зубровці він видав для Каменецького домініканського монастиря на нижньому Смотричі одну латиномовну грамоту. Свідками при видачі грамоти були зазначені: кн. Василь, на прізвисько Божський, Гринько із Соколяця, Дем'ян Верокуб, Альберт Ровський та князівський маршалок Васько. Н. В. Молчановський вважає кн. Василя, Гринька та Алберта князівськими старостами в Божську, Соколяці та Рові відповідно⁴²⁷. Після вигнання Свидригайла

⁴²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России... С. 1–3; Акты Литовско-Русского государства / изд. М. Довнар-Запольским. М., 1899. Вып. 1: 1390–1529. С. 2–3; Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском Генерал-Губернаторе. Киев, 1886. Ч. 2, т. 1. С. 82–83; ⁴²⁵ Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча 1391 г. // Беларускі Гістарычны Агляд. 2001. Т. 8. URL: <http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyyatavicha-1391-g/>; Грушевский М. Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев, 1894. С. 129, 143, 152–160; Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения (1401–1430). СПб., 1891. С. 115–116; Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воеводства // Микола Крикун. Подільське воеводсто у XV–XVIII століття. Львів, 2011. С. 95; Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Микола Крикун. Подільське воеводсто у XV–XVIII століття. Львів, 2011. С. 15; Михайловський В. Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 170; Михайловський В. М. Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. С. 12; Українські грамоти XV ст... С. 35; Юргинис Ю. М. Бояре и шляхта в Литовском государстве // Восточная Европа в Древности и Средневековье : сб. ст. М., 1978. С. 126; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 75, 78.

⁴²⁶ Западнорусские летописи. СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1907. Стб. 84, 101, 172; Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 90.

⁴²⁷ Молчановский Н. Очерк истории о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). 1885. С. 267.

з Поділля воно відійшло до Вітовта, який керував ним через своїх намісників-старост. Він роздав магнатам пожалування на землі. Так, грамотою, датованою 1414–1429 рр., пану Бедриху було надано два селища в Смотрицькій області та 60 подільських полугрошків викупу в разі повернення земель до князя⁴²⁸. Період 1402–1430 рр. стає періодом повновладного литовського панування на території Поділля та зосередження влади в руках Вітовта, остаточно затверджуючи його як повноправного правителя українських земель.

У подальшому населення Подільської землі брало участь у військових кампаніях князя Вітовта. Знаковою подією в цьому стала Грюнвальдська битва. В. М. Михайловський звернув увагу на опис Яном Длугошем князівського війська: «... Дванадцята хоругва – землі Леопольської, ... чотирнадцята Перемишльської землі, ... сімнадцята, вісімнадцята та дев'ятнадцята хоругви – землі Подільської. Двадцята хоругва землі Галицької...» Пунктами мобілізації населення Поділля В. М. Михайловський вважає вже згадані нами Кам'янець і Смотрич на заході, Броцлав і Сокилець – у центрі, Черкаси й Звенигород – на сході. Участь у зборі хоругв міг узяти сам король Польщі Владислав Ягойло та особисто Віовт, «який володів частиною Поділля з ласки короля Владислава»⁴²⁹.

Окрім Поділля, вважаємо за необхідне звернути увагу на Путивльський регіон, що протягом XIV–XV ст. був у підпорядкуванні Києва. З'являється поняття «путивльські волості», що зараховують до Київського князівства. Протягом 1360-х рр. Путивльщина належала до Великого князівства Литовського в межах Київського князівства, керували нею намісники литовського князя, причому до території Путивльщини потрапили колишні сіверянські землі від Сейму до Осколу⁴³⁰. Київська знать мала на території Путивльщини певні володіння, які вона

⁴²⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб., 1846. Т. 1: 1340–1506. С. 32; Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 92.

⁴²⁹ Длугош Ян. Грюнвальдская битва. М., 1962. С. 88–89; Михайловський В. Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» у битві під Грюнвальдом // Укр. іст. журн. 2018. № 1. С. 12, 14–15.

⁴³⁰ Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII століть // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Т. 230. С. 363; Вортман Д. Я. Путивль. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Putyvyl_mst; Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население

втратили у 20-х рр. XVI ст. після відторгнення цих територій Москвою. До великого князя литовського й польського короля Сігізмунда I було надіслано лист, у якому йшлося про скаргу на втрату волостей та земельних наділів: «У Путивлі було ваших господарських 14 волостей; ті волості тримали від ваших предків князі і пани, і зем'яни Землі Київської по одному року. І з тих волостей вашої милості слуги, предки та їхні батьки тримали коней, отримували й шуби теплі з куниць із року в рік з вашої милості, нашого господаря, були одягнені та взуті ми самі й слуги наші.... Із тих, хто в Київській землі мав маєтності: князь Костянтин – три замки Груднов, Звягель, Вінниця; пан Гастольт, пан Іван Сапега, пан Петро Кучмистров, пан Ратомський, пан Чалецький, княгиня Корецька [та інші] (переклад наш)». О. В. Русина вважає, що надання цих волостей боярам розглядається як умовне з вимогою військової служби⁴³¹. Можемо припустити, що ці землі могли належати феодалам литовського походження із часів правління князя Вітовта.

Таким чином, можна стверджувати, що не лише князі, але й боярські верстви населення мали змогу пристосуватися як до монгольської влади, так і до панування Великого князівства Литовського. В останньому випадку бояри виграли більш, ніж князі, у тому числі – й удільні литовські. Влада намагалася постійно підтверджувати їхні привілеї.

бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-дренерусского комплекса в с. Каменное). Киев, 2016. С. 301.

⁴³¹ Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII століть // Зап. Наук. т-ва ім. Т Шевченка. Львів, 1996. Т. 230. С. 363; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 125; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1916. Вып. 2. С. 8.

3.2. Становище боярства Чернігівського князівства

Чернігівське князівство виникає після смерті Володимира Святославича в результаті боротьби його синів Ярослава й Мстислава. Під час правління останнього воно охоплювало майже половину території Русі. Після його смерті чернігівські землі підпали під владу Київського князівства й знову виникли в XI ст. згідно із заповітом Ярослава. До XII ст. територія князівства зазнавала постійних змін⁴³².

Чернігівське князівство входило до складу «Руської землі». Воно мало як значну площу, так і багато населення. Найвищого розвитку Чернігів досяг у кінці XII – першій половині XIII ст., про що свідчать його розміри (450 га), кам'яне будівництво, висока концентрація сільських поселень⁴³³. Чернігівщина розвивалася таким же шляхом, як й інші князівства. У бурхливих подіях, пов'язаних з боротьбою князівських династій за «столи» й старійшинство, чернігівські князі не забували про місцеве боярство. Так Олег, прозваний за свої митарства «Гориславичем», «...иде Ростову и Ростовци вдашася ему и прея всю землю Муромску и Ростовьску и посажа посадники по городом и дани поча брати»⁴³⁴. Звісно, що посади в землях, які Олег намагався включити до власних володінь і віддати своїм боярам.

Чернігівське князівство посідало провідні позиції між іншими землями. Воно відокремилася від Київської Русі ще в другій половині XI століття й тільки в часи Володимира Мономаха «було» у васальному підпорядкуванні в київського князя, а відокремленню Чернігова сприяли, на думку Б. О. Рыбакова, його зв'язки з Південним Сходом, Тмутараканню, Кавказом⁴³⁵.

⁴³² Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 30–31.

⁴³³ Тропин Н. Чернигов и Юго-Восточные территории Черниговской земли в XI – первой половине XIII вв. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. Чернігів, 2007. С. 356; Русина О. Чернігів і «Руська земля» у Середньому Подніпров'ї // Сіверянський літопис. 1995. № 3. С. 29; Додаток Б.

⁴³⁴ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 237.

⁴³⁵ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М., 2004. С. 294, 327.

Захищена від степу кордонами інших князівств, Чернігівщина мала сприятливіші умови для розвитку ремесел, що сягали давніх традицій з додержавної доби. Територія характеризувалася інтенсивною річковою торгівлею, мала змогу контролювати торговельні шляхи, боролася за контроль над ними (один із чинників активної зовнішньої політики)⁴³⁶. Осередками торгівлі стали великі міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сновськ, Любеч, Вщиж, Курськ, що в X–XI ст. стали феодальними осередками князівства. Через його територію проходили шляхи на Візантію, Західну Європу, Близький Схід⁴³⁷. Однак, як зазначає М. С. Грушевський, захищеність кордонів виявилася неповною, адже в середині XII ст. «полуднева Чернігівщина була спустошена усобицями й половецьким нападами майже так само, як і Переяславщина». Завдяки цьому більшість заселених районів та князівсько-боярських володінь знаходилися на півночі в Задесенні та Придніпрянській Сіверщині⁴³⁸.

Наявність великої кількості економічних та політичних центрів Чернігівського князівства свідчить про розгалуженість місцевої династії. Князівство складалося з низки удільних володінь, які перебували під владою різних гілок династії Ольговичів. Дослідники виділяють кілька етапів формування території Чернігівського князівства: 1026 р. – початок відокремлення Чернігівської землі, що, за договором князів Мстислава та Ярослава, отримувала значну територію на Лівобережжі Дніпра; 1054 р. – одержання Чернігова Святославом Ярославичем; 1097 р. – Любецький з'їзд узаконив поділ землі Святослава Ярославича між його синами: Чернігів – Давиду, Новгород-Сіверський – Олегу, Муромо-Рязанська земля – Ярославу. Поділ, однак, не означав розділу Чернігово-Сіверщини на окремі землі, «брати

⁴³⁶ Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 27–28.

⁴³⁷ Кальніцька Н. Д. Формування територіальних володінь Чернігово-Сіверських князів (друга половина XI – кінець XIII ст.): історико-політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луганськ, 2004. С. 9; Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев, 1881. С. 191.

⁴³⁸ Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. [Київ], 1928. С. 108.

впродовж життя зберігали родинну єдність»; 1127 р. – захоплення Чернігова Всеволодом Ольговичем, онуком Святослава; 1146–1167 рр. – війна між Ольговичами та Давидовичами, поділ князівства на Чернігівське й Новгород-Сіверське; 1167 р. – об'єднання князівства під вадою Ольговичів⁴³⁹.

З плином часу відокремились інші уділи: Брянський, Глухово-Новосильський, Карачевський, Таруський. Після монгольської навали політичний центр Чернігівського князівства перемістився до Брянська⁴⁴⁰. Виникнення останніх пов'язується з розділом земель убитого в Орді Михайла Всеволодовича Чернігівського⁴⁴¹.

Новгород-Сіверське князівство мало досить велику площу, численне населення та заможну князівську владу⁴⁴². За М. С. Грушевським, до території Новгород-Сіверського князівства належали «бодай часами Посем'є і район р. Снові. Остаточно границею Чернігівської й Новгородської волості бачимо р. Убердь, а пограничним Чернігівським городом Сосницю»⁴⁴³. О. К. Зайцев звертає увагу на той факт, що в першій половині XII ст. Чернігівський і Новгород-Сіверський столи були фактично рівнозначними, навіть існувала тенденція до політичного відокремлення останнього. З другої половини XII ст. Новгород-Сіверський стіл

⁴³⁹ Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 24–26; Горский А. А Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М., 1996. С. 30; Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев, 1881. С. 191; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 318, 325–327; Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975. С. 110, 113; Котляр Н. Ф. Территориальное развитие Чернигово-Северской земли в домонгольское время. Создание и развитие Черниговского княжества // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2013. № 2 (52). С. 6–10; Коваленко В. Етапи формування Чернігово-Сіверської землі (IX–XIV ст.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Ніжин, 2007. С. 10–14; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. С. 104–105.

⁴⁴⁰ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. С. 115, 134; Горский А. А Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М., 1996. С. 30–31; Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. : монографія. Киев, 1884. С. 191.

⁴⁴¹ Коган В. М. История дома Рюриковичей (опыт историко-генеалогического исследования). СПб., 1993. С. 77–86.

⁴⁴² Багалея Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. : ист. монографія. Киев, 1882. С. 292; Бодрухин В. М., Довжук І. В., Литвиненко В. Ф. Нариси з історії Української державності (до кінця XIX століття) : монографія. Луганськ, 2000. С. 47.

⁴⁴³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 327–328.

був позбавлений Сновської тисячі та став «не тільки юридично, але й фактично молодшим»⁴⁴⁴. За часів правління князів у Новгороді-Сіверському, за словами П. В. Голубовського, прибутки до них надходили із сіл, що призначалися на фінансування князівської дружини. Боярство на цих територіях обіймало адміністративні посади урядника або посланника. Дослідник називає боярина князя Святослава Ольговича (1146–1157 рр.) Костяжка, який був посланником в Ізяславичів у Чернігові⁴⁴⁵.

Для консолідації князівства значення мало «одиначество» династії. У разі переміщення Ольговичів на київський стіл, представники династії на місці пересувалися на одну сходинку вгору. Таке перміщення князів «зв'язувало до купи волості землі й не давало їм відокремлюватися»⁴⁴⁶. Вихід Ольговичів на арену боротьби за київський стіл почався за часів діяльності Всеволода Ольговича (князь сіверський (1115–1127 рр.), чернігівський (1127–1139 рр.), київський (1139–1146 рр.)). 8 серпня 1136 р. відбувалася битва за київський стіл, де Ольговичі змогли здобути перемогу над військом братів князів Ярополка, В'ячеслава, Юрія та Андрія. Унаслідок битви потрапили до полону київські бояри Давид Ярославич (тисяцький), Станіслав Тудкович: «багатьох бояр київських вони [Ольговичі] захопили»⁴⁴⁷. Припустимо, що в битві брали участь і чернігівські бояри, адже активна зовнішня політика князів знаходила свою підтримку серед багатьох верств населення. М. С. Грушевський вважає це також однією з причин того, що «від часів Любецького з'їзду ніхто не старався захопити чернігівських земель. Правдоподібно – значна солідарність чернігівської династії та її тісний союз із людністю, із землею, великою й сильною, були тому причиною». Прихильність Ольговичів «у дружині, у

⁴⁴⁴ Зайцев А. К. Черниговское княжество... М., 1975. С. 112.

⁴⁴⁵ Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев, 1881. С. 147.

⁴⁴⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 327.

⁴⁴⁷ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 189; Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев, 1881. С. 102; Татищев В. История Российская. М., 2003. Т. 2. С. 174.

духовенстві, у міському патриціаті» давала можливість «поділити з князями здобутки й завоювання»⁴⁴⁸.

У 1139 р. чернігівська людність виступила на боці свого князя, коли Ярополк прийшов до стін міста, а сам Всеволод збирався тікати, «люди чернігівські заволали до Всеволода: «Ти надієшся утекти в Половці, а волость свою погубиш? То до чого ти назад вернешся?...» Останнє речення М. С. Грушевський інтерпретує як застереження від того, що в разі повернення народ не пробачить зради й не прийме Всеволода на столі»⁴⁴⁹. Невдовзі Всеволод закріпився в Києві, на честь чого було зроблено бенкет, куди запрошено бояр та духовенство. Причина таких бенкетів, як ми вже зазначали, зміцнити позиції князя та налагодити контакти з місцевим боярством. П. В. Голубовський зазначає, що, можливо, бенкет було організовано представниками чернігівської партії – прихильниками Ольговичів серед київського боярства⁴⁵⁰.

Закріплення чернігівської династії в Києві не мало підтримки в місцевого боярства. 1 серпня 1146 р., після смерті Всеволода Ольговича, було зібране віче, що мало підтримати князівство Ігоря Ольговича, але його не було обрано. На цьому вічі виголошено звинувачення проти тивунів Всеволода, які, за словами П. В. Голубовського, грабували населення. На князівство було покликано князя Ізяслав з Переяслава. Серед прихильного до Ольговичів боярства називають тисяцького Уліба, воєводу Івана Войтишича, Лазаря Соколовського та Мирослава, Хиличіва онука, Василя Полочанина та тивуна Ратшу, двір останнього пограбували кияни⁴⁵¹. Симпатії киян відштовхнули кілька факторів: тривалі союзницькі стосунки чернігівців з половцями та їхня участь у міжкнязівській боротьбі; протистояння із законною династією

⁴⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 324; Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. [Київ], 1928. С. 109.

⁴⁴⁹ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 190; Татищев В. История Российская. М., 2003. Т. 2. С. 176; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 328.

⁴⁵⁰ Голубовський П. История Северной земли... С. 112; Грушевський М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев, 1891. С. 154; Багалей Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. : ист. монография. Киев, 1882. С. 192–193.

⁴⁵¹ Літопис Руський... С. 199–200; Голубовський П. История Северной земли... С. 122–123.

Мономаховичів; невдале управління в контексті діяльності чернігівських урядовців, які дбали про власне збагачення, що вилилося в пограбування їхніх дворів; страх втратити панівне становище як стольного міста, адже перебування Ольговичів у Києві означало підкорення столиці Чернігову⁴⁵².

Становище Чернігівської землі як найпотужнішої на українських землях Русі, що проводила активну експансіоністську політику на різних напрямках, суттєво змінилося після монгольської навали. Земля дуже постраждала, особливо провідна її верства. Великі втрати понесли князі з династії Ольговичів. Можемо припустити, що втрат зазнали й бояри, показовим є випадок з боярином Федором (далі).

У 1238 р. монголи зайняли Подесення. Никифоровський літопис подає, що Чернігову спробував допомогти князь Мстислав Глібович. Чернігівський князь не був присутній під час облоги. Літопис розповідає: «...И Чернигов прияша оружием, бившимся с князем Мъстиславом Глебевичем... и побежден бысть Мстислав, и множество вои его избиша, и град запалиша огнем, а епископа оставиша жива и ведоша и в Глухов»⁴⁵³.

Воскресенський літопис свідчить: «...Лют бо бе бой у Чренигова... но победень бысть Мстислав, и множество отъ вой его избиено бысть, и градъ взяша и запалиша огнемъ, а епископа оставиша жива, и ведоша и во Глуховъ и оттоле пустиша...»⁴⁵⁴. Інший літопис уточнює: «Взяша татарове Черниговъ их выехаша въ Оугры а град пожегше и люди избиша и монастырь пограбиша а епископа Перфурья пустиша в Глухов а сами идома в станы своя»⁴⁵⁵. «Мстиславъ же и Святославъ изыйде противу им со многою дружиною, и бысть имъ брань крѣпка. Но единаче Татары одолѣша Мстиславу и побиша всѣхъ, и градъ Черниговъ его взяша, и люди мечом изсѣкоша, а градъ огнем попалиша»⁴⁵⁶.

⁴⁵² Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 321–322; Голубовский П. История Северской земли... С. 99; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М., 1977. С. 235.

⁴⁵³ Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. М. : Наука, 1975. С. 25.

⁴⁵⁴ Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 144.

⁴⁵⁵ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 469.

⁴⁵⁶ Густынская летопись. СПб., 2003. С. 118.

Почався період монгольського панування в Чернігово-Сіверщині, що тривав протягом 1240–1370 рр. За планами завойовників, Чернігівщина знаходилася під прямим монгольським правлінням. Було знищено кілька чернігівських князів. Так, маємо відомості про знищення в Орді Михайла Всеволодовича, який поїхав до Батия. Спонукали князя їхати до хана династичні зобов'язання. Гордий Ольгович відмовився виконувати принизливі язичницькі обряди. Представники ханської адміністрації попереджали князя, що відмова виконувати вказані звичаї може призвести до загибелі. Михайло Всеволодович відповів, що краще вмерти, ніж загубити душу. За наказом Батия 1246 р. його разом з боярином Федором було страчено⁴⁵⁷. Необхідно зазначити, що боярин Федір був наближеною особою до князівської родини: був вихователем доньки князя Михайла святої Єфросинії Суздальської. У житті святої княгині наголошується на посаді боярина як найближчого князівського радника: «[Під час перебування в Орді – Д. Р.] послухай боярина Федора та покладися на його мудрість, він за своїм розумом філософ над всіма філософами та людина, віддана тобі»⁴⁵⁸. Однак саме Житіє було написане в XVI ст. та має, за словами дослідників, легендарний відтінок⁴⁵⁹. Щодо вчинку Михайла Всеволодовича, то П. П. Толочко стверджує, що князь «сприйняв перспективу стати христовим мучеником з усією серйозністю»⁴⁶⁰.

⁴⁵⁷ Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів, 1994. С. 66, 75; Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2017. № 1–2. С. 15; Dimnik V. The Daughters and Sons of Prince Mikhail Vsevolovich of Chernigov (1179–1246) // Сіверщина в історії України. 2012. Вип. 5. Р. 108.

⁴⁵⁸ Андреев Л. А. Образование и образованность в социальной истории России: от Средневековья к Новому времени : [монография]. М., 2014. С. 15; Житіє преподобної Єфросинії Суздальської. URL: http://www.saints.ru/e/8okt.prp.Efrosiniya_Suzdalskaya; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег ; Мюнхен, 1969. С. 38; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – «Dux Galiciae et Imperator Bulgarorum» // Княжа доба: історія і культура. 2011. № 5. С. 133.

⁴⁵⁹ Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2017. № 1–2. С. 16.

⁴⁶⁰ Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського // П. П. Толочко. Від Русі до України : вибр. твори. Київ, 1997. С. 124.

Чернігівського князя Михайла Всеволодовича було канонізовано православною церквою як мученика за віру. С. О. Павленко зауважує: «Цей вчинок без перебільшення слід розцінювати як мужній виклик смерті поневолювачам, політичний протест загарбнику. Мученицька загибель чернігівського князя стала для православ'я тієї доби рятівним символом нескореності віри, цементуючої духовної єдності русичів»⁴⁶¹.

Історики говорять, що до такого вчинку Михайла Всеволодовича Чернігівського головним чином спонукала його особиста драма, коли він практично втратив усі перспективи на покращення свого економічного та політичного становища⁴⁶². Однак існує й інша думка з приводу причин страти князя. Цьому передувала страта Михайлом монгольських посланців від принца Мунке під час перебування на київському столі в 1240 р. Таким учинком він, можливо, підписав собі смертний вирок⁴⁶³: «Михаиль, же, увидев леть, повель избити послов Батыевых, а самъ бежа за сыном своим Ростиславомъ в Угры»⁴⁶⁴.

Загалом, як відомо, протягом 1240–1320-х рр. при ханському дворі було тринадцять князів та одна княгиня. З дев'яти князів, пов'язаних із Черніговом, сім було страчено в ханській ставці. Це були, окрім Михайла, Роман Рязанський (1270 р.), Михайло Тверський (1318 р.), Олександр Тверський (1339 р.), Дмитро Тверський та Олександр Новосильський (1326 р.), Іван Путивльський (1327 р.). Цим дослідники показують право ханського суду над слугою та страти підданого⁴⁶⁵. Можемо припустити, що за аналогією з Михайлом поряд з указаними князями був боярський супровід. Не поїхати до хана було неможливо, тому що він тиснув на князя, надсилав озброєний загін для його супроводу або вимагав від інших князів видачі непокірного⁴⁶⁶. Відмова поїхати до хана коштувала життя суздальському князю Андрію Ярославичу, брату

⁴⁶¹ Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів, 1996. С. 4.

⁴⁶² Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 11.

⁴⁶³ Злыгостев В. А. Субэдэй. Всадник, покорявший вселенную. Уфа, 2011. С. 288.

⁴⁶⁴ Густынская летопись. СПб. : Дмитрий Булавин, 2003. С. 119.

⁴⁶⁵ Селезнев Ю. В. Русские князья в политической системе Джучиева Улуса (Орды) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Воронеж, 2014. С. 77, 251–252.

⁴⁶⁶ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978. С. 12.

Олександра Невського. У літописі зазначено: «В лѣто 6760 [1252]... сдумаша Андреи князь Ярославичъ съ своим бояры бѣгати, нежели служити царемъ, и погнаша Татаровѣ вслѣдъ его и постигоша и у города Переяславля, богъ же съхраним и молитва отца его; Татарове же россушася по земли, княгиню Ярославлю яша и дѣти поимаша, и воеводу изымаша Жидислава и убиша ту, и княгиню убиша, и дѣти Ярославли в полнѣ послаша, а людей безъ числа въ полонѣ поведоша»⁴⁶⁷.

Погодимось з А. О. Климовим у тому, що існує певна складність ідентифікації власне боярства в супроводі князя до Золотої Орди. Наприклад, у 1244 р. «князь Володимиръ Костянтиновичъ, Борисъ Василковичъ, Василии Всеволодовичъ [углицький, ростовський та ярославський князі відповідно – Д. Р.] и с своими мужами, поѣхаша в Татары к Батыеви про свою отчину. Батыи же почпивъ я честью достойною и опустивъ я, рассудив имъ кождо в свою отчину, и приѣхаша с честью свою землю». На нашу думку, доцільно мужів уважати боярами⁴⁶⁸.

Окрім подорожей до Золотої Орди, бояри супроводжували князів і під час міграцій між внутрішніми князівствами. Наприклад, протягом нетривалого володарювання Ігоровичів у Галичі разом з ними переїхала частка боярства. Після страти князів боярами частка чернігівських бояр залишилася та перейшла до угорської партії боярства. Боярин Доброслав Судиславич надав чернігівським та субвасальним боярам сольові промисли, що суперечило волі князя Данила та спричинило розправу над боярином Доброславом та його союзниками⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ Приселков М. Д. Троицкая летопись: реконструкция текста. М. ; Л., 1950. С. 324; Селезнев Ю. В. «Жаловался Александр на брата своего...». К вопросу о вокняжении Александра Невского в 1252 г. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2007. № 3. С. 98–99; Климов А. О. Боярский супровід князів під час подорожей до Золотої Орди // Сучасні тенденції сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. Харків, 2016. С. 183–184; Селезнев Ю. В. Вокняжение Александра Невского в 1252 г.: политические реали и их отражение в русской письменной традиции // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2009. № 1. С. 38.

⁴⁶⁸ Приселков М. Д. Троицкая летопись: реконструкция текста. М. ; Л., 1950. С. 321; Климов А. О. Боярский супровід князів... С. 183–184

⁴⁶⁹ Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2005. Вип. 9. С. 188–189.

Союзники знайшлися й під час намагання сина Михайла Чернігівського Ростислава отримати галицьке правління. Спроба Ростислава Михайловича посісти галицький стіл привела його до союзницьких відносин з угорськими та польськими правителями. У похід на галицьку землю було споряджено військо з поляків, угорців та руських загонів. Командувачем призначено угорського бана Філю («древле прегордого»)⁴⁷⁰. За припущеннями дослідників, королівське військо могло налічувати не більше ніж 1200–1500 озброєних осіб⁴⁷¹. На території Галичини Ростислав мав своїх прихильників серед боярства (прихильників чернігівської або антиволинської партії), він зміг отримати з їх допомогою приблизно 1000 воїнів на території Перемишля, який швидко взяли союзними військами. Це було зумовлено тим, що Перемишль та ряд інших міст (Угоровськ, Звенигород, Ярослав, Городок) уважали провідними осередками угорської партії в Галичині⁴⁷².

17 серпня 1245 р. відбулася битва під Ярославом, у якій було розбито військо Ростислава, захоплено в полон та страчено угорського бана Філю та інших прихильників Ростислава, зокрема опозиційного боярина Володислава Юрійовича, одного з провідників проугорської партії. Сам князь утік до Польщі, завершивши тим самим багаторічну війну за галицький стіл: «Угрѣ же и ляхоуе мнози избієни быша и яти быша, и отъ всѣхъ мнози яти быша; тогда же и Филя Гръдый ять бысть съ Андреемъ и приведенъ бысть къ Данилу, и убенъ бысть Даниломъ; Жирославъ жѣ приведе Вьлодислава, злаго мятежника земли, в то жѣ день и тѣй убиенъ бысть, и иные угры мнози избиени быша за гневъ... а Ростиславъ бежа в ляхи и посемъ жену свое идее в Угры; про то въ умѣ пришелъ бяше, съ женою, въ Лядскую землю, мысля жъ въ умѣ своемъ

⁴⁷⁰ Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за «Галицьку спадщину» // *Colloquia Russica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 128; Гарді Д. Руські та угорські джерела про Ростислава Михайловича у Ярославській битві, або до питання про історію лицарської культури // *Colloquia Russica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 147; Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956. С. 194; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 232.

⁴⁷¹ Федорук А. Ярославська битва 1245 року... С. 128

⁴⁷² Там само. С. 147; Хрусталеv Д. Г. Русь: от нашествия до «ига»: 30–40-е гг. XIII в. 2-е изд., испр. и доп. СПб., 2008. С. 235; Петрик А. Угорська партія... С. 189.

взятии Галичъ и обладати имъ; Богъ же за таку високу мысль его не сътвори тако, еже онъ мысялше»⁴⁷³.

Татарський погром спричинив перехід чернігівських князів до більш небезпечних районів, де створювали нові удільні князівства. Про це свідчить родовід Одинцовичів: «Князя Михаила черниговский, его же замучил цар Батый за вѣру хрестыянскую, и с ним замучил боярина Хведора. А тот князь Михайло создал храм в Чернигове святого Спаса, што и нынече стоит. А князя Михайлов сынов, князь Юрьи, остался и оставил отчину свою пусто, и пришол в Тарус, и в Тарусе подарыл и родил сынов п'ять: старшого звали Орехва, а прозвище ему было Всеволод, а други был сын Семен, а трети Михайло, а четверты Иван, а п'ятий Костянтин. И розделили им полсе живота своего отчину. Старшому, Всеволоду, Тарусу, Семену Капиль, Михайлу Мышагу, а Ивану Волкова, а Костянтину Оболенескъ»⁴⁷⁴. У процесі колонізаційного освоєння нових земель за князями зі своїм майном рухалося боярство.

О. К. Зайцев зазначає, що після монгольської навали значення Чернігова занепало. У літописах XIII ст. Чернігів згадано лише двічі, а в XIV ст. – два-три рази. У середині XIII ст. Чернігівська земля перестає існувати як відносно єдина державна територія⁴⁷⁵. Учені зафіксували в періоді XIII – поч. XV ст. одного боярина, який пішов на службу до Москви, та кількох нащадків інших бояр. Після смерті князя Михайла Чернігівського було зафіксовано ще одного боярина Федора, батька митрополита Олексія, померлого в 1378 р.⁴⁷⁶. У 1388 р. низка бояр, згаданих у поручній грамоті до короля Ягелли, присягає на вірність

⁴⁷³ Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, комент. / за ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 108; Петрик А. Угорська партія... С. 90; Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечскому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892. С. 76–77.

⁴⁷⁴ Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 95.

⁴⁷⁵ Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв. : избр. тр. М., 2009. С. 130; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 840, 848.

⁴⁷⁶ Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2018. № 3. С. 4.

своєму князеві Дмитру Корибуту. Серед бояр зазначені Гліб Євдокимович, Семен Ясманович, Іван Живдовун, Павло Петрович⁴⁷⁷.

У 1408 р. на князівство в Стародубі та Брянську було поставлено князя Свидригайла, звідки він рушив до Москви внаслідок політичної боротьби з Вітовтом. М. К. Любавський говорить, що протягом цих «скитань» князь зміг заручитися підтримкою низки місцевих князів та бояр, неоднаразово заграючи з ними, використовуючи навіть релігійний аспект, залишаючись при цьому католиком. До Москви за ним рушили бояри чернігівські, брянські, лубуцькі та ярославські разом з князями Патрикиєм та Олександром Звенигородським, Федором Олександровичем Путивльським, Семеном Перемишльським, Михайлом Хотевським⁴⁷⁸. Однак дослідники не вважають цей епізод щодо масової підтримки Свидригайла місцевою знаттю репрезентативним, адже переїхала лише невелика група, яка не виказувала інтересів усього регіону⁴⁷⁹.

Узагалі доля новостворених князівств була різною. Також не збігалася й доля місцевих бояр. Так, у підсумку поступової централізації країни боярські верстви тих князівств, що перейшли до Московського князівства, завдяки зменшенню політичної ролі удільних князів впали на щабель нижче⁴⁸⁰.

Низка чернігівського боярства, що підпала під владу литовських князів, відіграла роль провінційних урядовців, оскільки різні частки південно-руських земель опинились у розпорядженні осіб великокнязівського походження Великого князівства Литовського. Справді, не має єдиної думки відносно часу входження чернігівських і новгород-сіверських земель до складу Великого князівства Литовського.

⁴⁷⁷ Келембет С. Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь Південної Сіверщини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 5 (131). С. 15; Розов В. Українські грамоти. Київ, 1928. Т. 1. С. 38–39.

⁴⁷⁸ Любавський М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. С. 64.

⁴⁷⁹ Бірюк П. Участь верховських князів у політичних конфліктах у Литві (30-ті рр. XV ст.) // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 6 (132). С. 38–39.

⁴⁸⁰ Руднік Д. Г. Боярські верстви Чернігівського князівства XI–XIII ст. // Настоящи изследвания и развитие : материали за 11-а международна научна практична конференция, 17–25 януари, 2015 на История. София, 2015. Т. 6: История. С. 3–6.

Отже, можна стверджувати, що чернігівське боярство було заможним, брало активну участь у торгівлі, завжди підтримувало князівську владу щодо внутрішніх справ землі-князівства. Проте постійна участь Ольговичів і Давидовичів у міжкнязівських чварах була йому не до вподоби. За монгольських часів чернігівське й сіверське боярство брало участь у колонізації віддалених від завойовників земель і переходило під владу новостворених князівств.

3.3. Боярський прошарок Переяславського князівства у зв'язку з особливостями внутрішнього розвитку землі

Переяславське князівство займало південно-східну частину Руської землі. В етнічному плані князівство включало території полян та сіверян. Саме місто Переяслав уважалося міцною фортецею між ріками Трубеж й Альта. У стратегічному плані становище князівства було досить вразливим через постійну небезпеку кочових нападів, що зумовило створення системи укріплень. Започаткував їхнє будівництво князь Володимир (978–1015 рр.): «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва. І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів, і ними населів він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх»⁴⁸¹. Справу цього князя продовжили його нащадки. Так, 1032 р. князь Ярослав «почав ставити городи по Росі»⁴⁸².

Особливо характерною є наявність великої кількості укріплених городищ у західній частині Переяславщини. М. П. Кучера поділяє їх на два типи – державні та феодалні. На території перших проживало незначне за кількістю

⁴⁸¹ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 67.

⁴⁸² Іпатъевская летопись. М., 1998. Стб. 87; Коринный Н. Н. Переяславская земля в X – первой половине XIII в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. С. 21; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография. Киев, 1897. С. 301; Багалея Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. : ист. монография. Киев, 1882. С. 124–128.

населення, яке повинно було дбати лише про військову охорону місцевості. Другі поєднували в собі функції фортеці та феодального маєтку, мешканці якого були залежні від феодала (про характер боярської садиби ми говорили вище). Часто укріплення були досить потужними, переважаючи за розмірами фортеці інших давньоруських міст, наприклад укріплення Кизиверського та Миклашевського городищ XI–XIII ст. М. П. Кучера наголошує, що наявність у тилу відносно половецьких кочовищ місцевого боярства свідчить про те, що регіон був пов'язаний з його економічними інтересами. У військово-політичному аспекті ці населені пункти не мають відмінностей, окрім кількості населення, що говорило про неоднакові економічні можливості боярина. Такі фортеці активно брали участь у торговельних відносинах, що підтверджується наявністю імпортової кераміки⁴⁸³. Звідси можемо зробити припущення про майнову диференціацію серед місцевого боярства.

Власне Переяславське князівство було створено в 1054 р. згідно з волею Ярослава Мудрого шляхом надання його сину Всеволоду Ярославичу (1054–1073 рр.)⁴⁸⁴. Правління цього князя пов'язане з боротьбою проти половецьких нападів.

Боротьба з кочовим світом сприяла становленню боярського прошарку. Наприклад, богатиря Микиту Кожум'яку, який переміг найкращого печенізького бійця, було зараховано до складу боярства. Така ситуація, на думку дослідників, розглядалася як спроба підвищитися феодальною драбиною, а саме включення билини до літопису висловлює ідею патронату. Підвищення на службі у феодала (у нашому випадку князя Володимира Святославича) було ідеологічною пропагандою феодальної верхівки у

⁴⁸³ Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. 1978. Вип. 25. С. 29–31; *Його ж.* Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким // Археологія. 1970. Т. 24. С. 224; *Його ж.* Давньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія. 1964. Т. 16. С. 115–117; *Його ж.* Давньоруське городище в х. Миклашевське // Археологія. 1962. Т. 14. С. 107–108.

⁴⁸⁴ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 100; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. Стб. 150.

політичній площині⁴⁸⁵. Сама подія відбулася під час битви Володимира Святославича з печенігами 992 р. (993 р. за Літописом руським). Однак Б. О. Романов вважає, що богатир, який переміг печеніга, з міського ремісника став дружинником, а не боярином: «... И кликуша, и Печенѣзи побѣгоша, и Русь поганаша на нихъ сѣкуща и проиграша я. Володимеръ же радъ бывъ, заложил городъ на бродѣ томъ и нарече и Переяславль, зане перея славу отрокъ отъ. Володимеръ же великимъ мужемъ створи его и отца его (отца того також почеси – Ермолинський літопис)⁴⁸⁶.

Перший напад половців відбувся 1068 р., коли вони після розгрому переяславських дружин рушили в київському напрямі. Поразка на р. Альті мала погані наслідки для руської дружини. Літопис подає: «Приидоша первое Половци на Русь, и иде противу ихъ Всеволодъ; и побиха его февраля 2, воеваше и отъидоша, бе же у нихъ князь Соколь...»⁴⁸⁷ Ці події призвели до народного повстання в Києві: «Идоша Ярославичи противу Половецъ, и бысть им бой на Альте, и побьены быша Русью Половци, и беже Изяславъ и Всеволодъ к Киеву, а Святославъ к Чернігову. Кияне же начаша у Изяслава конси просити и оружья, хотяше ити на Половци, и не послуша ихъ. Он же, шедше, высекоша Всеслава ис поруба, и беже Изяслав из града в Ляхи; Кіане же двор его разграбша и зла много створиша. А Святославъ в Чернигове собравъ дружину, и поиде противъ Половецъ с тремя тысящами, и победи ихъ 12 тысящъ, а князя ихъ поима. А Всеславъ сяде в Кіеве»⁴⁸⁸.

За М. Стрийковським, після битв на р. Альті «користуючись перемогою, (половці) вогнем і мечем руйнували села та міста вшир і вздовж по всій Руській

⁴⁸⁵ Коринный Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 93; Лихачев Д. С. Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI–XIII веков // Тр. Отд-ла древнерус. лит. 1954. Т. 10. С. 782.

⁴⁸⁶ Романов Б. Люди и нравы Древней Руси. М., 2013. С. 98; *Его же*. Люди и нравы Древней Руси: историко-бытовые очерки XI–XIII вв. М.; Л., 1966. С. 114; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 53; Ермолинская летопись. СПб., 1910. С. 16; Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець]. Київ, 1989. С. 69; Максимович М. А. Собрание починений. Киев, 1876. Т. 1. С. 117–118; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография. Киев, 1897. С. 466.

⁴⁸⁷ Ермолинская летопись. СПб., 1910. С. 22.

⁴⁸⁸ Там же. С. 23.

країні, розпустивши свої зағони⁴⁸⁹. Тоді князі почали будувати прикордонні фортеці⁴⁹⁰. Загалом, Дніпровське Лівобережжя слід розглядати як «специфічну територію, що протистояла кочівницькому степу й захищала південні та південно-східні підступи до Києва», а відповідні території були підпорядковані Сакову⁴⁹¹. У всякому разі там неодноразово зустрічалися князі та вожді кочовиків для вирішення спірних питань. Так, «Повість врем'яних літ» під 1101 р. подає: «В тім же літі зібралися браття: Святополк, і Володимир, Давид, Олег, Ярослав із браттями на Золотчі. І прислали половці послів від усіх князів до всіх братів сказати, що просять миру. І відповіли їм князі руськіі: «Якщо хочете миру, то зберемося біля Сакова». І послали половці, і зібралися біля Сакова, і створили мир з половцями, і взяли заложників один у другого...»⁴⁹². Існує думка, що протягом XI ст. причиною половецьких нападів були русько-торсько-печенізькі відносини: кочівники переселялися на Русь, шукаючи захист від половців. Останні вважали торків та печенігів біглими рабами та будь-якою ціною намагалися їх повернути. Саме перший похід збігся в часі з великим печенізько-торським розселенням на прикордонних руських землях. З плином часу до кінця XI ст. половецькі сезонні кочовища вже розташовувалися на території Переяславського князівства на р. Уді⁴⁹³.

У 1096 р. літопис подає: « В се же верема приде Бонякъ с половьць к Къіеву оу недѣлю в вечера, и поеваша вколь Києва, и пожѣже на Берестовомѣ дворѣ княжѣ. В се же верема воева Куря с Половць Переіаславля и оустье пожѣже...»⁴⁹⁴. Цілком логічно можна припустити, що життя в прикордонних землях було напруженим, що змушувало бояр гуртуватися навколо князя. Останній дбав про захист південно-східного форпосту князівства, тобто про поселення по

⁴⁸⁹ Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі // Дзвін. 1990. №4. С. 107.

⁴⁹⁰ Мельник В. Оборонна система на річці Альгі // Пам'ять століть : наук.-іст. журн. 2000. №3. С. 146–148.

⁴⁹¹ Там само.

⁴⁹² Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года / пер. Д. С. Лихачева [и др.]. СПб., 2012. С. 424–425.

⁴⁹³ Расовский Д. Половцы, торки, печенеги, берендеи. М., 2016. С. 85–86, 100; Плетнева С. А. Кочевники южно-русских степей в эпоху Средневековья (IV–XIII века). [Воронеж], 2003. С. 136.

⁴⁹⁴ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 221.

Сіверському Дінцю. У травні 1107 р. знову «воева Бонякъ и заіа конь оу Переіаславль»⁴⁹⁵.

Велика роль у боротьбі з половцями належала Володимиру Мономаху (перейславський період 1094–1113 рр.), про якого літопис свідчить: «...Найпаче же бь страшень, поганьимь,. братолюбєць и нищелюбець, и добръи страдалець за Рускую землю»⁴⁹⁶. Сам Володимир Мономах свідчить: «І сидів я у Переяславі три літа три зими з дружиною своєю, і чимало бід прийняв від війни і від голоду»⁴⁹⁷. Загалом за період 1055–1228 рр. відомо 37 половецьких набігів. За іншими даними, за період у 149 років (1061–1210 рр.) Русь витримала 46 нападів, з яких на долю Переяслава припав 31⁴⁹⁸.

М. С. Грушевський говорить, що з 1090-х рр. починається серія безперервних нападів кочовиків на Київщину та Переяславщину. Вигідною для половців була внутрішня ситуація – боротьба князів з ізгоями. «Загалом цей час – 80-ті й 90-ті рр. XI ст. – то кульмінаційний час сили та значення половецької орди, – значення, розуміється, чисто негативного, руйнного для сусідніх земель»⁴⁹⁹. Через це князівство отримало від М. С. Грушевського характеристику «військової марки»⁵⁰⁰.

Порівняно з іншими князівствами, Переяславське не мало другорядних столів, адже, як каже М. С. Грушевський, «там нічим було ділитися»⁵⁰¹. Слід зазначити, що після перемоги над печенігами, позиції місцевого боярства могла підсилити колонізація малоосвоєних територій. Однак тривалий час князівство залишалося без чітко встановлених кордонів на сході та південному сході⁵⁰².

⁴⁹⁵ Там же. Стб. 221; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография. Киев, 1897. С. 460.

⁴⁹⁶ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 289.

⁴⁹⁷ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года... СПб., 2012. С. 368–369.

⁴⁹⁸ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Зап. іст.-філол. відділу. Київ, 1931. Кн. 26. С. 15; Багалеї Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. : ист. монография. Киев, 1882. С. 125–126; Голубовский П. Печенєги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. : монография. Киев, 1884. С. 83; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография. Киев, 1897. С. 295–299.

⁴⁹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 333.

⁵⁰⁰ Там само. С. 351.

⁵⁰¹ Там само. С. 357.

⁵⁰² Додаток І.

Спочатку Переяслав відігравав значну роль у державному житті й уважався третім за значенням столом Русі. Дуже часто переяславські князі ставали київськими. За володіння Переяславською землею завжди точилася запекла боротьба, особливо багато зусиль для придбання цього форпосту докладали володимиро-суздальські князі⁵⁰³.

Це не могло не позначитися на політичній ролі місцевого боярства. В. В. Мавродін, у свою чергу, головну роль у відділенні Переяслава відводить боярству. Він говорить, що головною метою бояр було бажання організуватися для експлуатації місцевого населення та закріпити за собою панівне становище в землі, що було важливо для встановлення торговельних зв'язків. Київ для боярства був сильнішим та ближчим, що в умовах постійних набігів кочовиків мало велике значення. Для Києва така ситуація стала вигідною, адже це привело до зміни торгових шляхів: Чернігів тепер змушений ширше використовувати Дніпровський шлях, що призводить до збагачення київського князя, а разом з ним й боярства. Переяслав перетворився на форпост Києва від кочовиків, а престол став щаблем для князя перед отриманням київського столу⁵⁰⁴. Однак постійна загроза вимагала напруження сил, що могло стримувати розвиток городищ на території князівства⁵⁰⁵.

З плином часу з метою забезпечити незалежність від династій Ольговичів і Мстиславичів переяславські феодали в політичному плані спиралися на суздальських князів. М. С. Грушевський зазначає, що династія Юрія Долгорукого «зіставалася чужою для української політики й українських князів»⁵⁰⁶.

Особливістю політичного розвитку Переяславщини М. П. Кучера називає тривале її перебування під опікою київських князів, при цьому переяславські князі часто після звільнення київського столу ставали князями київськими. Боярство в землі не виявляло опозиційних тенденцій щодо князівської влади.

⁵⁰³ Ляскоронский В. История Переяславской земли... Киев, 1897. С. 388–400.

⁵⁰⁴ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XVII века). СПб., 2002. С. 195–196.

⁵⁰⁵ Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. 1978. Вип. 25. С. 30.

⁵⁰⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2. С. 341.

Постійна небезпека половецьких вторгнень та організація походів князів для їхнього відбиття позбавили бояр можливості покладатися на власні сили⁵⁰⁷.

Переяславський князь у керівництві територією спирався на бояр як найближчих сподвижників, що оточували його протягом життя. Бояри ставали тисяцькими, посадниками та намісниками в містах, часто виконували дипломатичні доручення, формували дорадчий орган при князі⁵⁰⁸. У 1134 р. у Переяславі змінюються князі: на стіл приходить князь В'ячеслав, який правив нетривалий час та в цьому ж році змушений був піти. М. М. Корінний вважає, що князь був нерішучим у політиці, тому втратив стіл унаслідок боярського тиску⁵⁰⁹. Однак ми не знаходимо однозначного підтвердження цій події в літописах, де зміну князів показано як наслідок князівського надання: «Ярополк оуладися с братьею и да Переяславль Вячеславу...»⁵¹⁰. Зважаючи на тенденційність літописного висвітлення бояр як дійових осіб історичного процесу, вважаємо думку М. М. Корінного прийнятною.

У 1147 р. переяславці запросили на княжіння Гліба Юрійовича: «Приде Глебъ Гюргевичъ и-Суждаля Чернигову в помочь Оьговичем и пребывъ оу ни николко приде на Городок и слышавъ Изяславъ посла к нему зова к собѣ Къеву, он же обещахася ити и не идее мало послушавъ Жирослава, рекуще ему поиди Переяславлю, хотять тебе льдье. Он же послушав него приде Переяславлю»⁵¹¹. Водночас дружина міста була на боці тамтешнього князя Мстислава. Під словом «людье» можна розуміти міське населення (купців та ремісників) та боярство, що було досить поширеною практикою в середовищі літописців – наведення узагальнювальних термінів на позначення населення

⁵⁰⁷ Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества. М., 1975. С. 135; Коринный Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 91.

⁵⁰⁸ Там само. С. 91, 96; Rudnik D. Боярство Переяславского княжества // Slavia Orientalis : kwartalnik Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. 2016. Т. 65, nr. 3. С. 592; Руднік Д. Г. Вплив боротьби Переяславського князівства з кочовиками на внутрішній розвиток землі // Сучасні тенденції Сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. Харків, 2016. С. 134.

⁵⁰⁹ Коринный Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 96; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. Стб. 302.

⁵¹⁰ Там само. Стб. 302.

⁵¹¹ Там само. Стб. 319; Ляскоронский В. История Переяславской земли... Киев, 1897. С. 456.

міських осередків на території Русі. Дослідники дійшли висновків, що під узагальненими назвами «галичани», «суздальці», «перяславці» тощо можуть бути розуміти різні категорії населення, проте боярство серед них посідає провідне місце⁵¹². У 1201 р. перяслаці просили князя Всеволода Велике Гніздо надати їм князя, що той і зробив, направивши туди свого сина Ярослава: «Перяславци же поимше князя своего Ярослава о ста Спаса поидоша с радою великою, хвалящее Бога и святую Богородицу и святого Михаила, давшего имь князя егоже желаша, ... и бысть радость велика в градѣ Перяславле»⁵¹³. Зазначмо, що запрошення князя було необхідною умовою існування тогочасного політичного та соціально-економічного порядку⁵¹⁴.

Головною особливістю розвитку Перяславської землі було значне посилення князівської влади, пов'язане перш за все з функціями оборони краю. Тому земське боярство цілком підтримувало князівську владу та не виказувало опозиційних тенденцій, як в інших землях. Ще одна важлива особливість розвитку Перяславщини полягала в тому, що лєвова частина податків ішла на оборону краю. Учені припускають, що на території князівства через указані причини не було можливості створити велике землеволодіння, тому тут до середини XII ст. склалася система невеликого помісного володіння на умовах військової служби⁵¹⁵. Перяславські князі, як і київські й чернігівські, мали своїх кочових васалів. Існує думка, що діяльність перяславських князів було обмежено вічевою організацією та єпископією⁵¹⁶.

⁵¹² Коринный Н. Н. Перяславская земля X – первая половина XIII века. Киев, 1992. С. 97; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. Стб. 319; Баран О. Мешканці міських осередків у системі управління Галицько-Волинської держави // Княжа доба: історія і культура. 2013. Вип. 7. С. 85; Його ж. Мешканці міських осередків у термінології Галицько-Волинського літопису // Княжа доба: історія і культура. 2011. Вип. 4. С. 122.

⁵¹³ Лаврентьевская и Суздальская летопись... Стб. 416; Коринный Н. Н. Перяславская земля... С. 97; Ляскоронский В. История Перяславской земли... Киев, 1897. С. 457.

⁵¹⁴ Додаток Л.

⁵¹⁵ Кучера М. П. Перяславское княжество // Древнерусские княжества / под ред. Л. Г. Бескровного. М., 1975. С. 135; Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-дренерусского комплекса в с. Каменное). Киев, 2016. С. 288–289.

⁵¹⁶ Коринный Н. Н. Перяславская земля в X – первой половине XIII в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. С. 21.

Відсутність опозиційних тенденцій до князівської влади з'явилася в боротьбі Юрія Долгорукого за Київ. Серед його прихильників, окрім представників північних земель, були й переяславці, які стали на його бік під час переяславського правління в 1134–1135 рр.⁵¹⁷. Унаслідок невдачі в боротьбі за столицю князь Юрій переходить на північні землі, разом з ним переходить частина переяславського населення та знаті. Через це «був зменшений демографічний потенціал Переяславської землі, й так недостатньо заселеної», що підтверджено археологічно. Кількість населення Переяслава зменшилася з 12,5 тис. часів Володимира Мономаха до 10,5 тис. й залишалася сталою до руйнування міста монголами. У кінці 40-х – першій половині 50-х рр XII ст. переселенці за наказом князя будують нові міста Переяслав-Заліський та Переяслав-Руський. Завдяки такій політиці князь значно підсилив економічний потенціал своєї землі за рахунок південних князівств⁵¹⁸.

Незадовго до монгольської навали в Переяславі фактично зникає князівський стіл, а місто перетворюється на звичайне прикордонне укріплення⁵¹⁹. Перші князі, за підрахунками, залишалися на столі досить довго: Всеволод – 15 років, Володимир Мономах – 25 років, його брат Ростислав – 15 років, Ярополк Володимирович – 19 років. У часи міжусобиць правителі змінюються частіше, іноді протягом року по кілька разів. Перед татарською навалою в середньому князі змінювалися 2–2 ½ рази на рік⁵²⁰. У князівстві так і не ствердилася власна династія, на відміну від Чернігівського князівства⁵²¹.

З плином часу Переяслав уже не мав князя. Про це свідчить літопис у частині розповіді про монгольське нашествя. Відомо, що боротьба за землі

⁵¹⁷ Колибенко О., Колибенко О. Юрій-Георгій Володимирович (Долгорукий): історико-історіографічний портрет Переяславського князя // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. пр. 2012. Вип. 32. С. 41; Коринний Н. Н. Переяславская земля... С. 24; Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 460.

⁵¹⁸ Колибенко О., Колибенко О. Юрій-Георгій Володимирович (Долгорукий)... С. 41; Колибенко О. Про чисельність населення Переяслава Руського (спроба реконструкції) // *Ruthenica* : альм. 2002. Вип. 1. С. 173–174.

⁵¹⁹ Коринний Н. Н. Переяславская земля в X – первой половине XIII в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. С. 10.

⁵²⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... С. 17–18.

⁵²¹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 37.

Південної Русі почалася навесні 1239 р. Місто Переяслав було захоплено 3 березня 1239 р. Галицько-Волинський літопис повідомляє про дії Батия: «І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь»⁵²². Слід зазначити, що оборону очолював не князь, а єпископ Симеон. Літопис за Воскресенським списком свідчить, що «...взяша градъ Переяславль, и церковь архангела Михаила сокрушиша, и епископа Семена убиша, и люди вся суцаа во граде овых избиша, а иных плениша». Було знищено багату архітектуру міста, розкопки XI–XII ст. показали, яку роль відігравав Переяславль у збагачення культури Київської Русі⁵²³. Руйнування Переяслава виявилось раптовим і швидким, головною метою кампанії проти князівства, як наголошує Б. В. Черкас, було не допустити формування реальної сили на Переяславщині, адже місто було тим заслоном, який перекривав шлях на Київ та Чернігів⁵²⁴.

Після монгольської навали Переяславська земля значно запустила, а її мешканці поступово пересувалися в більш безпечні райони. Літопис подає, що Данило Галицький, здійснюючи подорож до Орди, «...прибув до Переяславля. І зустріли його татари, і звідти поїхав він до (хана) Куремси»⁵²⁵. На підставі цього запису вчені роблять висновок, що буферна смуга охоплювала й Переяслав, що знаходився під прямим монгольським правлінням. Однак існує думка, що постраждало переважно міське населення, сільське змогло врятуватися до монгольського нападу. «Татарські нашествия 1261 р. (Бурундая), 1283 р. (Телебуги та Ногая), 1399 р., коли татари гналися за Вітовтом..., нарешті у 1482 (Менглі-Гірея) значно розрідили населення Переяславського князівства». Проте збереглося багато сільських поселень, що мали коріння ще в князівські часи⁵²⁶.

⁵²² Галицько-Волинський літопис (За Іпатським списком переклав Леонід Махновець) // Галицько-Волинська держава XII–XIV ст. : зб. наук. пр. : у 2 кн. Львів, 2002. Кн. 1. С. 43.

⁵²³ Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 144; Густынская летопись. СПб., 2003. С. 118; Каргер М. К. Раскопки в Переяславле-Хмельницком // Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР : материалы VII науч. конф. Ин-т археологи. Киев, 1955. Вып. 4. С. 6–8; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ, 1998. С. 34.

⁵²⁴ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С. 63–64.

⁵²⁵ Галицько-Волинський літопис... Львів, 2002. Кн. 1. С. 55.

⁵²⁶ Стороженко А. Очерк Переяславщины // Киевская старина. 1894. Т. 35. С. 207.

У Переяславі не було археологічно доведено існування протягом XIII–XIV ст. культурного шару, що пояснюється вже згаданим руйнуванням та запусінням унаслідок монгольського нашествия. Князівство разом з Половецькою землею ввійшло до Сараєвої тьми – одного з улусів Орди. На території князівства виникають ординські військові залоги та ординська адміністрація. Саме місто Переяслав не згадується в битві на р. Ворсклі серед великих стратегічних міст, що говорить про його спустошення та втрату політичного статусу⁵²⁷. За Л. В. Войтовичем, приблизно в 1300 р. Ольговичі отримали землі від хана Токти⁵²⁸.

Надалі в літописі під 1321–1322 рр. ідеться: «И так переяславский князь Олег, а луцкий князь Лев, от литвы выгнанный, Роман бранский... стягнулися на ратунок до Станислава, князя киевского...»⁵²⁹. Після 1324 р. Переяславська земля ввійшла до Київського князівства, а після його ліквідації – до Київського воєводства⁵³⁰. У 1356 р. князь Ольгерд оволодів Брянськом, яке стало головним містом Сіверської землі після занепаду Чернігова, а на початку 1360-х рр. під його владу потрапила Київщина. О. М. Андріяшев вважає, що із цим переходом українських земель під литовську зверхність сюди потрапила й «безлюдна Переяславщина»⁵³¹.

Отже, Переяславська земля відіграла важливу роль не тільки в обороні Київської Русі від нападів кочівників, але й у політичному житті країни.

⁵²⁷ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Зап. іст.-філол. відділ. Київ, 1931. Кн. 26. С. 20; Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Іст.-геогр. дослідж. в Україні. 2012. Вип. 12. С. 69–97, 100, 105; Стороженко А. Очерк Переяславщини... 1894. Т. 35. С. 207; Юрченко О., Вовокодав С. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. ст. 2004. Вип. 15. С. 32, 35, 37; Юрченко О. Пізньосередньовічна Переяславщина за топонімічними та археологічними джерелами // Київська старовина. 2003. № 6 (354). С. 123; Юрченко О. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. ст. 2005. Вип. 16. С. 155; Юрченко О. Політична історія Переяславщини другої половини XIII ст. // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. пр. 2002. Вип. 13. С. 153, 157;

⁵²⁸ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... Львів, 1996. С. 164.

⁵²⁹ Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. М. : Наука, 1975. С. 37.

⁵³⁰ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів... С. 164.

⁵³¹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... С. 21; Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М., 1996. 128 с.

Прикордонне географічне положення обумовлювало постійну військову готовність населення, підсилення князівської влади за рахунок покірності боярства.

3.4. Боярство Галицько-Волинської землі

Земля, на якій на межі XII й XIII ст. виникло Галицько-Волинське князівство, простягалася в басейнах річок Сяну, Південного Бугу, Дністра, Західного Бугу й Случі. Із заходу вона межувала з Польщею й Литвою по річках Вепреві й Вислоці, на сході – з Київською землею по річках Горинь й Серетов. На півночі Галицько-Волинська територія обмежувалася Західним Бугом, на півдні – середньою течією Дністра. На південному заході кордон між Галицькою землею й Угорщиною становили Карпати⁵³². Сам Галич у домонгольську добу був досить великим середньовічним містом з населенням у 30 тис. та площею в 50 га. Саме місто було розділено на три частини, на одній з яких на низині на берегах р. Луква прилягали садиби бояр та села⁵³³.

Галицько-Волинське князівство виділяється серед інших земель Русі своїм сильним боярством та його відкритою боротьбою з князівською владою. Роль місцевої феодальної знаті для цих земель є найбільш дослідженою з поміж інших територій Київської Русі. Найхарактерніша особливість Галицької землі полягала в тому, що процес феодалізації там почався раніше, ніж на територіях інших князівств. Подальший розвиток феодалізму проходив набагато інтенсивніше, що пов'язується з економічними відносинами із західноєвропейськими країнами, з якими межувала Галицька земля. Ці території ставали місцем колонізації, де поселенці осідали в уже створених боярських сеньйоріях і таким чином підсилювали соціально-економічну базу

⁵³² Історія України : навч. посіб. для ВНЗ / за заг. ред. Г. І. Костакова. Харків, 2003. С. 96; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 22.

⁵³³ Іваськів І. Был ли взят Галич монголами в 1241 г.? // Русь в епоху монгольських нашествий (1223–1480). Краков, 2013. С. 70; Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. Тернопіль, 2008. С. 372.

місцевих бояр⁵³⁴. Процес створення великого землеволодіння в Галичині характеризувався різким відособленням вотчин одна від одної, що зумовило децентралізацію земельних володінь. Бояри-землевласники фактично розпоряджалися своїми володіннями на власний розсуд.

Для періоду XI–XIII ст. був властивий розвиток власності на землю та виникнення крупного землеволодіння. На території Галицько-Волинського князівства цей процес відбувався не завжди рівномірно та однаково. Інтенсивно він розвивався в Галичині та дещо повільніше на території Волині⁵³⁵. Необхідно підкреслити, що становище галицьких та волинських землевласників відрізнялося, що призводило до виникнення різного впливу на політику князів усередині самого князівства⁵³⁶.

Галицька аристократія утримувала на власних землях загони дружинників. Сучасний історик А. П. Петрик наголошує, що в приватній власності галицького й волинського боярства, крім сіл, могли перебувати монастирі та цілі міста з околицями (Пересопниця, Плісненськ, Андріїв, Дедьків, Вишня, Звенигород тощо), хоча може бути, що останні надавалися винятково в кормління чи управління. Важливе значення мали позаземельні прибутки бояр, що склалися з права збору мита, контролю й охорони торгових шляхів та складів, збагачення було можливе й за рахунок війни та грабунків⁵³⁷.

Боярство жило осередками та мало досить великі особисті й спільні громадські маєтки, обіймало всі високі військові посади, нижчі чини десятника та сотенного отримували служилі бояри та наймані степовики⁵³⁸. Окрім власне

⁵³⁴ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992. С. 305.

⁵³⁵ Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII в. М., 1955. С. 22–23.

⁵³⁶ Rudnik D. Wolhyn Fürstentum: Entwicklungsbesonderheiten // Людина віртуальна: нові горизонти : зб. наук. пр. (за матеріалами III Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 берез. 2016 р.). Рубіжне ; Северодонецьк [та ін.], 2016. S. 131–132.

⁵³⁷ Петрик А. П. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. С. 65, 68; Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873. С. 28–30; Войтович Л. В. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. 2017. Т. 27. С. 234.

⁵³⁸ Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. Детройт, 1962. С. 127.

землі, існує думка, що основою економіки Галичини була сіль. Сіль згадується в околицях Коломиї, на шляху до Жидачева (Зудеча) і в Старій Солі, але, певно, експлуатувалися багато інших джерел та експортувалася не тільки до західних земель, але й до Києва. Це надавало Галичині особливого значення в українській торгівлі. Важливу роль відігравали також галицькі шляхи, що вели через карпатські перевали до Південної Європи⁵³⁹. Шлях простягався з Києва через Перемишль і Краків на Моравію, бурштиновий шлях – з Балтики по Віслі, Західному Бугу й Дністру та з Києва на Галич-Перемишль-Краків-Прагу-Регенсбург-Трір. На південно-західному боці Карпат він простягався вздовж р. Ториси. Утримання шляхів вимагало, щоб уздовж них жило населення, що дбає про дороги та мости. Шляхи обкладалися митом (грошовим та натуральним) на користь феодала протягом багатьох століть до XVI ст.⁵⁴⁰. Міжнародний характер торгівлі князівства підтверджується існуванням значних спеціальних площ у ряді міст (Львів, Василів, Звенигород, Галич, Володимир, Лучеськ, Пересопниця), на яких іноземні купці могли проводити торгівлю⁵⁴¹, причому до 60-х рр. X ст. на територіях князівства знаходили східні (куфічні)

⁵³⁹ Холмський І. Історія України. Нью-Йорк, 1971. С. 70; Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. Детройт, 1962. С. 127.

⁵⁴⁰ Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 25; *Його ж.* Землі галицьких князів: проблеми дослідження // Археол. дослідж. Львів. ун-ту. Львів, 2012. Вип. 16. С. 138; *Його ж.* Король Данило Романович: загадки та дискусії // *Terra Cossacorum*. Київ, 2007. С. 386; *Його ж.* Феномен галицького боярства і його стосунки з князями // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. 2017. Т. 27. С. 233; *Його ж.* Перемиський князь Лев Данилович // *Coloquia Russica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 160–161; Лемківщина: земля – люди – історія – культура / [ред. Б. О. Струмінський]. Нью-Йорк ; Париж [та ін.], 1988. С. 160; Мельгунов П. П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. : с картою. М., 1905. С. 43–44; Михайловський В. Соляні шляхи до Луцька, Володимира та Кременця за історичними записами Коронної Метрики 1539 р. // Зап. Наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2012. Т. 254. С. 398–400; Миська Р. Середньовічні шляхи в українських Карпатах (стан та перспективи дослідження) // Археол. дослідж. Львів. ун-ту. Львів, 2013. Вип. 17. С. 52–53; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. М., 2001. С. 72–73, 76; Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Укр. іст. журн. 1990. № 10. С. 88–91, 97.

⁵⁴¹ Копитко А. Д. Зовнішньополітичні зв'язки Галицької і Волинської земель (кінець X – перша половина XIV ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.0. Львів, 2003. С. 12.

монети⁵⁴². Сіль коштувала в XI ст. два відра за куну. У 1231–1233 рр. у Новгороді та Пскові сіль продавали по 7 гривень берковських (беркова до XIV ст. вміщувала десять пудів)⁵⁴³. Участь у торгівлі, поклади солі як головного консерванту харчових продуктів та болотної руди, основного матеріалу для зброярства, на думку Л. В. Войтовича, суттєво підняли рівень прибутків боярства, яке було значно багатшим за сусідів, що могли розраховувати, окрім наданої бенефіції, на поодинокую військову здобич. Тісні зв'язки з Угорським королівством уплинули на галицьке боярство, яке почало бачити сюзерена лише як першого серед рівних, чим і відрізнялося від боярства волинського, що повністю залежало від князівських пожалувань⁵⁴⁴.

Історики припускають, що часто бояри Галича захоплювали волості та міста, що належали сюзеренам. Відкрито кілька боярських укріплених замків, де можна було переквати наближення княжого війська. Після Батієвої навали бояри стали зазіхати на княжу владу й державні землі⁵⁴⁵. Існує думка, що найбільший вплив на поразки князівської влади в боротьбі з могутнім боярством мала відносна слабкість княжого домену. Інтенсивний розвиток великої земельної власності поступово приводив до створення сеньйорій, володарі яких надавали землі своїм власникам за умови служби. Боярські верстви перетворилися на вотчинників. Княжі надання були лише малою часткою порівняно з тим, що вже мали бояри-вотчинники⁵⁴⁶.

Український дослідник М. Ф. Котляр називає галицьких бояр історичним феноменом, якого не знали інші землі Південної Русі, дещо схожими були бояри Новгорода, які починаючи із середини XII ст. майже щороку виганяли свого князя та обирали іншого, причому слід зазначити, що Галичину історики вважають зразком олігархічного правління. Галичина поряд з

⁵⁴² Копитко А. З історії економічних зв'язків Галицької та Волинської земель з країнами Сходу (кінець X–XII ст.) // Вісн. Львів. держ. аграр. ун-ту. Економіка АПК. Львів, 2005. № 12. С. 104.

⁵⁴³ Аристов Н. Промышленность Древней Руси. СПб., 1866. С. 294–295.

⁵⁴⁴ Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225–бл. 1301). Львів, 2014. С. 25.

⁵⁴⁵ Котляр М. Ф. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. // Україна в Центр.-Сх. Європі. 2013. № 13. С. 100.

⁵⁴⁶ Бодрухин В. М., Довжук І. В., Литвиненко В. Ф. Нариси з історії Української державності (до кінця XIX століття) : монографія. Луганськ, 2000. С. 43–44.

«республіканським Новгородом та абсолютистським Володимиром і Москвою являла собою третій різновид політичного устрою Київської Русі». Влада в Галицько-Волинському князівстві практично не була абсолютною та зосередженою в руках тільки князя. Вона була своєрідною «владою небагатьох» (влада боярства плюс влада князя)⁵⁴⁷.

Особливістю галицького боярства стало те, що осілість та передача певних урядів з покоління в покоління дали можливість зосередити в окремих родах великі багатства, а через посади, багатство та вічові інститути воно мало значний вплив на місцеве населення й виступало самостійно як громадський елемент. Саме тому існувала активна діяльність Володимирка Володаревича (1104–1152 рр.), Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.), Романа Мстиславовича (1199–1205 рр.) та Данила Галицького (1238–1240 рр.) в обмеженні права віча чи взагалі його ліквідації⁵⁴⁸. Наприклад, великі бояри князя Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.) тримали його в руках: усі свої дії князь мусив погоджувати з ними, брутально втручалися в його життя, навіть спалили на вогнищі його дружину. Бояри намагалися керувати спадкоємцем Осмомисла Володимиром⁵⁴⁹.

За часи правління сина Володимира Ярослава Осмомисла Галицьке князівство досягло найбільшої своєї могутності. Прагнучи зміцнити князівську владу, князь успішно боровся проти аристократичної боярської верхівки, яка намагалася відокремити від Галицького князівства власні удільні володіння. Саме за його князювання територія Галицького князівства суттєво розширилася. Було приєднано землі в пониззі Дунаю, а в 1167 р. він вдало

⁵⁴⁷ Котляр М. Ф. Данило Галицький : біогр. нарис. Київ, 2002. С. 90; *Його ж.* «Держава», олигархами умученная: Галицко-Волынское княжество в XIII веке // Родина. 2003. № 11. С. 40; *Його ж.* Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі : нариси. Київ, 2016. С. 113; Аркуша О. Галичина від княжих часів до кінця XVII ст. // Історія в шк. України. 2004. № 3. С. 36; Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Історія в шк. України. 2007. № 1. С. 44.

⁵⁴⁸ Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2004. Вип. 8. С. 48; Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі: порівняльний аналіз // Гуржівські сторичні читання : зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 92.

⁵⁴⁹ Котляр М. Ф. Данило Галицький : біогр. нарис. Київ, 2002. С. 7–98.

закріпив союзницькі відносини з Угорським королівством через династичний шлюб своєї дочки з королем Стефаном III. Його успішна державотворча діяльність сприяла тому, що в Галицькому князівстві було збудовано багато нових укріплених міст («градів»)⁵⁵⁰.

Конфлікт князя Ярослава Осмомисла з боярами датується 1173 р., коли його дружина Ольга із сином Володимиром змушена була тікати за кордон та провела там вісім місяців. Володимир пішов на налагодження відносин із суперником батька князем Святославом. Ольга отримала запрошення від галицьких бояр повернутися та обіцянку взяти під охорону її чоловіка, що й було виконано. Так про це говорить літопис: «В томъ же лѣтъ выбѣже княгини Ярославля изъ Галича въ Ляхи, съ сыномъ с Володимеромъ, и Кстятинъ Сѣрославичъ и мнози бояре с нею быша тамо 8 мѣсяций. И начашася слати к ней Святополкъ и ина дружина, ваб яче ю поять, а «князя ти имемъ». Володимеръ же посла ко Святослав ко Мстиславичу, прося у него Червьена: «Втъ ми будемо ту сидяче добро слати в Галичъ; аже ти сяду в Галичи, то Бужьськъ твой возъворочю и три города придамъ к тому». Святославъ же жа ему и кресъ къ нему цѣлова помагати ему; и пойде Володимеръ къ Червну и с матерью. И устрѣте и вість отъ Святополка изъ Галича: «Поѣдь стряпать; отца ти есмы яли, и приятели его Чаргову чадъ збили, а се ворог твой Настаська». Галичане же накладала огонь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша, а князя водивше ко кресту, яко ему имѣти княгиню въправду, и тако уладившеся»⁵⁵¹.

Смерть князя Ярослава Осмомисла в 1187 р. призвела до частоті зміни князів у Галичі⁵⁵². Спадкоємцем було проголошено сина Анастасії Олега. Бояри вигнали його та посадили на стіл Володимира, але й він не зміг їх

⁵⁵⁰ Фігурний Ю. С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніший часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. Київ, 2010. С. 91.

⁵⁵¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 514; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 385; Котляр М. Жорстокий світ давньоруського середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2011. Вип. 11. С. 95–96; Пашуто В. Т. Внешняя политика Дрени Руси. М., 1968. С. 157, 161, 177.

⁵⁵² Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 70.

задовольнити. На політичну арену вийшов волинський князь Роман Мстиславич (1170–1187 рр.), який запропонував вигнати Володимира та посадити себе на стіл. Володимир зміг утекти до Угорщини. У Романа не вийшло довго княжити в Галичі, оскільки його вигнав угорський король, який посадив свого сина Андрія⁵⁵³. Це стало, за словами Н. Д. Полонської-Василенко, першою іноземною окупацією Галичини, що була прецедентом на багато років. На цю подію виявилася показовою реакція київського митрополита Матвія, який закликав виступити на визволення Галича від «чужеплемінників». Галицькі бояри, у свою чергу, зверталися до різних князів за допомогою: Романа, Рюрика, Святослава. Навіть було запрошено Ростислава Берладника, але потім відмовилися підтримати і його. В описаних подіях І. Шараневич убачає початок діяльності боярських партій, зокрема партії Романа Мстиславича, яка є однією з причин виникнення єдиного Галицько-Волинського князівства⁵⁵⁴.

Після повстання проти влади чужинців Галичем оволодів за допомогою суздальського князя Всеволода Володимир Ярославич. М. Ф. Котляр наголошує: «Певно Володимир Ярославич розраховував на те, що Всеволод, який перебував на далекому руському Північному Сході, мав набагато менше можливостей для втручання в галицькі справи, ніж Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич». Коли він помер, не залишивши законного сина, місцева династія вигасла. Почалася тривала боротьба за галицьку спадщину. Це дало можливість найближчому сусідові померлого – Роману Мстиславичу – реально претендувати на галицький престол⁵⁵⁵. Причому сам князь Володимир, за словами В. М. Татищева, загинув насильницькою смертю, адже через розгульний спосіб життя його «ненавиділи всі розумні галичани»⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 514.

⁵⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Київ, 2002. Т. 1. С. 166; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег ; Мюнхен, 1969. С. 40, 50; Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі. От найдавніших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 54–57.

⁵⁵⁵ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. С. 130–131; Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 71.

⁵⁵⁶ Татищев В. История Российская. М., 2003. Т. 2. С. 451–452.

Допомагало князю Роману в боротьбі за галицький стіл підсилення влади у власному волинському князівстві. Князь намагався обмежити права світської та, можливо, духовної феодальної знаті та проводив політику союзу з міськими верхами («лепшими мужами»), яких він: «...осовободиль бяшетъ отъ всихъ обидь». Спираючись на васальне боярство та на підтримку міст та селянства, Роман досяг зміцнення князівської влади та вступив у боротьбу за галицький стіл⁵⁵⁷.

Однією з причин прихильності волинської аристократії до Романа є можливе боярське походження його другої дружини Анни. Світське ім'я княгині не дійшло до нас, а літературне Анна вона прийняла після постригу⁵⁵⁸. Саме проблема другого шлюбу князя, на думку Л. В. Войтовича, належить до однієї з найскладніших, дослідженням якої займалася лише невелика частина істориків, більшість же лише побіжно торкалась цієї теми⁵⁵⁹.

Суперечливість питання призвела до появи багатьох поглядів на проблему. Зробімо спробу визначити головні теорії походження княгині Анни. Перш за все варто згадати родинні зв'язки з волинським боярством або дрібними князями, завдяки чому княгиня «почувала себе як удома серед розбурханого боярського моря й мала серед бояр відданих їй та її синам людей» (М. Ф. Котляр, В. Т. Пашуто, Н. Д. Полонська-Василенко)⁵⁶⁰. Цю позицію аргументовано мовчанням літописів про родовід княгині як особи не князівського походження. Під час тридцятирічного правління у Володимирі саме прагнення отримати підтримку від волинської аристократії змусило Романа одружитися вдруге. Цьому також сприяв перший шлюб з дочкою Рюрика Предславою, який не виправдав очікувань через небажання тестя

⁵⁵⁷ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 192; Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. Детройт, 1962. С. 126; Чугуй Т. О. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2015. Вип. 20. С. 12.

⁵⁵⁸ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162; Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М., 1989. С. 37.

⁵⁵⁹ Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 479–480.

⁵⁶⁰ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. С. 192; Полонська-Василенко Н. Історія України... С. 195; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України... С. 43–49.

збільшити силу князівства Романа⁵⁶¹. Галицький книжник розумів необхідність і політичну доцільність такого шлюбу, але не міг пишатися ним, адже Анна походила не з князівського роду. Хоча ставився до княгині з великою пошаною, відзначаючи її розум, волю, рішучість⁵⁶².

Із цією теорією не погоджується П. Й. Грицак, зазначаючи невелику правдоподібність того, що людина з такими широкими родинними зв'язками походила лише з боярського роду. Історик знайшов «натяк на спорідненість Анни з угорськими, польськими та візантійськими пануючими родами»⁵⁶³.

Розгляньмо «католицьку теорію». М. С. Грушевський називає княгиню католицькою принцесою, оскільки вона мала значний вплив на свого сина Данила в питаннях, пов'язаних із здобуттям корони, їй «не могла не бути приємною перспектива королівського титулу»⁵⁶⁴. Схиляється до такої точки зору й Л. В. Войтович, акцентуючи увагу на тому, що далеких родинних зв'язків було б замало, щоб угорський король прийняв удову Романову з дітьми «яко милого сина свого», зважаючи на постійні претензії угорців на Галичину. Через складну систему міжнародно-династичних відносин бачимо, що, у разі вгасання галицької династії, Арпадовичі потрапляли в число легітимних спадкоємців. Тому Анна могла розраховувати на допомогу Андрія II тільки тоді, коли б він доводився їй близькою ріднею. Вона аж ніяк не могла бути дочкою волинського боярина. Проте дослідник допускає й «візантійську теорію»⁵⁶⁵. Про вірогідність угорського походження побіжно говорить М. П. Погодін⁵⁶⁶. На користь угорських родичів говорить літопис, називаючи Анну «ятрівкою» (жінка брата) короля Андрія II⁵⁶⁷.

Наступна теорія стосується родинних зв'язків з візантійськими імператорами. Думку підтримує дослідник, який представляє українську

⁵⁶¹ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 161–162.

⁵⁶² Історія України в особах. IX–XVIII ст. / [авт. кол.: В. Замлинський, (кер.) Гаїн.]. Київ, 1993. С. 118.

⁵⁶³ Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 53.

⁵⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 72.

⁵⁶⁵ Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 480–487; Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів, 1994. С. 9.

⁵⁶⁶ Погодін М. Древняя русская история до монгольского ига. М., 1871. Т. 1. С. 279.

⁵⁶⁷ Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів, 1994. С. 7.

діаспору, О. Луговий, британські дослідники Дж. Феннел та М. Пері⁵⁶⁸. Послідовно дотримується цієї точки зору О. В. Майоров. Він вважає, що Романова вдова, віддана в дитинстві до монастиря, була дочкою імператора Ісаака II від першого шлюбу. З «воцарінням» імператора Олексія III чернецтво дівчини було знято, що відкривало перспективу заміжжя. Вона могла відіграти роль у закріпленні союзу імператора з галицько-волинським князем. О. В. Майоров наводить велику доказову базу. Зокрема, згадує відкрити в с. Столп'є, поблизу Холма, кам'яну башту. Це було можливе місце перебування княгині після прийняття нею постригу в 1219 р. Башта має ознаки русько-візантійського стилю, що могло говорити про особистий досвід перебування княгині в споруді грецького типу на Батьківщині. Наступним аргументом професора О. В. Майорова виступають імена грецьких родичів Ірини – дружини германського короля Філіпа, серед яких є ім'я Єфросинії, що могло належати «великій княгині Романовій» до постригу 1219 р.⁵⁶⁹

Дискусійність питання про родинні відносини княгині Анни відкриває поле для подальших історіографічних та джерелознавчих досліджень. Ми, у свою чергу, поділяємо точку зору про «угорську теорію», адже лише сильні зв'язки саме з королем Андрієм (Андрашем) II могли привести Анну до угорських володінь та дати можливість угорцям та Анні брати участь у боротьбі за галицький стіл⁵⁷⁰.

⁵⁶⁸ Луговий О. Визначне жіноцтво України. Торонто, 1942. С. 57; Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200–1304. М., 1989. С. 66; Perrie M. The Cambridge History of Russia. Cambridge, 2006. Vol. 1: From early Rus' to 1689. P. 117.

⁵⁶⁹ Майоров А. В. К вопросу о происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. Вип. 22. С. 113–115; Майоров О. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. Біла Церква, 2013. С. 9–10, 30–35, 45 і далі.

⁵⁷⁰ Руднік Д. Вплив боярських верств Галичини й Волині на державотворчі процеси // Наук. зап. Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Історія. 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 6; Його ж. Руднік Д. Г. Проблема походження дружини князя Романа Мстиславича Анни в історичній науці // Придніпр. соціал.-гуманітар. читання : матеріали Дніпропетровськ. сесії III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Дніпропетровськ 29 листоп. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 56; Rudnik D. Das Problem der Entstehung von Frau des Fürstens Roman Mstislawitsch Anna // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 69-Міжнар. наук.-практ. конф., 29 квіт. 2016 р. Харків, 2016. S. 128.

Таким чином, повернімося до політичних подій у князівстві. Смерть князя Володимира, який не залишив спадкоємця, спричинила новий виток міжусобиць, коли великі князі будь-яким способом намагалися захопити вільний стіл. Серед них був князь Роман, який, за словами хроніста Вінцентія Кадлубка, будучи сусідом, мав найбільше шансів на успіх у цій справі. У 1198 р. Роман Мстиславич просив польського короля Лешка віддати йому галицький стіл, намагаючись зобов'язати поляків вірним підданством⁵⁷¹. Лешек погодився та виступив разом з Романом на Русь. Тут стала помітною підступність боярства, яке робило ставку на свої великі сили та підтримку руських князів. «Галицька знать кидається Лешку назустріч та... обіцяє свою повну покірність, підкорення своїх людей,... обирають його королем... Такі слова говорили вони з хитрістю аби захопити поляків безтурботних, але хитрість їх невдовзі розкрилася. Перші їх міста не смиренно здавалися, а чинили опір... Коли Лешко, розоривши та захопивши міста, обложив Галич, говорить галичанам бігти або готуватися до бою...»⁵⁷². Коли ситуація склалася не на користь галичан, вони змушені були просити для себе князя. Їх спонукать прийняти Романа. Бояри та воїни, у свою чергу, надсилають полякам грамоти, у яких виклали свій страх бути відданими під владу князя з його різноманітним тиранством. Вони обіцяли, якщо стануть польською провінцією, платити Лешку певну кількість золота, срібла, дорогоцінних каменів, одягу, коней, биків та в'ючних тварин⁵⁷³.

Так про це говорить й «Велика хроніка»: «Галичани змушені прийняти князем Романа, якого бояться, як блискавки. Адже вони добре знали, яку тиранію та підступну жорстокість проявляє він до своїх підданих. Звідусіль вони терплять утиски, та немає ніякої надії на повстання...

⁵⁷¹ Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники : текст, пер., comment. М., 1990. С. 110.

⁵⁷² Там же. С. 111

⁵⁷³ Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI) : текст, пер., comment. М., 2004. С. 342.

Не дивлячись на супротив руських сановників (primis) та знатних (precipius) осіб, князь Лешек призначає Романа галицьким князем»⁵⁷⁴.

Серед дослідників, існує й така думка, що князь Роман Мстиславич мав широку підтримку саме галицького міського населення, тільки боярство боялося сильної князівської влади та змушене було шукати підтримки польського короля⁵⁷⁵. І. П. Крип'якевич звертає увагу на те, що існувала й група бояр, яка хотіла бачити на чолі князівства синів князя Ігоря Святославича. Науковець зазначає, що загострення суперечностей між партіями призвело до бою під Галичем, де союзником Романа виступив польський князь Лешко⁵⁷⁶.

У 1199 р. Князь Роман Мстиславич посів галицький стіл. Його внутрішня політика позначилася, головним чином, на думку М. С. Грушевського, гострою боротьбою з боярством. Було вигнано з території князівства рід Кормильчичів – проводирів противної князю партії Ігоровичів. Відразу після відходу Лешка з Галичини Роман захоплює галицьких бояр і вбиває їх різними способами, що робить його серйозним ворогом для своїх підданих. Інших представників знаті задобрює подарунками, а потім через вигадані причини страчує та відбирає майно⁵⁷⁷. Роман розумів, що його найголовнішою зовнішньою проблемою є Ігоровичі та київський князь Рюрик, а внутрішньою – прихильні до них обох бояри. У 1201 р., після вигнання Кормильчичів, він пішов на Рюрика війною. Війна закінчилася Романовим тріумфом, до 1205 р. цей князь непереможних війн узагалі не вів⁵⁷⁸.

«Роман спочатку був з галичанами ласкавий, але невдовзі зробився суворим та жорстоким до крайнощів. Він запрошує до себе та ловить перших з галичан, що нічого поганого не очікували, потім їх публічно страчує мечем,

⁵⁷⁴ «Великая Хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. (перевод и комментарии) / [под ред. В. Л. Янина ; сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. М., 1987. С. 136–137; Голик Р. «Левъ, имъ же половци дѣти страшаху»: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції // Княжа доба: історія та культура. Львів, 2010. Вип. 3. С. 184–185.

⁵⁷⁵ Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. : [монография]. Киев, 1988. С. 87.

⁵⁷⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 84.

⁵⁷⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 12.

⁵⁷⁸ Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 54.

деяких закопує й засипає піском, когось на очах у всіх розриває на частини, з когось здирає шкіру, декого розстрілює стрілами. Майже вся знать та рідні вбитих, приголомшені такою жорстокістю, утекли до сусідніх земель, перекладаючи провину на польського короля Лестка [Лешка] та поляків, що поставили над ними такого лютого князя, який не має людського обличчя. «...Він знищує своїм тиранством майже всю галицьку знать», – писав Ян Длугош⁵⁷⁹. На думку дослідників, страчені були найкращими представниками земської аристократії – старої дружинної еліти та сановників, які обіймали високі державні посади⁵⁸⁰.

М. С. Грушевський пояснює необхідності таких каральних заходів тим, що князь не міг примиритися з претензіями олігархів, при цьому ще й змушений був привести із собою з Володимира своїх старих і відданих бояр, яким мав більше причин вірити, ніж галичанам, і тому «мусив подразнити й так дражливих на пункті своїх впливів бояр галицьких»⁵⁸¹. Можливо, ще одним аргументом на користь Романа може бути прагнення не просто ліквідувати своїх ворогів та звести особисті рахунки, а й цілковито придушити общини, увесь «бджолиний рій», як висловився князь, та в результаті закріпити власне становище на князівському столі. Примітно, що жертвами стають «знатні бояри», тобто найбільш відомі та авторитетні представники галицької общини, її визнані лідери. Убивство саме цих людей призводить до покори галичан, а становище князя підноситься до рангу «повновладного правителя». Подібна «зла» страта розкривала нікчемність таких лідерів та запропонованого ними шляху розвитку⁵⁸².

Наступною причиною такого вчинку князя Романа дослідники називають існування серед галицької аристократії «угорської партії». Партія підтримувала позицію угорського короля Бели, тому Роман, керуючись почуттям самозбереження, уважав за необхідне знесилити або повністю знищити його

⁵⁷⁹ Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI) : текст, пер., коммент. М., 2004. С. 342–343; Пашуто В. Т. Внешняя политика Дрени Русии... С. 160.

⁵⁸⁰ Несин М. Галицкое вече и Роман Галицкий // Русин. 2013. № 2 (32). С. 33–34.

⁵⁸¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 13–14.

⁵⁸² Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001. С. 342, 346.

партію. Також зазначене повинне було позбавити бажання цей суспільний прошарок створювати партії на користь того чи іншого князя. Загалом, після того страшного погрому 1199 р. князівство насолоджувалося внутрішньою тишею, адже тільки так Роман міг повністю зануритися в зовнішню політику⁵⁸³.

Історики та сучасники високо оцінюють об'єднавчу політику галицько-волинського князя Романа. Літопис називає його «державцем усієї Руської землі, князем галицьким». Після затвердження Романа в Галичі в українських землях на нього покладали як на найбільш енергійного та удачливого князя великі сподівання. У разі приєднання до Галицько-Волинської держави ще й Чернігівського князівства, у її межах опинилися б фактично всі етнічні українські землі. Тому під час правління князя Романа існувала можливість створення єдиної української держави. Виникненню об'єднаного князівства певною мірою сприяли традиції політичних зв'язків й етнічної близькості населення цієї території. На відміну від поліетнічної Старокиївської держави, відтепер князівство розвивалося на єдиній українській основі⁵⁸⁴.

Волинь і Галич об'єдналися в одних руках і створили могутнє князівство, що нічим не поступалося великим європейським королівствам. Коли Роман оволодів і Києвом, то в його руках опинився величезний компактний шматок руських земель, рівний Священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси (1155–1190 рр.)⁵⁸⁵. Проте всередині князівського та боярського стану існувала опозиція централізму князя Романа. На Волині нащадки Ізяславичів стали такою групою невдоволених. Це були удільні князі, які володіли, як правило, одним-двома містами, кількома містечками та околицею. До 1205 р. такі князі виступали проти Романовичів, і на деяких з них тільки в 1230-х рр князь Данило зміг поширити свій вплив. Проте загалом ідею великокняжої влади не

⁵⁸³ Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. СПб., 1860. С. 36–38.

⁵⁸⁴ Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів : Червона калина, 1994. С. 6; Грушевський М. С. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями. Донецк, 2008. С. 112; Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство. Луганськ, 2002. С. 72; Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. Київ, 1999. С. 45; Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. Львів, 1995. С. 25.

⁵⁸⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 515.

вважали чужою дрібним удільним князям, яких не було й так багато: вони могли загинути на війні, умерти природною смертю або змінити переконання. У Галичині князю протистояло земське боярство, що відзначалося високою культурою, розвиненою становою солідарністю, матеріальною незалежністю та ненавистю до Романовичів, носіїв принципу сильної княжої влади⁵⁸⁶.

Окремо необхідно відзначити існування так званої програми «доброго порядку» Романа Мстиславича – програми відновлення політичної єдності⁵⁸⁷. Відомості містяться в роботах В. М. Татищева. Головний зміст програми – намагання припинити міжусобиці шляхом обрання на київський стіл у випадку смерті великого князя, найбільш достойного з-поміж інших (князі суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький та рязанський)⁵⁸⁸. Загалом Роман запропонував упровадити принцип майорату, а також організацію колективної оборони від ворогів⁵⁸⁹.

Сам В. М. Татищев у примітках до роботи писав, що не бачив Романової пропозиції в жодному писемному джерелі, а отримав інформацію від сторонньої особи. Слова нібито було написано старим діалектом на дерев'яній дошці, що виключає підробку⁵⁹⁰. Саме походження інформації та питання довіри до В. М. Татищева є об'єктом суперечок серед істориків. Панівною є думка, що походить з утраченого (імовірно, знищеного) історичного джерела, наведеного В. М. Татищевим, про вірогідність зазначеного плану князя Романа⁵⁹¹. Документ відомий, за словами О. А. Купчинського, у десяти

⁵⁸⁶ Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 60.

⁵⁸⁷ Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 477.

⁵⁸⁸ Татищев В. История Российская. М., 2003. Т. 2. С. 458–459; Додаток К.

⁵⁸⁹ Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство... С. 74.

⁵⁹⁰ Татищев В. История Российская. М., 2003. Т. 2. С. 708.

⁵⁹¹ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 119; Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 479; Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 73–74; *Його ж* Проект Романа Мстиславича і «Саксонське зеркало» // Держава і право : зб. наук. пр. 2003. Спецвип.: Юридичні і політичні науки. С. 387–390; Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) : монографія. Луганськ, 2002. С. 8; Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1996. С. 155; Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Руси наприкінці XII ст. (Проект доброго порядку Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігореве») // Укр. іст. журн. 1997. № 3. С. 119–133.

редакціях. Історик вважає вірогідним те, що В. М. Татищев використав список, складений з утраченого новгородського літопису XIII ст.⁵⁹².

О. В. Майоров зазначає, що немає підстав говорити про фальшивість проекту, про те, що його створив нібито В. М. Татищев, незважаючи на кілька вставок. Також не можна стверджувати, що не було ніякого оригінального тексту, викладеного на сторінках «Історії Російської»⁵⁹³.

Загальноприйнятою датою послання Романа до князів вважається 1203 р. Проте Б. І. Яценко зазначав, що проект було складено, розроблено й запропоновано ще тоді, коли Роман Мстиславович князував у Володимирі-Волинському до зміцнення свої позицій у Галичі; пізніше літописець пристосував проект до подій 1203 р. На його думку, послання було написано в 1196–1197 рр., коли стала очевидною нездатність Рюрика керувати Руссю, а в 1198 р. старійшиною Ольговичів, співправителем Рюрика в Києві стає Ігор Святославович. Автор пов'язує ці плани з наміром скласти похвальне слово про князя, що сміливо протистояв суздальській агресії 1185 р. Написання ж твору «Слово о полку Ігоревім» стало відповіддю на послання Романа Мстиславича⁵⁹⁴.

Дослідники вважають, що проект Романа, заснованого на юридичних документах, складених після смерті князя, дає підставу для порівняння державного ладу Київської Русі удільного періоду й західних країн⁵⁹⁵. Програма відповідала вимогам часу й настроям частини еліти, пов'язаної зі Священною Римською імперією, де зазначена програма саме в цей час наближалася до своєї реалізації. Правило майорату не давало Германській імперії роздроблювати землі й мало слугувати Романові гарним взірцем⁵⁹⁶.

⁵⁹² Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 424.

⁵⁹³ Головка О. Галич і галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття // Княжа доба: історія та культура. 2011. Вип. 5. С. 122–123; Майоров А. Проект «доброго прядка» Романа Мстиславича в свете изучения Академической рукописи второй части «Истории Российской» // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик : зб. наук. пр. 2007. Вип. 15. С. 146–147.

⁵⁹⁴ Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Руси наприкінці XII ст... С. 125–129.

⁵⁹⁵ Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). Луганськ, 2002. С. 8

⁵⁹⁶ Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 478.

Аналогію проведено із «Саксонським зерцалом» та князівськими з'їздами, що вирішували велике коло питань – від судових справ до загальнодержавних. Серед них й обрання імператора. В обранні голови держави брали участь також шість єпископів⁵⁹⁷. Цю норму зазначено в розділі «Земське право», III книга, ст. 57, § 2: «При виборах імператора перший голос належить єпископу Майнца, другий – Триру, третій – Кельну. Серед світських феодалів перший при виборах пфальцграф рейнський – імперський стольник, другий – герцог саксонський – маршал, третій – маркграф бранденбурзький – імперський камерарій»⁵⁹⁸. В. М. Бодрухін підкреслює, що в Київській Русі церковні ієрархи не мали того значення в державному житті, ця відмінність для подальшого розвитку держави робить проект Романа Мстиславича більш прогресивним, ніж практика в Німеччині⁵⁹⁹.

Саме датування «Саксонського зерцала» викликає суперечності серед наукової спільноти через відсутність точних свідчень. Автори відносять його складання Ейке фон Репковим до 1221–1225 рр., часу близько 1230 р., періоду між 1220 та 1235 р., періоду 1224–1230 рр. або 1230–1248 рр.⁶⁰⁰, тобто після смерті Романа Мстиславовича, однак ці норми стали впроваджуватися задовго до офіційного написання документа⁶⁰¹.

На противагу існуванню планів князя Романа можна згадати думку М. С. Грушевського, який лише побіжно сказав, що, можливо, слова, наведені В. М. Татищевим стосуються не XIII ст., а XVIII ст., проте далі своє припущення не доводить⁶⁰².

Цілком аргументовано проти В. М. Татищева виступає О. П. Толочко. Він наводить цілу низку аргументів проти «доброго порядку» Романа Мстиславича, серед них неясність походження джерела, його відсутність в інших пам'ятках та

⁵⁹⁷ Бодрухін В. М. Проект Романа Мстиславича і «Саксонське зерцало»... С. 388.

⁵⁹⁸ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / [отв. ред. Акад. В. М. Корецкий]. М., 1985. С. 103.

⁵⁹⁹ Бодрухін В. М. Проект Романа Мстиславича і «Саксонське зерцало»... С. 388–390.

⁶⁰⁰ Саксонское зеркало... С. 244, 248; Гошко Т. «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // Зап. Наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка. 2015. Т. 218. С. 135.

⁶⁰¹ Бодрухін В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ, 2002. С. 73.

⁶⁰² Грушевский М. Очерки истории Киевской земли... Киев, 1891. С. 267.

літературі; стилістична та смислова відмінність між різними редакціями «Історії Російської»; проект є політичним памфлетом, що відображає власні погляди В. М. Татищева, розкидані на багатьох сторінках його «Історії», проводиться аналогія між ідеалами Романа та прагненнями Волинського князівства до зміни державного устрою⁶⁰³.

Безумовно, якщо існування проекту князя Романа було можливим, то воно виявилось прогресивним для свого часу, мало припинити руйнівні міжусобиці серед князів та, можливо, запобігти нападам іноземних завойовників. Проте план не було втілено в життя через протидію князя Всеволода, що побоювся дати старійшинство іншому. Вірогідність існування такого проекту можна пояснити, на нашу думку, лише відсутністю внутрішньої боярської опозиції, що дало можливість князю включитися до боротьби за великокняжий київський стіл⁶⁰⁴.

Останній завойовницький похід князя Романа Мстиславича безславно завершився 19 червня 1205 р. біля Завихвоста на Віслі, на півдорозі між Володимиром та Краковом. Лешек разом з братом Конрадом розгромили руське військо та вбили князя Романа. Перемога була настільки великою, що Лешек збудував на її честь вітвар у Краківському соборі. Смерть Романа означала кінець цілої епохи. Перш за все Галицьку землю тепер було відкрито для зовнішнього вторгнення. Вдова Романа Анна при всій своїй візантійській хитрості не змогла впоратися з інтригами галицьких бояр⁶⁰⁵.

І. М. Кузич-Березовський вважає, що до загибелі галицько-волинського князя були причетні бояри. Саме вони могли видати полякам плани Романа з невеликим загоном об'їхати власне військо. Було підготовано замасковану

⁶⁰³ Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Укр. іст. журн. 1995. Вип. 6. С. 23, 27, 29; Толочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г.: опыт источниковедческого исследования / Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исслед. 1995 год. М., 1995. С. 247, 252–254.

⁶⁰⁴ Руднік Д. Г. Державницький проект «доброго порядку» Романа Мстиславича в історичній науці // Сучасна наука: теорія і практика: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. заоч. конф., Запоріжжя, 28–29 листоп. 2014 р. Запоріжжя, 2014. С. 58.

⁶⁰⁵ Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200–1304. М., 1989. С. 65–66.

засідку, у рукопашному бою поляки змогли вбити князя. Історик висловив своє припущення, користуючись даними польської Сандомирської хроніки, не наводячи прямої вказівки на боярство, припускаючи, що засідка могла з'явитися на шляху князя тільки за тієї умови, якщо хтось видав його плани⁶⁰⁶.

Тіло самого князя Романа, поховане в Сандомирі за наказом польського князя Лешка, руська знать викупила за тисячу марок сріблом, викопала й перевезла для поховання до Володимира. Поразка Романа та його війська завдала такої втрати руській знаті та народу, настільки їх принизила, що вони тепер не намагалися турбувати польські землі⁶⁰⁷. За даними дослідників, цей матеріал у роботі Яна Длугоша є унікальними, а незапозиченим у попередників, що говорить про використання хроністом польських джерел, які до нашого часу не збереглися, підсилюючи тим самим значення хронік Яна Длугоша як історичного джерела, хоча саму хроніку було написано в XV ст.⁶⁰⁸.

Князювання Романа в Галичі було швидкоплинним, а галицьке боярство – надто сильним, щоб можна було остаточно викоренити феодальну олігархію, перед якою виявився безсильним навіть розумний і могутній його попередник Ярослав Володимирович. До того ж Роман Мстиславич об'єднав ніби близькі природно й економічно, але політично й соціально контрастні землі. Роман просто не встиг створити в Галичині сталі й поширені системи управління та збирання данини. Утворене ним велике князівство трималося на авторитеті та військовій силі свого творця⁶⁰⁹.

Після смерті Романа Мстиславича в боротьбу за галицький стіл вступили «рухливі Ольговичі» спільно з Рюриком, який відразу ж зрікся примусового постригу. Невеликі сили, які вони встигли зібрати, були вкрай недостатні для

⁶⁰⁶ Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. Детройт, 1962. С. 126.

⁶⁰⁷ Головка О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Укр. іст. журн. 2009. № 4. С. 39; Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI) : текст, пер., комент. М., 2004. С. 349; Długosz Jan. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa, 2009. Księga 5, 6 (1140–1240). S. 244.

⁶⁰⁸ Майоров А. Новые издания источников по истории Галицко-Волынской Руси (библиографический обзор) // Княжа доба: історія і культура. 2008. Вип. 2. С. 273–274; Михайловський В. Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» у битві під Грюнвальдом // Укр. іст. журн. 2018. № 1. С. 13.

⁶⁰⁹ Історія України : навч. посіб. для ВНЗ / за заг. ред. Г. І. Костакова. Харків, 2003. С. 99.

боротьби за місто, що боронила угорська залога. Невдача привела до більш ретельної підготовки до нового походу. «В лѣто 1206 «совокупишася Олговичи вси в Чернигове на снем. Всеволодь Чермны с своею братею и Володимеръ Игоревичъ с своею братиєю и Мстиславъ Романовичъ и Смоленська приде к ним с своїми сыновци Половци придоша к ним мнози и придоша опять на Галичь...»⁶¹⁰. На допомогу прийшли поляки, багатоденне протистояння руської дружини з угорцями та польським військом завершилося угорсько-польським порозумінням: «... король же омиривъ Ляхи, поиде за горы». Галичани, побачивши, що король відступає, злякалися, що залишаються без князя наодинці з руськими полками, що стояли біля Галича. Галицьке боярство запросило Володимира Ігоровича, який міг дістатися міста якнайшвидше, за кілька днів. На противагу йому було запрошено Ярослава Всеволодовича з Переяслава, якого планував раніше посадити угорський король на галицький стіл, але «... и слышавъ оже Володимеръ вѣхаль в Галичъ пред нимъ за дни, вѣзвратися в свои Переяславль вспя»⁶¹¹.

Участь у посадженні князя Володимира взяв один з боярських родів – Кормильчичі: «[Кінець серпня 1206 р.] ...Коли ж минуло трохи часу, то привели [галичани бояр] Кормильчичів, що їх загнав був великий князь Роман за невірність, – вони-бо вихваляли обох Ігоровичів, [Володимира та Романа]. І, послухавши їх, галицькі бояри послали по них, Ігоровичів, і посадили їх: у Галичі – Володимира, а Романа – у Звенигороді...»⁶¹². Одночасно Кормильчичі найняли велику армію половців, що підсилило Ігоровичів, які наступали на Галич швидше полків короля Андрія, що був прикликаний Анною собі на поміч⁶¹³. Загалом М. Ф. Котляр дає вельми негативну оцінку Ігоровичам, які «не мали ні володінь, ні коренів у Галицькому

⁶¹⁰ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 426; Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство. Луганськ, 2002. С. 75; Головка О. Галич і галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття // Княжа доба: історія та культура. 2011. Вип. 5. С. 121–122.

⁶¹¹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. С. 427.

⁶¹² Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів, 1994. С. 8.

⁶¹³ Кузич-Березовський І. Жінка і держава. Воррен, 1970. С. 202–203.

князівстві та повинні були неодмінно потрапити в залежність від бояр. У Галицькій і Волинській землях у 1206 р. вокняжилися безпринципні, жадібні та амбіційні сини Ігоря Святославича»⁶¹⁴.

Згідно з літописом, новий галицький князь Володимир Ігорович поставив собі за мету викоренити Романових нащадків, спираючись на прихильне боярство – «безбожних галичан». Для цього було надіслано посольство до м. Володимира з вимогою видати обох дітей Романовичів та прийняти на княжіння брата Володимира Ігоровича Святослава. Містяни хотіли вбити попа, який приніс таку вимогу, але на його захист виступили бояри Мстибог, Мончук та Микифор, яких літописець звинуватив у зраді. Погоджуємося з висновками О. Домбровського про суб'єктивність та упередженість літописця відносно боярства навіть волинського, адже такий етичний учинок, як порятунок посла від смерті, описано принизливо як результат злого умислу. Княгиня Анна після наради з прихильниками змушена була тікати з міста до польського князя Лешка, який, хоча й мав неприязні стосунки з Романом, «не спом'янув ворожнечі, а з великою честю прийняв ятрівку свою й дітей». Наступного року Лешко послав Данила до угрів, а в себе залишив Анну та Василька⁶¹⁵. Права княгині Анни були *de jure* визнані угорським королем Андрієм II, князем Лешком Краківським, а пізніше й литовськими князями. Княгиня спиралася на ту частину волинського боярства, яка була зобов'язана своїми статками покійному князю, та на співчуття великої частини міської верхівки⁶¹⁶.

Дослідження доводять існування боярської партії на Волині, серед якої Ігоровичі знайшли собі союзників. На чолі стояли літописні Мстьбог, Мончук та Микифор. Партія пішла слідами галицького боярства, бажаючи розширити

⁶¹⁴ Котляр Н. «Держава», олигархами умученная: Галицко-Волинское княжество в XIII веке // *Родина*. 2003. № 11. С. 41.

⁶¹⁵ Галицько-Волинський літопис... С. 9; Домбровски Д. Отношение жителей Галичины и Волыни к Даниилу Романовичу. Между политической практикой, идеологической программой и взглядом придворных историков (к изучению механизмов исторической памяти на Руси) // *Rossica Antiqua*. 2012. № 2 (6). С. 36; Bartnicki M. Elita polityczna ksiestwa halicko-wlodzimierskiego w XIII w. // *Ruthenica*. 2006. № 5. S. 108.

⁶¹⁶ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950. С. 194; *Его же*. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 237–238; Котляр М. Мобільність княжого двору в Південній Русі // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2008. № 8. С. 39.

свої права. Думку про силу партії підтримує М. Ф. Котляр, говорячи, що саме ця партія змусила Анну з дітьми втікати з Володимира. Намагання князя Володимира позбутися Романових нащадків не було здійснене. Д. І. Зубрицький, наприклад, не зазначає, чи було переслідування Анни на шляху до Лешка Білого. Однак Волинь у цілому залишалася опорою для князівської династії, «була її родинним гніздом»⁶¹⁷.

Перебіг політичного життя першого десятиліття XIII ст. позначився постійною боротьбою між династіями за галицький стіл. Помітними відносинами цього періоду стали зв'язки Ольговичів з галицькими боярами.

Утриматися в Галичині Ольговичам було важко. Їм доводилося і виявляти великі дипломатичні здібності, і задарювати поляків та угорців. Гірше за все, що між Ольговичами почалася міжусобна боротьба, у підсумку якої звенигородський князь Роман Ігорович зайняв Галич. Ця усобиця, як зазначав М. С. Грушевський, «рішуче захитала становище Ігоровичів і той лад, який установився з ними в галицько-волинських землях»⁶¹⁸.

У 1208 р. Ігоровичі вирішили придушити боярські сили шляхом страти близько п'ятисот бояр⁶¹⁹. Очевидно, що прикладом стали дії князя Романа Мстиславича. М. Ф. Котляр припускає, що автор повідомлення літопису вдався до гіперболи: навряд чи голів боярських родин було так багато. Однак масштаби акції виявилися значними, а майно загиблих було роздано прихильникам Ігоровичів⁶²⁰.

Боярство, що мало сили й засоби до боротьби, вирішило помститися, а на князівство поставити Данила Романовича. Для боротьби з князями бояри залучили великі сили. Угорці намагалися взяти Перемишль, але його мешканці

⁶¹⁷ Котляр М. Ф. Данило Галицький : біогр. нарис. Київ, 2002. С. 39; Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С. 78; Зубрицький Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Львов, 1855. Ч. 3. С. 39; Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2005. Вип. 9. С. 181–193.

⁶¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 23.

⁶¹⁹ Галицько-Волинський літопис... С. 13.

⁶²⁰ Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 170.

без бою здали місто й видали князя Святослава Ігоровича. Проте звенигородці вирішили битися, і облога міста затягнулася. Одну з головних ролей у боротьбі відведено руським князям. М. С. Грушевський підкреслює, що це була «боротьба волинських Мономаховичів з приходними Ольговичами, що влізли їм на ґрунт»⁶²¹.

Через певний проміжок часу, як відомо, галичани стали князів Романа, Святослава та Ростислава Ігоровичів⁶²². Тож спроба Ігоровичів закріпитися в Галичині й на Волині закінчилася трагедією. У 1211 р. трьох братів було повішено за вироком галицьких бояр, лише Володимиру Ігоровичу вдалося втекти до Путивля⁶²³. Однак, як зазначає М. М. Волощук, нез'ясованою історіографічною загадкою залишається число страчених князів. Він називає кількість від трьох до чотирьох осіб, яких угорський воєвода Пот видав галичанам за винагороду в 1000 срібних гривень⁶²⁴. Головним мотивом страти Ігоровичів була кровна помста за страчених родичів боярської верхівки, санкціонована місцевими органами влади – вічем. Дослідники припускають, що разом з Ігоровичами було страчено її їхню дружину, яка, можливо, і не була помічена в репресіях проти боярства, але стала жертвою тогочасної колективної відповідальності. М. І. Костомаров щодо факту страти князів наголошував, що в «Червоній Русі рід князів не вважався вже вище звичайних родів, та життя їхнє підпадало під загальний суд народний»⁶²⁵.

Повернення з вигнання роду Кормільчичів знайшло своє продовження. У 1213 р. Володислав Кормільчич зробив спробу захоплення державної влади. Він силою ввійшов до князівства й проголосив себе князем: «Мстислвѣ, убо, увѣдавъ королеву рать великую, избѣжа из Галича, Володиславъ же воѣха

⁶²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 27–28.

⁶²² Галицько-Волинський літопис... С. 16; Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII в. // *Rossica Antiqua*. 2010. № 2. С. 121.

⁶²³ Пономаренко П. Князі путивльські // *Сіверянський літопис*. 1999. № 5. С. 7.

⁶²⁴ Волощук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2007. № 1–2. С. 108, 112.

⁶²⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. СПб., 1863. Т. 1. С. 213; Несин М. Галицкое вече и Даниил Галицкий в 1205–1229 гг. // *Русин*. 2011. № 2. С. 14–15; Чебаненко С. Б. Казнь князей Игоревичей в Галиче: правовой и ритуальный аспекты события // *Русин*. 2014. № 2 (36). С. 164, 166–167.

в Галичъ и вокняжися и сѣде на столѣ. Даниль же отъиде отъ короля с матерью своею в Ляхи, отпросився отъ короля, Лестко же прия Данила с великою честию; и оттуда же идее в Каменець с материю си, братъ же его Василко и бояри вси срѣтоша и с великою радостью...». Така ситуація не залишилася непоміченою: Лешко відправив до угорського короля Андрія «посла свого Лѣсьтича и Пакослава воєводу, рекый: «не есть лѣпо боярину княжити в Галичи; но пойми дщерь мою за сына своего Коломана и посади и в Галичи»⁶²⁶.

М. С. Грушевський називає цей факт занадто нечуваним, щоб сучасники могли з ним легко погодитися. Було здійснено спільний русько-польський похід Мстислава Пересопницького проти збірної дружини Володислава Кормильчича, зібраної для оборони його князювання. Дружину було розбито на річці Бібрці, проте самого боярина взяти не змогли, що лише відтермінувало його падіння⁶²⁷.

Загалом така ситуація порушувала весь устрій тодішнього суспільства, адже, за словами М. С. Грушевського, уся земля в державі є винятковою «власністю роду святого Володимира, його монополією. Нащадки святого Володимира не шукають для себе володінь за межами своєї наслідної землі. На основі уявлення про колективні права княжого роду на землі Київської держави виникають зобов'язання боротися за цілість цього загально-родового надбання, не дозволити іноземцю або інородцю захопити будь-яку частину в «отчині» князів. З точки зору цього принципу дикою та негожою в очах тодішнього суспільства є спроба галицького боярина сісти самому на княжий стіл. Ця спроба стала однією з ознак розкладу тодішнього суспільного устрою, що почався в XIII ст.»⁶²⁸. Княжіння Володислава, на нашу думку, можна пов'язати з порушенням давнього авторитету князя, який К. В. Кислюк

⁶²⁶ Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечскому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892. С. 160; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 488–489; Jusupović A. Wojar czy książę? “Uzurpacje” Wołodysława Kormiliczcicza w narracji Kroniki halicko-wołyńskiej // Княжа доба: історія і культура. 2013. Вип. 7. S. 146.

⁶²⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 30.

⁶²⁸ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. СПб., 1906. С. 108.

генеалогічно пов'язує з легендарним Києм⁶²⁹. Княжіння боярина в Галичі зробило можливим пряме втручання польського князя та угорського короля у внутрішні справи Галицько-Волинської Русі⁶³⁰.

Галицько-Волинський літопис так описує діяльність Володислава Кормильчича: «Тим часом [бояри] Ярополк і Яволод заперлися у Галичі, а Володислав виїхав [із города] з уграми й чехами своїми і, зібравшись із галичанами, прийшов на ріку Бобрку. Лестько, довідавшись [про це], послав на нього ляхів, а од Данила ж – [воєводу] Мирослава і [тисяцького] Дем'яна, а од Мстислава – [воєвод] Гліба Зеремійовича і Прокопійовича Юрія. І сталася січа велика, і здолали ляхи й русь, – Данило ж тоді був дитям, так що тільки міг на коні їзди ти, – а Володислав утік: многі були побиті із воїв його. Але потім же Лестько не зміг узяти Галича і, пішовши, пустошив він довкола Теремовля і довкола Моклекова і Збаража, а Биковен узятий був ляхами і руссю. І взяв він здобич велику і вернувся у Ляхи»⁶³¹.

Створення династичного союзу Андрія та Лешка призвело до ув'язнення Володислава: «...В Галичи заточи, и и въ томъ затиоченьи умре, нашедь зло племени и детемъ своимъ, княжения дѣля: вси бо князя не призряху дѣтий его того ради»⁶³². Усі князі (узагалі володарі) були неласкаві до дітей Володислава за його сміливий учинок⁶³³. Однак останні дослідження показують, що Володислав Кормильчич після зазначених подій прожив ще кілька років (помер приблизно в 1231–1232 рр.) та отримав великі володіння в Угорському королівстві, зокрема виноградники⁶³⁴. Згідно зі Спішською угодою, малолітній

⁶²⁹ Кислюк К. В. Українська історіософія та національно-культурна пам'ять XI–XIV ст.: парадокси взаємододатковості // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. Вип. 33 (№791). С. 171.

⁶³⁰ Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII в. // *Rossica Antiqua*. 2010. № 2. С. 119–121; Котляр Н. Галицко-Волынская Русь и ее западные соседи в XIII веке (история договорных отношений) // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2000. № 5. С. 34; Толочко П. П. «Хотяща бо княжити сама» // *Ruthenica* : альм. 2016. Вип. 13. С. 169–170.

⁶³¹ Галицько-Волинський літопис... С. 18.

⁶³² Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 489.

⁶³³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 35.

⁶³⁴ Волощук М. М. Володислав Кормильчич: венгерская бытность 1214–1232 гг. // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2009. № 3 (37). С. 19–20; Волощук М. М. Володислав

син Андрія II Коломан одружиться з дочкою Лешка Соломією й залишиться королем галицьким⁶³⁵.

Однак проблема княжіння Володислава Кормильчича залишається однією з невирішених в історії Галицько-Волинської держави. В історіографії з'являється альтернативна оцінка діяльності боярина. Дослідження зосереджено на відносинах Володислава та короля Андрія II, який, на думку істориків, і став причиною становлення Кормильчича в Галичі.

Прихильником цього виступає С. М. Соловйов. Він наводить слова з літопису про ув'язнення Володислава та його товаришів Філіпа та Судислава. Перебування в утрів дало змогу Володиславу переконати Андрія II не віддавати Галича нікому з руських князів, а взяти його собі й привести місто до нового порядку. Інакше важко пояснити, чому король у поході на Галич відправив попереду боярина⁶³⁶. Таку думку поділяє М. П. Дашкевич, додаючи, що король не воював з Володиславом, коли він увійшов на престол⁶³⁷.

Продовжують думку сучасні історики О. В. Майоров та М. М. Волощук. Важливою для вирішення проблеми є думка О. В. Майорова, що княжінню боярина допомогло, крім короля Андрія II, падіння авторитету князівської влади Рюриковичів. Це стало продовженням тенденції кінця XII ст., коли на галицькому столі з'явився іноземець Андрій. Позицію підтверджує й той факт, що після припинення династії Ростиславичів та загибелі Романа на галицькому троні змінювали один одного слабкі князі, які не здатні були вирішувати поставлені общиною завдання або намагалися отримати егоїстичні вигоди. Водночас через кілька років, після вигнання Мстислава Німого, Володислав

Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнар. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу Середньовіччя», присвяч. 90-річчю з дня народження видатного вітчизн. археолога Б. О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квіт. 2009 р. Чернівці, 2009. С. 20–21; Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława // Княжа доба: історія і культура. 2011. Вип. 5. С. 146.

⁶³⁵ Толочко П. П. «Хотяща бо княжити сама» // *Ruthenica* : альм. 2016. Вип. 13. С. 169–170; Wyrozumski J. *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa, 1978. S. 177.

⁶³⁶ Соловьев С. М. *Сочинения в 18 книгах*. М., 1988. Кн. 1, т. 1–2. С. 568.

⁶³⁷ Дашкевич Н. *Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям*. Киев, 1873. С. 46–47.

виступив в очах галичан захисником від небажаних правителів, тому в Галичині ніхто не був проти висування князем боярина⁶³⁸.

М. М. Волощук, у свою чергу, уважає, що правління в Галичі вищевказаного боярина було легітимізовано невідомими за змістом домовленостями з Ендре (Андрієм) II. Король розглядав старшого Романовича Данила як легітимного претендента на галицький престол, а Володислава – як його опікуна, тим самим намагаючись зберегти свій контроль над князівством⁶³⁹.

Особливі квазіродинні стосунки між Кормильчичами та князівськими династами знаходять свою аргументацію й у роботі А. Ф. Литвиної. Одним з аргументів виступає саме найменування Володислава Кормильчичем. З великою долею ймовірності він міг бути сином князівського вихователя або, можливо, князівської кормилиці. Відомо, що Кормильчичем називали і його брата Ярополка, ім'я якого не було малопоширеним серед осіб некнязівського походження. Саме тому вони комусь із князів могли бути молочними братами або росли з ними разом як сини князівського вихователя.

Автор наголошує, що овдовілі княгині не ставали жінками навіть знатних чоловіків з-поміж своїх підлеглих, тому в Рюриковичів не було єдиноутробних братів у боярському прошарку. За таких умов «квазіродинні» відносини із синами вихователя могли отримувати особливий політичний статус. В епоху смутного часу статус Кормильчича був лише на один ступінь нижчим за статус князя й міг несподіваним та нелегітимним способом з ним зрівнятися⁶⁴⁰.

Отже, після смерті князя Романа князівство вступає до нового етапу розвитку. Відносно об'єднане велике князівство Романа поступилося місцем роздробленим Галицьким і Волинським землям, у складі яких виникло по кілька удільних князівств. Їхні володарі намагалися провадити власну політику,

⁶³⁸ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001. С. 416–417.

⁶³⁹ Волощук М. М. «Вокняженіє» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр. з перервами): міфи і реальність // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Серія: Історія. Чернівці, 2009. Вип. 15. С. 38, 43.

⁶⁴⁰ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Русские имена половецких князей: междинастические контакты сквозь призму антропонимики. М., 2013. С. 197–198.

не узгоджуючи її зі своїми родичами, які жили поряд. Усе це полегшило західним сусідам можливість утручатися у внутрішні справи обох земель і виношувати плани щодо поділу спадщини Романа Мстиславича⁶⁴¹. Період XIII–XIV ст. у Галицько-Волинському літопису як головному джерелі з історії князівств насичено подіями боротьби галицького та волинського боярства з князівською владою. Указаний період, як і загалом історія Галицько-Волинського князівства, «цікавить дослідників уже більше двохсот років»⁶⁴². Але, незважаючи на велику кількість наукових праць, вважаємо за необхідне зупинитися на ключових аспектах діяльності галицько-волинського боярства та місцевих князів з урахуванням нових поглядів на проблему дослідників.

У серпні 1217 р. в Галичі посів престол князь Мстислав Удалий, правління якого виявилось не зовсім задовільним. За словами О. В. Майорова, він не тільки не міг упоратися із зовнішніми ворогами, а й погано керував справами внутрішніми. У результаті загострилися відносини між Галичем і його «пригородами», що загрожувало територіальній єдності землі⁶⁴³. Підтверджує цю думку вже перший епізод боротьби Мстислава з уграми – відокремлення Городка в 1219: «Мстислав же був [поза Галичем] з усіма князями руськими і чернігівськими. І послав він [тисяцького] Дмитра, [воєводу] Мирослава і [боярина] Михалка Глібовича проти них до Городка, бо Городок був відокремився, – у ньому були люди Судислава [Бернатовича]⁶⁴⁴. У 1217 р. з Данилом та Мстиславом конфліктував боярин Філя, здавна прегордий, який сподівався «обійняти Землю [й] вичерпати море, з багатьма уграми». Союзниками прегордого Філі були угорці, поляки, бояри галицькі, його зять Судислав Бернатович та боярин Лазар Домажирич. Філю було страчено після того, як він потрапив у полон до двірського Андрія під час чергової спроби за

⁶⁴¹ Нариси з історії дипломатії України / під ред. В. А. Смолія. Київ, 2001. С. 56.

⁶⁴² Юсупович А. Причинки до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1269). Проблеми індивідуалізації постатей // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2010. Т. 240, кн. 1. С. 88.

⁶⁴³ Майоров А. В. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (Черты семейных отношений в практике политических союзов князей Древней Руси) // Вестн. Удмурт. ун-та. 2005. № 7. С. 25.

⁶⁴⁴ Галицько-Волинський літопис... С. 21.

підтримки угорців виступити проти князя Данила в 1245 р.⁶⁴⁵. Згадані бояри ще не одного разу з'являться на сторінках літопису в контексті боротьби з князівською владою. Упродовж 1210–1234 рр. Судислав цілеспрямовано підтримував угорських королів у боротьбі за князівство. Також він мав маєтки в Угорщині, що давало змогу після поразок угорських Арпадів переїжджати до сусідньої країни від руських князів. М. М. Волощук не знайшов жодного іншого боярина, який удавався до такої практики⁶⁴⁶. Згідно з останніми дослідженнями Філя, зять Судислава, був не просто місцевим боярином, а королівським васалом та воєначальником, який отримував від короля Бели IV земельні надання. На основі угорських джерел М. М. Волощук установив, що Філя взимку 1241 р. отримав від короля землі *Vuucha, et Hozunucha in Comitatu Trinchiensis sitis*, що потім спустошили кочівники⁶⁴⁷.

1226–1227 рр. позначилися боярськими заколотами проти князя Мстислава. Боярську змову було спрямовано проти правління князя Мстислава. Боярин Жирослав, прозваний блудним, сказав боярам галицьким, що князь хоче віддати їх тестю своєму, хану Котяну, на страту. Через це багато знаті пішло до Перемишля, гір Кавказійських (Угорські) на Дністер. Мстислав, у свою чергу, через духовника Тимофія зумів переконати бояр у наклепі Жирослава, якого було вигнано від князя⁶⁴⁸. Боярина Жирослава, як й інших представників знаті, які виступали проти князя, було яскраво описано: «Був же він лукавим облудою прозваний і од усіх преступнішим, і лжею поломенючою, знаменитий [тільки] отцем добрим»⁶⁴⁹.

У 1227 році бояри Судислав Бернатович і Гліб Зеремійович (найбільш впливові та авторитетні) змогли переконати Мстислава не віддавати Данилові

⁶⁴⁵ Там само. С. 23–25, 72.

⁶⁴⁶ Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (IX – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції : [монографія]. Івано-Франківськ, 2014. С. 302; *Його ж.* «Филя древле прегордый» / *Fila Supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // *Actes Teatantibus*: ювілейний випуск на пошану Леонтія Войтовича, 2011. С. 190–192.

⁶⁴⁷ Волощук М. М. «Филя древле прегордый»... С. 193–194.

⁶⁴⁸ Галицько-Волинський літопис... С. 30; Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечскому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892. С. 76–77.

⁶⁴⁹ Галицько-Волинський літопис... С. 31.

Галич, а одружити свою дочку з королевичем угорським і йому віддати місто, оскільки сам він його тримати не міг: «... Бояри не хочуть тебе. ... А як даси Данилові – вівіки не буде твоїм Галич». Мстислав дослухався до слів бояр і одружив дочку з королевичем Андрієм, віддавши йому Галич, а сам узяв Пониззя, звідти пішов до Торчеська⁶⁵⁰. О. В. Майоров висуває з приводу цієї ситуації з князем Мстиславом і боярами досить цікаву думку. Він говорить, що у своїй діяльності зі зміни князів боярство було солідарним з місцевим населенням, не було розрізненим та протиставленим одне одному прошарком суспільства. Бояри й місцеве населення об'єдналися, щоб дати відсіч старому князю, який не міг упоратися зі своїми обов'язками⁶⁵¹. Загалом Судислав та бояри з проугорською позицією всіляко намагалися ускладнити перебування Мстислава в Галичі, що видно зі змов та наклепів, що вони чинили⁶⁵².

У середині 1228 р. помер князь Мстислав. Бояри знову завадили йому стати союзником Данила, заборонивши навіть перед смертю побачити «сина свого Даниала»⁶⁵³. Можна зробити висновок, що боярин Судислав Бернатович був послідовним противником князівської влади Данила. У 1227 р. підтримував королевича Андрія під час спроби закріпитися в Галичі⁶⁵⁴. У 1230 р. відбулася подія, про яку дізнаємося з досить докладного опису боярських садиб XII–XIII ст. Данилу вдалося під час боротьби з Судиславом захопити його двір: «А що там [було] вина, і овочу, і харчу, і списів, і стріл – дивно дивитися»⁶⁵⁵. Судислава можна назвати головним провідником угорської боярської партії. У 1231 р., перебуваючи в угрів, боярин знову взяв участь у змові проти Данила, навівши на нього давнього ворога Олександра Белзького. У 1233 р. скерував разом з королевичем Андрієм [воєводу] Діаниша. Під час невдалої військової

⁶⁵⁰ Там само. С. 32; Майоров А. В. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (Черты семейных отношений в практике политических союзов князей Древней Руси) // Вестн. Удмурт. ун-та. 2005. № 7. С. 32; Юсупович А. Династия Романовичей глазами боярских элит. О чем не напишет княжеский панегирик // Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологическое исследование / ed. Jitka Komendova. Olomouc, 2016. С. 27.

⁶⁵¹ Майоров А. В. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий... С. 32, 34–35.

⁶⁵² Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 315–320.

⁶⁵³ Галицько-Волинський літопис... С. 30.

⁶⁵⁴ Там само. С. 35.

⁶⁵⁵ Там само. С. 38.

кампанії Судислав намагався підкупити Олександра Всеволодовича Белзького, який тоді був на боці Данила, обіцяючи йому Галич⁶⁵⁶.

1230 р. ознаменувався спробою замаху в мастку Судова Вишня боярина Філіпа на князя Данила. «Учинили бояри з двоюрідним братом його, [Данила] Олександром, щоб Данила вбити і передати землю йому [Олександрові]. ... безбожний [боярин] Філіпп позава князя Данила в [город] Вишню, бо вони вчинили змову з Олександром». Але Данила попередили про змову: «... «Пирь ти золь есть, яко съвѣщано есть безбожнымъ бояриномъ [твоимъ] Филопомъ и брятучядомъ твоимъ Олександромъ, яко убиену ти быти». Було схоплено 28 бояр, проте їх не було покарано⁶⁵⁷. Боярин Філіп, можливо, був власником усієї волості в басейні р. Вишня, оскільки, за словами С. В. Терського, збіг назви річки й поселення вказує на його центральне становище. Заснування городища датується X ст. Протягом свого існування воно зазнавало угорських, болгарських та хозарських впливів, що наштовхує дослідників на думку про поліетнічність дружинного табору цього часу, хоча питання залишається дискусійним⁶⁵⁸.

У 1241 р. натрапляємо на ситуацію, аналогічну до тієї, що виникла з Володиславом Кормильчичем, вокняжіння боярського. Доброслав Суддич зайняв землю й грабував Пониззя та місто Бакоту. Пониззя було забрано самовільно, без князівського дозволу. Данило відправив до нього посла Якова Марковича: «Князь ваш я есть, [а] ви повеління мойого не сповняете й землю грабуєте. Чернігівських бояр я не велів тобі, Доброславе, приймати, а дати волості галицьким. А коломийську сіль залиште для мене». «В той же чась Якову сѣдящу у него, приидоста Лазарь Домажирець и Иворь Молибожичь, два безаконьика, отъ племени смърдя, и поклонистася ему до земля. ... Доброславъ же рекшю: «Дахъ им Коломыю»⁶⁵⁹. Як бачимо, сіль є важливим

⁶⁵⁶ Там само. С. 42, 45–48.

⁶⁵⁷ Там само. С. 41; Галицько-Волинський літопис / за ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 93.

⁶⁵⁸ Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження // *Historical and Cultural Studies*. 2015. Vol. 2, № 1. С. 97–103.

⁶⁵⁹ Галицько-Волинський літопис... С. 61–62; Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, комент. / за ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002. С. 103; Bartnicki M. *Elita polityczna ksiestwa halicko-wlodzimierskiego w XIII w.* // *Ruthenica*. 2006. № 5. S. 112.

джерелом прибутку не тільки боярського, а й князівського володіння. Зазначмо, що довкола питання родоводу Лазаря Домажириця точаться суперечки. Існує думка, що він справді походив «від племені смердя» й підпорядковувався боярському роду Домажиричів. Проте, на думку В. М. Ляски, в історії ще залишаються сумніви щодо однозначного трактування такого підходу⁶⁶⁰. Біографія Доброслава Суддича, як зазначає М. М. Волощук, не була предметом спеціальних наукових досліджень у контексті історії Пониззя. Можливо, його знатність є сумнівною⁶⁶¹.

Боярин Доброслав роздавав чернігівським боярам на власний розсуд землі в районі Коломиї, а за потайні інтриги проти князя його було схоплено, коли Доброслав вирішив особисто приїхати до Данила зі скаргою на іншого боярина Григорія Васильовича⁶⁶². Під час свого правління він зміг отримати контроль над багатими соляними запасами на р. Прут, що вважалися важливим джерелом фінансування князівської влади. Така ситуація була можлива завдяки тому, що сам князь Данило виїхав до Угорщини разом зі своїм сином Левом та прихильними до нього боярами, причому і Григорій, і Доброслав діяли в інтересах Ольговичів («Доброславу же и Григорю обойми ловящим на ся слышав же Даниль рѣчи ихъ како полны соустъ льсти и не хотятъ по воли его ходити и власть его иномоу предати»), що давало останнім можливість утручатися в політичне життя князівства⁶⁶³.

Сам Доброслав, за припущенням М. М. Волощука, мав контакти з представниками угорського правлячого дому, адже дозволяв собі прямо демонструвати свою зверхність над більшою частиною Галицької землі⁶⁶⁴.

⁶⁶⁰ Ляска В. «Чи Домамири, чи Домажири»: повертаючись до дискусії про літописну Печеру 1242 р. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2014. Вип. 18. С. 153.

⁶⁶¹ Волощук М. М. Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 2. С. 22; *Його ж.* «Русь» в Угорському королівстві... С. 341–343.

⁶⁶² Галицько-Волинський літопис... С. 62–63; *Ипатьевская летопись.* М., 1998. Стб. 789–790.

⁶⁶³ Димник М. Даниил Галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за Галицкую землю в 1239–1245 гг. // *Русин.* 2014. № 1 (35). С. 23–24; *Ипатьевская летопись.* М., 1998. Стб. 789; Димник М. Борьба за Галич между Данилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.) // *Rossica Antiqua.* 2013. № 1. С. 63–65.

⁶⁶⁴ Волощук М. М. Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 2. С. 24; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 344.

Однак він змушений після сварки з Григорієм звертатися до свого прямого сюзерена за справедливим судом, тому що в суспільній свідомості було вкорінено систему сюзеренітету-васалітету. Ув'язнення бунтівних бояр М. Ф. Котляр розцінює як великий успіх Романовичів у боротьбі з боярством та відновлення цілісності Галицько-Волинської держави⁶⁶⁵.

До кінця свого правління в 1264 р. князь Данило проводив активну зовнішню політику: боровся з монголо-татарською навалою, ятвягами, литовцями та іншими удільними князями. Час Данила Романовича позначився вельми приязними стосунками з братом Васильком як союзником у його політиці та поступовим введенням до державних справ Данилових нащадків – Лева та Шварна Даниловичів. Після смерті Данила Галичина й Волинь залишалися одним князівством, пов'язаним спільною династією. Волинь очолив син Василька Володимир, Галичину – син Данила Лев⁶⁶⁶. Шварно Данилович отримав у княжіння від князя Войшелка Литву як його зять, коли сам Войшелк постригся в ченці в 1267–1269 рр.⁶⁶⁷.

Політика князя Лева Даниловича в Галичі (1269–1301 рр.) відносно відносин з боярством, як наголошує І. П. Крип'якевич, не знайшла свого відображення в джерелах: «Ми не знаємо нічого про те, як ставилися бояри до князів після боротьби з ними Данила»⁶⁶⁸. «Кіммерійська пільма», як зазначає М. С. Грушевський, падає на Галицько-Волинське князівство⁶⁶⁹. Літопис несподівано обривається на 1290 р., зазначаючи, що князь Лев править у Галичі, князь Мстислав сидить у Володимирі-Волинському. Правління Лева згідно з літописом було орієнтоване на зовнішню політику – постійні війни з Ордою, уграми, поляками та ін. Внутрішню політику, як і точну дату смерті

⁶⁶⁵ Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, комент... 2002. С. 245.

⁶⁶⁶ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 135.

⁶⁶⁷ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 156; Дубоніс А. Шварн Данилович і папяровыя ілюзіі праваслаўнай Літвы // *Silva regum nova* : штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі. Вільня ; Мінськ 2009. С. 102–103; Линниченко И. А. Замечания на статью проф. И. Режабка и дополнения к ним // *Болеслав-Юрий П. Князь всей малой Руси* : сб. материалов и исслед., сообщ. О. Генсировским, А. А. Куником [и др.]. СПб., 1907. С. 100; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. С. 380–381, 384.

⁶⁶⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 139.

⁶⁶⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 108.

князя оповито таємницею. Треба зазначити, що ці питання побіжно висвітлено в актовому матеріалі, зокрема дарчих грамотах на земельні володіння боярам, монастирям та двірським слугам. Ряд грамот, виданих від імені Лева Даниловича, давно визнано фальсифікованим, оскільки, як зазначає І.З.Мицько, документи створено після 1498 р., коли вже було втрачено родинні архіви⁶⁷⁰.

Протягом XIV–XVI ст. польські володарі Сігізмундом II та Казимир IV затвердили князівські надання, що може свідчити про поширення практики закріплення земель за часів князя Лева Даниловича грамотами князівської канцелярії (така політика була притаманна й сусідній Угорщині). Грамоти, підтвержені польськими королями, було залучено до судових спорів за землі й привілеї на окремі населені пункти⁶⁷¹. До таких грамот належать дарчі слугі Осташкові Гласкові (1282 або 1292 рр.), бояринові Ярославичу Юліановичу Шептиці (1284 р.); грамота слугі Мелетію Туркевичу (1284 р.), боярину Нерунові (1284), слугам перемишльського двору Василеві, Ігнатові, Іллі, Іванові, Грицькові та Степанові (1296 р.), слугам сідельним перемишльського двору (1297 р)⁶⁷². Було з'ясовано, що під час вивчення автентичності грамот до фальшивих віднесено майже всі (11) грамоти для релігійних установ. Головний зміст документів полягав у роздачі земель місцевій знаті та привілеїв поселенцям, які прибували на землі, спустошені монгольським нашествям⁶⁷³. Водночас дослідники звертають увагу на труднощі у визнанні належності грамот саме князеві Леву Першому, адже відомо, що в Галицько-Волинському князівстві був ще один Лев, але Юрійович, онук Лева Даниловича⁶⁷⁴.

⁶⁷⁰ Цит. за Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 168; Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 486.

⁶⁷¹ Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський... С. 138; Пашин С. С. Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. Тюмень, 1996. С. 85–92; Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пешак. Київ, 1974. С. 35–36.

⁶⁷² Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 484, 490–520, 602–618.

⁶⁷³ Дашкевич Я. Р. Грамоты Льва Даниловича как исследовательская проблема // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2009. С. 63.

⁶⁷⁴ Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1966. Вип. 2. С. 175–184; Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 708; Дашкевич Я. Р. Грамоты Льва Даниловича... С. 64; Дашкевич Я. Князь Лев Данилович –

Водночас, якою б не була загадковою та недостатньо дослідженою внутрішня політика Лева Даниловича, у часи його правління до території князівства було приєднано Закарпаття. Водночас серед істориків немає усталеної думки про період приналежності цієї території до Київської Русі. Станом на XI ст. Закарпаття було заселено слов'янами⁶⁷⁵. За часів Володимира Святославича значна частина Закарпаття входила до території Київської Русі, на чому наголошує М. М. Лелекач. Протягом XI–XII ст. угорські королі, користуючись слабкістю Київської держави, проводили агресивну політику щодо захоплення прикордонних земель. Тут угорські королі організовували королівські домени – жупи, комітати, центрами яких стали слов'янські городища. Протягом XI–XII ст. виникають такі комітати: Землянський, Ужгородський, Боржавський, Королівський. Дослідники зазначають, що на цих територіях в XIII ст. королі нагороджують слуг і службовців земельними наділами, жодний з угорських феодалів не міг довести, що його родина мала землі за правом першої займанщини⁶⁷⁶.

На власне угорських землях комітати було створено в результаті реформи Святого Стефана (970/975–1038 рр.). Перш за все комітат – це укріплення, обнесене стіною, за якою знаходився замок жупана та будинки приватних осіб. Жупан розпоряджався гарнізоном з вільних солдатів, які в мирний час займалися землеробством. Створення комітатів спричинило відокремлення прошарку людей, які отримували землю за службу, що привело до створення аристократії, яка в подальшому диференціювалася на магнатів та невеликих дворян. В XIV ст. дворянство отримують удворники, які походили від військовополонених та були приставлені до королівського двору⁶⁷⁷.

справжній та в традиції // Постаті: нариси про діячів історії, політики та культури. Львів, 2007. С. 68; Пашин С. С. Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича. Тюмень, 1996. С. 94.

⁶⁷⁵ Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. Ужгород, 1949. Т. 2. С. 29.

⁶⁷⁶ Там само. С. 35–37.

⁶⁷⁷ Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в Средние века и Новое время. СПб., 1908. С. 13, 15.

Припускаємо, що така ситуація була й на слов'янських землях, у згаданих новостворених комітатах Закарпаття.

Згідно з дослідженням В. Л. Войтовича, у 1287 р., за часів правління Лева Даниловича, було приєднано до Галицько-Волинського князівства частину Закарпаття (жупа Берег)⁶⁷⁸. Саме в період перебування цієї території в складі князівства маємо єдину згадку про посадовця зі слов'янської знаті. 1299 р. березький наджупан Григорій, діяльність якого підпорядковувалася князю Леву Даниловичу, видав документ: «Ми, Григорій, граф з Берега, урядник князя Русі Лева та четверо суддів від тутешньої знаті...». Дослідники зазначають, що документ, який належить до оригінальних, відображає діяльність старости у сфері судочинства, його участь в адміністративно-судовій владі на території однієї із жуп⁶⁷⁹. Згідно з іншою точкою зору, графа Григорія було названо «офіційним князем русинів» – «*Officialis Dux Ruthenorum*» *nomnatur Comes Gregorius*⁶⁸⁰. У XIV столітті цю територію було поділено між магнатами Угорщини, Березку жупу було передано в користування Федору Коріатовичу, який отримав титул «князя города Мукачева» – «*Dux arcis Munkacs*»⁶⁸¹.

З певними застереженнями можна віднести посадовця Угорського королівства Петра Петуню до знаті Закарпаття. Його діяльність та родовід детально (наскільки це дозволяє джерельна (оригінальні польські та угорські хроніки) та ґрунтовна закордонна історіографічна база) вивчив М. М. Волощук. Петуня належав до руських поселенців на угорських землях та отримував у свою власність ряд поселень на східних кордонах королівства та в Закарпатті. Петро Петуня, зважаючи на наближеність до королівського двору, брав участь

⁶⁷⁸ Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський... С. 194; *Його ж.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 220; *Його ж.* Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2012. Вип. 16. С. 55; *Його ж.* О времени включения Закарпаття в состав Галицко-Волынского государства // Русин. 2011. № 4 (26). С. 17; Пачовський В. Срібна земля: тисячоліття Карпатської України: нарис історії з мапою. Нью-Йорк, 1959. С. 27.

⁶⁷⁹ Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 125, 129.

⁶⁸⁰ Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От наидавнейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 14; Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто, 1973. Кн. 1. С. 118.

⁶⁸¹ Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України... С. 118.

у посольській діяльності, зокрема до галицьких князів. Це може свідчити про його слов'янське походження, адже мусив знати мову та етикет руських дворів. Період активності Петра Петуні – до 20-х рр. XIV ст.⁶⁸².

Після смерті князів Лева та Мстислава Даниловичів Галицько-Волинське князівство повністю потрапило під владу Юрія Львовича. Як і батька, його діяльність було спрямовано переважно в зовнішньому напрямі. Сини Юрія Львовича Андрій та Юрій, які правили одночасно та діяли узгоджено, також не відрізнялися якоюсь певною діяльністю стосовно боярства. Із закінченням їхнього правління зникла пряма лінія Романовичів з безпосередніми правами на князювання.

У 1325 р. галицький стіл отримав Юрій-Болеслав II (як зазначено в грамотах, «Юрій, Божою ласкою князь землі Русі, Галичини і Володимирщини», «Уроджений князь і володар Русі», «Князь і володар Королівства Русі»). Він посів стіл в результаті діяльності місцевого боярства. На правління, окрім власне Юрія-Болеслава, була велика кількість претендентів різного ступеня спорідненості з прямою гілкою Романовичів. Переговори між угорською, польською й мазовецькою сторонами та Литвою, ураховуючи місцеве боярство, привели до влади внука короля Юрія – Болеслава Тройденовича⁶⁸³.

Правління князя позначилося виданням кількох грамот, пов'язаних з наданням привілеїв боярству та іноземним купцям, зокрема католицького віросповідання. Можливо, це й стало причиною його смерті (варто зазначити, що й досі серед науковців точаться суперечки відносно зазначеного припущення). В історіографії загальноприйнятою є думка про те, що князь відкрито діяв проти православного боярства, віддаючи привілеї католицьким орденам. Місцеві бояри намагалися спиратися на православне населення в боротьбі проти «антинаціональної» політики князя. Польські хроністи зазначають, що Юрій-Болеслав ув'язнював бояр, а, замість них, посади віддавав

⁶⁸² Волошук М. М. «Русь» в Угорському королівстві... С. 360–381; Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 117–119; Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1. С. 51.

⁶⁸³ Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 20-215.

іноземцям – німцям та чехам. Навіть було віднайдено свідчення угорської дослідниці про те, що один з бояр, намагаючись урятувати власне життя, добровільно віддався у васальну підлеглість угорцям. Зважаючи на це, 15 березня 1340 р. бояри отруїли князя «отрутою такою сильною, що від неї тіло князя розпалося на частини». Разом зі смертю Юрія пішла в минуле й незалежність князівства. І. І. Шараневич так описує сцену загибелі князя Юрія: «Було свято Благовіщення 25 березня 1340 р. Бояри руські забули Бога у серці, на якомусь бенкеті підставили юному князю напій з отрутою та отруїли його. Страшна подія!» Повідомлення про страшну смерть Юрія вважають гіперболізованим, опис дії отрути було подано лише для художнього увиразнення оповіді⁶⁸⁴.

Під час видання засвідчених печатками князя грамот, що, на відміну від грамот Лева, не викликають сумнівів в автентичності, були присутні його радники-бояри (*baronum*). Наприклад, під час видання грамоти від 11 лютого 1334 р. Юрій Тройденович разом з боярами, військовими та представниками духовенства повідомляє великого магістра Тевтонського ордену про намір зберігати союзницькі відносини «ходором, єпископом галицьким; Дмитром Детьком, Хотком, суддею нашого двору; Юрієм Лисим, Михайлом Єлизаровичем, Олександром Молдайовичем, Борисом Каракулою...» На грамоті висять печатки вказаних осіб. Можливо, князь у договорі з іноземними державами надає однакового значення боярським печаткам нарівні з власною. Згадуються поіменно бояри в грамоті від 20 жовтня 1335 р. І. А. Линниченко бачив участь бояр у виданні документів як існування певного сенату на польський або угорський лад. Цей орган відрізнявся від боярської думи, до якої

⁶⁸⁴ Режабек И. Юрий II-й, последний князь всея Малыя Руси // Болеслав-Юрий II. Князь всей малой Руси : сб. материалов и исслед., сообщ. О. Генсировским, А. А. Куником [и др.]. СПб., 1907. С. 60–65; Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 167–178; Паршин І. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденовича до року 1333: між набутиим і «успадкованим» // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2015. Вип. 5. С. 4–7; Паршин І. Хроніка Іоанна з Віртурента (Іоанна Віртондуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. Вип. 17–18. С. 74; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси... С. 152; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 228.

входили всі бояри, присутні при князі, тим, що до ради Юрія належали тільки воєводи великих міст, суддя та єпископ. Погоджуємося з думкою А. М. Петрика відносно того, що боярство змогло здобути величезні привілеї й впливати на зовнішнє й внутрішнє життя країни, причому ця точка зору в історіографії є панівною, але неоднозначною. У грамоті від 20 жовтня 1339 р. князь Юрій надавав у користування своєму слuzі Барткові (напевно, боярину) у спадкоємне володіння Сянок з правом керування ним за магдебурзьким зразком. Бартко отримував право чинити суд, збирати податки, розпоряджатися земельними й матеріальними статками на цій території, передавати її в спадок. Уже цю грамоту було скріплено при свідках німецького походження: Йоанові, Адальберту, Бартоломею, Льву із Сивича⁶⁸⁵. Однак існує й протилежна думка щодо значення впливу боярства на князя, зокрема із цієї позиції розглянуто участь бояр у скріпленні русько-німецького договору з Орденом, який надавав великого значення виконанню документа. Сам князь не мав спадкоємців, і тому виконання зобов'язань повинно було перейти до його васалів, тобто боярства⁶⁸⁶. Скріплення договорів (наприклад, 1334 р.) відбувалося від імені місцевої знаті та генерального магістра Пруської землі. «З їхніми землями, людьми та жителями звикли укладати та скріплювати союз постійного можливого миру та згоди, що видно з документів ... наших попередників, та й наших, складених у справі осягнення й дотримання згаданих угод». На думку

⁶⁸⁵ Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV столетия. Одесса, 1895. С. 200–220; Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 174–194; *Його ж.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Вип. 231. С. 104; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галицко-володимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II. Князь всей Малой Руси : сб. материалов и исслед. СПб., 1907. С. 290–291, 299; Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. Львів, 1899. С. 13; Петрик А. П. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. С. 174; Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. 4-е вид, стереотип. Київ, 2002. Т. 1. С. 210; Режабек И. Юрий II-й, последний князь всея Малыя Руси // Болеслав-Юрий II. Князь всей малой Руси : сб. материалов и исслед... СПб., 1907. С. 65–66; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 35–36.

⁶⁸⁶ Горбач Т. С. Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II // Укр. іст. журн. 2017. № 2. С. 30.

Т. С. Горбача, ініціатива скріплення договорів ішла від князя та його оточення й мала передбачати загальнодержавний характер документів. У цьому моменті дослідник не бачить прояву слабкості князівської влади⁶⁸⁷.

Не викликає заперечень в історіографії та джерелах отруєння князя боярами⁶⁸⁸. Однак загадкою залишається з'ясування причини смерті Юрія II. Як справедливо зазначає А. М. Петрик, не можна однозначно приписувати отруєння князя прихильникам лише антикатолицького руху⁶⁸⁹. Домінування думки лише про антикатолицьку змову часто переглядається. І. П. Крип'якевич вважає, що проти князя могли піднятися, окрім бояр, міщани та духовенство, не задоволені конкуренцією з боку католиків. Автор говорить про те, що галицький боярин Дмитро Дедько не брав участі в нападах на князя. Науковець припускає, що найбільш вигідною смертю Юрія II була для Любарта, що відкрило йому шлях до влади⁶⁹⁰.

Вигоду від загибелі князя мав і польський король Казимир Великий. Л. В. Войтович вважає думку про прихильність князя до іноземців непереконливою через наявність іноземного елемента в родоводі Лева Даниловича та Юрія Львовича; галицьке боярство було давно переплетеним з угорськими баронами. Вони могли діяти в інтересах Польщі або Угорщини, а не користуватися міжконфесійним протистоянням. Казимир III Великий міг мати вигоду зі смерті Юрія-Болеслава, тому що зазнав невдачі в намірі перетворити його на свого сателіта. Як говорить М. С. Грушевський, «у Казимира легко могла виникнути гадка – зігнати з

⁶⁸⁷ Там само. С. 30–32; Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 179–180; Режабек І. Юрій II-й... С. 64–65.

⁶⁸⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 132; Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття. Сандомир ; Люблін, 2005. С. 63; Линниченко І. А. Замечания на статью проф. И. Режабка и дополнения к ним // Болеслав-Юрий II. Князь всей малой Руси... С. 99–100, 103; Мицик Ю Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Магістеріум. 2004. Вип. 7. С. 94; Огієнко І. Історія української літературної мови. [Київ, 1995]. С. 94; Режабек І. Юрій II-й... СПб., 1907. С. 60–61, 63, 66; Ян из Чарнкова. Польская хроника (Chronikorum Polonorum). URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Johannis_Czarnkow/text.htm;

⁶⁸⁹ Петрик А. П. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2007. С. 174

⁶⁹⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 144–145.

галицького стола свого кузена, аби, користаючи з змішань, забрати собі його землі». Так про це говорить Бартоломей Зіморович (XVI ст.): «Смерть Болеслава відкрила Казимирові Великому надійну владу над Руссю, яка залишилася без правителя. Він спішно, а тому зненацька прилетівши з польськими орлами, схилив на свій бік несподіваним брязканням зброї руських бояр, які радилися про наступника та даремно шукали володаря чужого. ... Казимір верхівку цього народу прийняв до шляхетського стану, військових приборав під свої хоругви». Окрім цього, Л. В. Войтович зазначає, що король Казимир III мав серед галицького боярства прихильників, зокрема боярина Вовчка з Дроговижа, братів Ходка, Петра й Осташка Корчаки, яких намагався використати протягом 1340–1350-х рр. для захоплення галицьких земель⁶⁹¹.

Навесні 1340 р. Казимир III захопив Львів, проте після його пограбування пішов за межі Галицької землі. Правити залишками князівства стали бояри на чолі з Дмитром Детьком (останній виконував різноманітні обов'язки при дворі Юрія II – посла, князівського двірського, старости), який зміг разом з татарами відбити польську експансію, а сам отримав свій титул від волинського князя Любарта Гедиміновича⁶⁹². Боярин у своїх грамотах до іноземних купців починає називати себе «управителем або старостою землі Русі». Саме існування грамоти, як вважає О. А. Купчинський, прямо говорить про польського короля

⁶⁹¹ Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета // *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 5. С. 220; *Його ж. Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква, 2011. С. 376; *Його ж. Польща, Мазовія та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства*. 2010. Вип. 59. С. 61; Волощук М. М. Русско-венгерские отношения периода хана Узбека (1313–1342 гг.) // *Золотоордынская цивилизация : науч. ежегодник*. 2013. № 6. С. 65; Грушевський М. С. *Історія України-Руси* : в 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 3. С. 131; Зіморович Б. *Потрійний Львів*. Львів, 2002. С. 61–62; Паршин І. Хроніка Іоанна з Віртенура (Іоанна Віртондуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17–18. С. 73; Черкас Б. *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)*. Київ, 2014. С. 164; Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki*. 1986. S. 80–83.

⁶⁹² Войтович Л. В. *Боротьба Любарта Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 22. С. 124; Котляр М. Ф. *Галицько-Волинська Русь*. Київ, 1998. С. 228; Крип'якевич І. П. *Історія України*. Львів, 1990. С. 146; Лонгинов А. В. *Грамоты малоруського князя Юрія II и вкладная запись князя Юрія Даниловича Холмского XIV века*. М., 1887. С. 21–23.

як рівноправного сусіда, з яким боярин підписав угоду як з рівноправним⁶⁹³. Згідно з текстом грамоти Дмитро Детько надає іноземцям, які вирішили приїхати сюди на постійне перебування, вільну спадщину, вони мали б лише «сплачувати річний податок, як то було раніше. ... А шкоди, заподіяні львів'янами після смерті нашого володаря, блаженної пам'яті руського князя, беремо тим листом, як і іншими, на себе»⁶⁹⁴. Як бачимо, після смерті Юрія-Болеслава його наступники продовжували запрошувати католиків до князівства, навіть обіцяли відшкодовувати збитки, що вони зазнали від місцевого населення в результаті погромів після смерті князя. Це може слугувати ще однією причиною неоднозначного трактування причин убивства Юрія II як прихильника католиків та іноземців.

До сьогодні в історіографії точиться дискусія стосовно статусу Дмитра Детька на території князівства, зокрема полемічними є питання відносно того, васалом якого князя або короля він був – Любарта Гедиміновича (правителя Волині) чи Людовика I (короля Угорщини). На користь васальних відносин з угорським правителем дослідники наводять королівське звертання до Дмитра за формулою «... *fideli suo viro Magnifico, Comiti Dechk, Capitaneo Ruthenorum*» – «вірного свого мужа, управителя Русі, комеса Дечка»⁶⁹⁵. М. С. Грушевський із цього приводу писав: «Очевидно, що титулатуру Людовикового листа до Дедька треба пояснити тим, що, призначаючи за собою традиційні королівські права на Галичину, Людовик з того становища називав Дмитра Дедька своїм васалом, хоч ніякої реальної власті ані над ним, ані над Галичиною» не мав. Він визнає Дедька «зверхником» князя Любарта⁶⁹⁶. М. М. Волощук не вважає боярина прихильником угорського панування, оскільки Дмитро Детько виявляє

⁶⁹³ Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства... С. 194–200.

⁶⁹⁴ Там само. С. 200.

⁶⁹⁵ Войтович Л. Польща, Мазовія та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. 2010. Вип. 59. С. 62; *Його ж.* Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Укр. іст. журн. 2010. № 6. С. 16; Волощук М. М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I // Княжа доба: історія та культура. 2012. Вип. 6. С. 271; Петрик А. Великий галицький боярин галицький Дмитро Детько // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2009. Вип. 13. С. 38.

⁶⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. 4. С. 29–30.

«більший патріотизм якраз до колишніх володінь Романовичів». Мотивом до цього могло стати особисте ставлення Дмитра до правлячого монарха Угорщини⁶⁹⁷.

Як зазначає Л. В. Войтович, отримання Любартом Гедиміновичем галицької та волинської землі було можливим тому, що його вважали спадкоємцем ще за життя Юрія-Болеслава II. Протягом 1349–1351 рр. після низки військових дій володіння Любарта поширювалися на Володмир, Белз, Холмщину, Берестейщину, проте князь роздавав на Волині наділи своїм союзникам литовцям⁶⁹⁸. У 1366 р. Любарт укладає з королем Казимиром III договір про розмежування володінь⁶⁹⁹.

Зі свого боку, поширення влади польського короля Казимира III на галицькі землі супроводжувалося земельними наданнями: після 1349 р. подаровано Івану дворища Заньво та Нікітіно, 1361 р. видано підтверджувальну грамоту на володіння селом Ходку Бибельському⁷⁰⁰. Остання грамота викликає в істориків сумніви щодо її автентичності, про що ми говорили вище.

У 1378 р. новий володар земель Володислав Опольський надав своєму слугі Ладоміру Волошину маєток і визначив у зв'язку із цим ряд повинностей на користь князя⁷⁰¹. Проаналізувавши надання Казимира III та Володислава Опольського боярам, Н. М. Яковенко говорить, що землеволодіння тут мало «прекарний» характер та вимагало чіткого виконання повинностей. Такий спосіб управління землями був «одним із способів забезпечити внутрішньо- і зовнішньополітичні інтереси» й тривав до появи можливості утримувати військо коштом держави⁷⁰². Погоджуємося з такими міркуваннями й припускаємо, що бояри продовжували виконувати ті соціальні ролі, що були

⁶⁹⁷ Волощук М. М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I // Княжа доба: історія та культура. 2012. Вип. 6. С. 279.

⁶⁹⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. СПб., 1846. Т. 1: 1340–1506. С. 1–2; Войтович Л. В. Борьба Любарта Гедиміновича... С. 124; Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пешак. Київ, 1974. С. 29–30.

⁶⁹⁹ Грамоти XIV ст... С. 38.

⁷⁰⁰ Там же. С. 27, 35–36.

⁷⁰¹ Там же. С. 59.

⁷⁰² Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Київ, 2008. С. 27.

підґрунтям існування стану протягом століть, це насамперед землеволодіння, пов'язане з військовою службою на користь місцевого правителя.

Окрім надань земель від правителя, актовий матеріал говорить про активну торгівлю боярами власністю: 1347 р. – продаж майна Олехном Ромашковицем Григорію Тункелю; мінові операції Тункеля Патрікевича та Олехна Ромашковича; 1359 р. – купівля паном Петром майна в Ганни Радивонкової; 1366 р. – купівля паном Петром Радціовським дідицтва Пнеколт у братів Шулжичів⁷⁰³.

Таким чином, перехід галицьких та волинських земель під іноземне панування позначився розколом у середовищі місцевого боярства, що стало продовженням існування боярських партій, орієнтованих на запрошення іноземних правителів. Підтримка того чи іншого претендента на престол передбачала здобуття економічних та політичних преференцій, що мало своє вираження в отриманні посад та земельних володінь.

* * *

Боярство послугувало основою укріплення Давньоруської державності. З плином часу воно зазнало еволюції насамперед у плані матеріального забезпечення. На першому етапі головним для бояр було отримання частки данини й князівських подарунків (обмін подарунками), важили навіть дружинні пири. За виконання адміністративних обов'язків бояри одержували кормління. Незважаючи на те, що вони мали земельні наділи у відносно ранній період, прибуток отримували головним чином шляхом мисливства й промислів. Проте в подальшому розвитку феодалних відносин на перший план вийшла господарча діяльність у своїх земельних володіннях за рахунок експлуатації селян і рабів. Хоча боярські верстви різних князівств-земель і виконували практично однакові функції, але їхнє становище виявилось різним, що було

⁷⁰³ Грамоти XIV ст... С. 25–26, 34, 39–40.

зумовлено особливостями соціально-економічного й політичного розвитку окремих князівств.

Київська й чернігівська боярські верстви мали як місцеве, так і іноземне походження, тобто були строкатими в етнічному плані. Із часом до них приєдналися й представники кочових федератів. Київські бояри завдяки своїй службі в стольному місті Київської Русі мали найбільші можливості як для кар'єри, так і для власного збагачення. Могутні й заможні, вони брали активну участь у політичному житті столиці, навіть часто вирішували князівську долю на київському столі. Активність київських бояр збільшувалася під час правління слабких князів.

Проте чернігівське боярство, хоча й володіло значним багатством, особливою активністю не відрізнялося. На Чернігівщині князівська влада займала міцні позиції. Чернігівські бояри не дуже підтримували агресивну зовнішню політику Ольговичів, проте відігравали важливу роль у внутрішньому житті князівства. Щодо переяславських бояр, то можна стверджувати, що воєнізований побут, необхідність оборони від натиску степняків значно підсилювали князівську владу.

Галицьке й волинське боярство мали різне походження. Перші були великими землевласниками-вотчинниками. Значну роль у їхньому господарстві відігравала експлуатація промислів, особливо соляних. Волинське боярство багато в чому залежало від князівської служби й наділення землями. Тому галицьке боярство брало активну участь у політичному житті князівства, вело запеклу боротьбу з князями за владу, а спроби об'єднання обох князівств приймали волинські князі, які спиралися на власну дружину.

Можна дійти висновку, що князівську владу після монгольської навали було дійсно обмежено, проте боярство практично не втратило своїх позицій як у соціально-економічному, так і в політичному житті місцевого населення головним чином завдяки пристосуванню до нових реалій повсякденності, особливо при литовській владі.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження боярської верстви на території Південно-Західної Русі протягом XI–XIV ст. підтверджує усталену в історичній науці думку про складність вивчення цього прошарку суспільства. У процесі дослідження були зроблені такі висновки:

1. На основі аналізу історіографічних напрацювань встановлено, що витoki та процес формування боярства залишаються малодослідженими в історичній науці, немає одностайного підходу до вирішення даної проблеми. Тривала дискусія стосовно норманського та антинорманського поглядів на розвиток державності та державних інститутів не сприяв виробленню єдиної концепції етнічного та соціального походження князівського війська, як одного з атрибутів держави, яке стало фундаментом розвитку боярства.

Аналіз історичного доробку попередніх поколінь та сучасних істориків свідчить, що походження боярства та його соціально-політична роль розглядаються побіжно. Взаємини князівської влади й боярства в окремих землях-князівствах вивчалися в системі князь – боярство – віче. У результаті було визначено, що в кожній землі такі відносили мали регіональні відмінності у залежності від кількох факторів: міцність князівського домену, порядок отримання земельного володіння від верховної влади або у процесі еволюційного розвитку державних інститутів та соціального розшарування, характер побудови оборони землі від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Етнічний склад боярства в історичній науці практично не розглядався, хоча у багатьох працях вчені його пов'язували з питанням походження князівської дружини. Уведення до історичного наукового обігу нових джерел дозволяє говорити про присутність серед боярства представників різних етнічних та соціальних груп. У центрі уваги істориків залишаються джерела матеріального забезпечення боярства, основою яких стали можливість розпоряджатися землею, управління садибами, адміністративна, військова, судова діяльність.

Джерельна база дисертації спирається насамперед на повідомлення літописів. Однак, відома тенденційність літописного корпусу, їхнє пізнє походження (XIV–XV ст.), а отже і віддаленість від подій, що описуються, зумовлює необхідність залучення додаткових археологічних відомостей та використання текстологічних зіставлень джерел різного походження та ступеня висвітлення подій. Дані археології щодо господарської діяльності боярства успішно доповнюються нумізматичними джерелами, зокрема відомостями про грошові одиниці, які дають змогу реконструювати матеріальне забезпечення боярської садиби. Поступове зникнення літописної традиції після іноземного вторгнення в середині XIII ст. призводить до появи розрізнених актових джерел, пов'язаних із земельною надавчою політикою князів, а також географічного, господарського, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру.

Особливості теми вимагають застосування відповідних методологічних засад. Це знайшло своє відображення в поєднанні загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. У роботі використані загальні принципи об'єктивізму, історизму, багатофакторності, термінологізму. Методологічна база представлена загальнонауковими (систематизація) та спеціально-науковими (ретроспективний, критичний, структурний, історико-порівняльний, екстраполяції, просопографічний, методи спеціальних історичних дисциплін, методи археології).

2. Встановлено основні джерела формування боярської верстви на території Південно-Західної Русі: етнічний (на основі іноземного елемента), економічний (князівські пожалування), вихідці з племінної аристократії (автохтонний елемент), а також перехід до боярства окремих особистостей за видатні заслуги перед князівською владою. Іноземний елемент представлений варягами як чисельним учасникам князівських дружин та найманців протягом IX–XI ст. Активний перехід варяг на південні території Русі зумовлений торгівельній та військовій діяльності, де могли себе реалізувати представники знатних родин, які не могли успадкувати земельні володіння на території Скандинавії та активному розвитку торгових шляхів через територію Русі до Візантії та Балкан. Вхідження варяг до

князівських дружин спричинило їх активну діяльність в організації військового та державницького апарату, нагородою за що стали земельні надання та формування знатних землевласників-бояр. Асиміляція варягів протягом XI ст. дала змогу проникнути до війська представникам місцевого населення, які перейняли традицію дружинно-князівських відносин та стали джерелом формування боярства на основі місцевого етнічного елемента.

З'ясовано, що найменш чисельним та таким, що викликає найбільші суперечності в історичній науці, що спричинено домінуванням протягом XIX–XX ст. антинорманських поглядів та прагненням обґрунтувати наявність власних державницьких прагнень слов'янського населення. Однак, аналіз сучасних досліджень показав, що так зване «земське боярство», як представник місцевої влади додержавного періоду розчиняється в прийшлому елементі, а їх привілеї, засновані на походженні, з X–XI ст. поступаються місцем військовій службі. Окрім вищеназваних складових частин боярства відомі окремі випадки пожалування боярства представникам інших національностей, що характерно для прикордонних територій – полочани, поляка, сілезці, ятвяги, представники тюркських конфедератів.

3. У досліджуваний період встановлено, що боярство займало місце в суспільній ієрархії поряд з князівською владою. Воно ставало провідниками суспільної думки та учасниками віча, отримувало посади послів, радників, посадників, керівників війська та адміністративних одиниць князівств. Останнє ставало причиною збагачення боярства та створенню боярських садиб та замків як військово-політичних центрів округи, що підтверджується археологічно. Становище боярства закріплювалося законодавчими актами, спрямованими на захист їх майнових прав та соціального статусу, зокрема окремі статті Руської Правди.

4. Визначено, що Боярство Київської землі було чисельним, займало провідні політичні позиції в стольному місті, часто суттєво впливало на обрання великого київського князя. Свої маєтки воно мало поза містом, але брало активну участь у політичному житті князівства.

Головними джерелами матеріального забезпечення київського боярства на перших етапах існування (X–XII ст.) були данини і кормління, як платня за виконання державних посад. Період XIII–XIV ст. характеризувався провідною роллю експлуатації земельних наділів (вотчин або тимчасових надань). Встановлено, що участь у торгівлі для боярства Київського князівства мала велике значення в збільшенні матеріальних благ, що зумовлено досить активною діяльністю транзитних торгових шляхів. У політичному плані бояри вміло знаходили своє місце між ворогуючими князівськими династіями в боротьбі за стольне місто. Зазначимо, що вони завжди вороже ставились до представників чернігівських династій (Ольговичів і Давидовичів).

Перехід українських земель під іноземну зверхність став спричинив розповсюдження на дані території литовського та польського державницького устрою. Така ситуація характеризувалася активною надавчою політикою литовських та польських володарів наближеним до них боярським прошарком земель, посад, прав та привілеїв. Брак прямих писемних свідчень про наявність боярства в оточенні литовських князів на території Київського князівства відтворюється через актовий матеріал XIII–XV ст., який прийшов на зміну традиційним літописам як історичним наративним джерелам. Відбувається перенесення політичної свідомості на українські землі, що проявилось у відношенні до землі як особистої князівської, а отже і державної власності, а тому отримання її боярином свідчило про високий рівень прихильності до князя та накладало певні зобов'язання – військова служба, господарські повинності та ін. з одночасним збереженням привілеїв, подекуди з врахуванням конфесійної приналежності боярина або магната.

5. Обґрунтовано, що Чернігівська земля відігравала значну роль у міжкнязівських взаєминах, що було обумовлено її значною площею і великою чисельністю населення. Як і в інших землях, чернігівське місцеве боярство складалось із дружинних і місцевих елементів. Винятком було лише його формування в Новгород-Сіверській землі, де переважала місцева знать. У етнічному плані місцеве боярство поповнювалось також і представниками

тюркських народів, що стало наслідком активної військово-політичної співпраці та династичних союзів чернігово-сіверських князів з половцями. Чернігово-Сіверське князівство відрізнялося великою кількістю уділів, сформованих в XI–XII ст., які отримували представники розгалуженого роду Ольговичів, які змогли отримати підтримку серед дружини, міського патриціату та духовенства.

Чернігівські бояри мали значні багатства, брали активну участь у торгівлі, в тому числі і транзитній. Однак у політичному житті головну роль відігравала князівська влада, яка постійно лише підсилювалась. Віче не відрізнялось особливою активністю. Зафіксовано підтримку боярами своєї династії під час її експансіоністських походів на суміжні князівства, мігруючи разом зі своїм сюзереном. Такими фактами можна назвати участь боярства в походах на Київ протягом XII ст., часті поїздки чернігівських князів до Орди для отримання ярлика на княжіння та участь боярства в князівському посольстві. Початок такої діяльності поклав, можливо, випадок князя Михайла Чернігівського та наближеного до нього боярина Федора у 1246 р. Встановлено приклади міграції боярства на територію Галицько-Волинського князівства з князем Ростиславом в XIII ст. та перехід частини боярства з князем Свидригайлом на північ, та початок формування тамтешніх боярських династій протягом XIV ст. Такий процес також був зумовлений значним руйнуванням князівства внаслідок монгольського завоювання та втратою Черніговом статусу політичного та духовного центру князівства і перенесення його до Брянська.

6. Переяславське князівство протягом XI–XIII ст. займало прикордонне положення між Київським князівством та кочовим Степом. У політичному плані його стіл був перехідною ланкою перед отриманням київського столу. Особливості географічного положення сприяли гуртуванню місцевого боярства навколо місцевого князя, в якому вбачали захисника від зовнішніх загроз, передусім половецьких нападів, яких Переяслав пережив протягом кінця XI – початку XIII ст. близько 49. Внаслідок цього місцеве населення та знать не терпіли слабого князя, запрошуючи до себе представників правлячих родин Києва та Суздаля (1147 р. – Гліба Юрійовича, 1201 р. – Ярослава Всеволодовича). Встановлені

випадки міграцій місцевого населення та боярства разом з князем, зокрема з Юрієм Долгоруким до Суздальщини в середині XI ст. та заснування там нових населених пунктів. Період XIII ст. позначився зникненням переяславського князівського столу, а після монгольського руйнування і зникненням культурного шару, що говорить про занепадання господарського та політичного життя.

7. Боярство Галицько-Волинського князівства мало свої особливості в своєму матеріальному та політичному положенні, що відрізняло його від боярства інших князівств. У першу чергу це тривале спадкове володіння вотчинами, що призвело до формування потужних боярських центрів та садиб, де були зосереджені військові загони галицьких бояр. У власності або під контролем боярства перебували міста з околицями та соляні шляхи протяжністю від Карпат до Західної Європи, що грало вирішальну роль у збагаченні. Для князівства було характерним прагнення бояр тримати під своїм контролем князівську владу, що було гарантом збереження свого привілейованого становища та участі в політичному житті краю. Така ситуація часто призводила до князівсько-боярських конфліктів, зокрема з Ярославом Осмомислом (XII ст.), Романом Мстиславичем, Данилом Романовичем та їх нащадками (XIII ст.). Оцінено діяльність боярських партій, зокрема партії Ігоровичів, проугорської та пропольської, яка ставала причиною відкритих збройних конфліктів між претендентами на галицько-волинський стіл.

Доведено, що утворення Галицько-Волинської держави було корисним як для галицького, так і для волинського боярства. Князі об'єднаної держави наділяли своїх прибічників земельними ділянками і іншими наданнями, завдяки чому вони підтримували свого сюзерена. Волинське боярство у переважній кількості випадків виступало на стороні власної князівської гілки у її боротьбі за політичні впливи та права на князівські столи. Волинські князі мали дуже потужний домен, який постійно поширювався шляхом або купівлі земель, або їх захоплення. Енергійна колонізаційна діяльність не тільки підсилювала князя, але й збагачувала боярство, допомагала звільнитись від частки податків. Створення такої міцної держави, як Галицько-Волинська, було можливо лише завдяки їхньому опору на волинське боярство.

Між галицьким та волинським боярством головна відмінність полягала у їхньому походженні. Волинське боярство походило з представників дружини, які отримували тимчасові земельні наділи від князівської влади. Його матеріальне забезпечення залежало від торгівлі, для розвитку у наявності були сприятливі умови, зокрема захищеність від нападів кочового світу та досить мирна інкорпорація до складу Великого князівства Литовського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : препринт. вид. Київ : Час, 1991. 280 с.
2. Авдусин Д. А. Варяжский вопрос по археологическим данным // Краткие сообщения о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материал. культуры / АН СССР. М. ; Л., 1949. Вып. 30. С. 3–14.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб. : В тип. Отд. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1846. Т. 1: 1340–1506. 420 с.
4. Акты Литовско-Русского государства / изд. М. Довнар-Запольским. М. : Универ. тип., 1899. Вып. 1: 1390–1529. X, 271 с.
5. Андреев В. Ф. Северный страж Руси. Очерки истории средневекового Новгорода. Л.: Лениздат, 1983. 144 с.
6. Андреев Л. А. Образование и образованность в социальной истории России: от Средневековья к Новому времени : [монография]. М. : ВГИК, 2014. 218 с.
7. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Зап. іст.-філол. відділу / Всеукр. акад. наук ; за ред. Михайла Грушевського. Київ, 1931. Кн. 26. С. 1–29.
8. Андрощук Ф. О. Топографія та хронологія Шестовицького могильника // Археологія. 1995. № 3. С. 115–122.
9. Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова) // Археологія. 1994. № 3. С. 99–105.
10. Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина. 1882. Т. 1: Январь. С. 1–48.
11. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1. 355 с.
12. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. Киев : В. универ. тип., 1878. Вып. 1. 156 с.

13. Антонович М. Історія України. Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1941. Т. 1: (Княжа доба). 80 с.
14. Аристов В. Служилые князя Романовичей // Русь в эпоху монгольських нашествий (1223–1480) : матеріали III Междунар. науч. конф., Варшава, 15–17 нояб. 2012 г. / науч. ред. В. Нагирный. – Краков, 2013. С. 77–92.
15. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. СПб., 1866. 330 с.
16. Аркуша О. Галичина від княжих часів до кінця XVII ст. : іст. нарис // Історія в шк. України. 2004. № 3. С. 36–38.
17. Археология Украинской ССР / редкол.: В. Д. Баран (отв. ред.) [и др.]. Киев : Наук. думка, 1986. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. 572 с.
18. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. Киев : Будівельник, 1982. 160 с.
19. Асеев Ю. С., Сикорский М., И., Юра Р. А. Памятник гражданского зодчества XI в. в Переяславле-Хмельницком // Сов. археология. 1967. № 1. С. 199–214.
20. Багалея Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. : ист. монография. Киев : Университ. тип., 1882. II, 310 с.
21. Багалій Д. І. Нарис історії України: доба натурального господарства. Київ : Час, 1994. 288 с.
22. Багалій Д. І. Вибрані праці : у 6т. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.]. Харків : Золоті сторінки, 2001. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. 662 с.
23. Баженов О. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII ст. : монографія / Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка [та ін.]. Кам'янець-Подільський : [Медобори-2006], 2009. 304 с.
24. Баран О. Мешканці міських осередків у системі управління Галицько-Волинської держави // Княжа доба: історія і культура. 2013. Вип. 7. С. 81–94.
25. Баран О. Мешканці міських осередків у термінології Галицько-Волинського літопису // Княжа доба: історія і культура. 2011. Вип. 4. С. 119–138.
26. Баранаускас Т. Новогрудок в XIII в.: история и миф // Castrum, urbis et bellum : зб. наук. пр. : присвячаєцца пам'яті праф. Міхася Ткачова. Баранавічы, 2002. С. 29–44.

27. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410). СПб. : Тип. А. Скороходова, 1885. 180 с.
28. Барбашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения (1401–1430). СПб. : Тип. И. Н. Скорохода, 1891. 340 с.
29. Батюшков Н. П. Подолия. Историческое описание. СПб. : Тип. Тов-ва «Общ. польза», 1891. XXXI, 400 с.
30. Беляев И. Рассказы из Русской истории: История Новгорода Великого от древнейших времен до падения. М. : Синод. типогр., 1866. 590 с.
31. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області : [монографія] / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса : Астропринт, 2004. 411 с.
32. Білецька О. «Казус Спитка»: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV – перша половина XV ст.) // Київська старовина. 2005. № 2 (362). С. 23–31.
33. Білецька О. Червоногородський повіт Подільської землі наприкінці XIV–XVI ст. // Міждисциплінар. гуманітар. студії. Сер. Історичні науки. – 2017. Вип. 3. С. 57–98.
34. Білецька О. В. Поділля у другій половині XIV – першій половині XV ст.: політичний та соціально-економічний аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2004. 20 с.
35. Бірюк П. Участь верховських князів у політичних конфліктах у Литві (30-ті рр. XV ст.) // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 6 (132). С. 38–43.
36. Блительд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX–X вв. // Сов. археология. 1954. Вып. 20. С. 148–162.
37. Блок М. Феодальное общество. М. : Изд-во им. Сабашниковых, [2003]. 504 с.
38. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України : теорія, методика, історія. Харків : [Тарбут-Лам], 2005. 192 с.
39. Богусевич В. А., Холостенко Н. В. Черниговские каменные дворцы XI–XII вв. // Кратк. сообщения Ин-та археологии АН УССР. Киев, 1952. Вып. 1. С. 32–42.

40. Богуславский В. В., Бурминов В. В. Русь. Рюриковичи : иллюстр. ист. слов. М. : Познават. кн. плюс, 2000. 672 с.
41. Бодрухин В. М. Наслідки битви на річці Ворсклі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії : матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. В. Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014 р. Луганськ, 2014. С. 6–8.
42. Бодрухин В. М. Проект Романа Мстиславича і «Саксонське зеркало» // Держава і право : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2003. Спецвип.: Юридичні і політичні науки. С. 387–390.
43. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) : монографія / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. 304 с.
44. Бодрухин В. М. Чернігівська земля-князівство : монографія. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. 132 с.
45. Бодрухин В. М., Довжук І. В., Литвиненко В. Ф. Нариси з історії Української державності (до кінця XIX століття) : монографія. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту, 2000. 135 с.
46. Борецкий-Бергфельд Н. История Венгрии в Средние века и Новое время. СПб. : Брокгауз-Эфрон, 1908. 206 с.
47. Борисенко В. Й. Синьоводська битва 1362 р. – початок творення нового євразійського простору // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. Серія 16: Історичні науки. Київ, 2012. Вип. 9. С. 268–283.
48. Борисова О. В. Геополітичний потенціал Великого княжіння Київського як чинник експансіоністських зазіхань литовських династій на володіння українськими землями (кінець XIII – середина XIV ст.) // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Луганськ, 2012. № 18. С. 61–90.
49. Борисова О. В. Династичний потенціал Великого княжіння Київського у геополітичному вимірі Східної Європи (кінець XIII – середина XIV ст.) // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2017. № 1 (231). С. 9–19.

50. Борисова О. В. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя : монографія / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2010. 320 с.
51. Брайчевская Е. А. Летописные данные о древнерусском мужском костюме X–XIII вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология) : сб. науч. ст. / АН УССР, Ин-т археологии. Киев, 1985. С. 119–124.
52. Брим В. А. Путь из варяг в греки (представлено академиком С. А. Жебелевым) // Из истории русской культуры. М., 2002. Т. 2, кн. 1: (Киевская и Московская Русь). С. 227–260.
53. Броднікова Н. Д. Святослав Всеволодич із династії Ольговичів: політик та дипломат // Акт. пробл. вітчиз. і всесвіт. історії : матеріали I Всеукр. наук. конф. / Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля [та ін.]. Луганськ, 2001. С. 11–14.
54. Бубенюк О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев : Логос, 1997. 224 с.
55. Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI–XIV вв.). М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1969. 489 с.
56. Буров В. А. О родословии новгородских бояр Мишиничей-Онцифоровичей (по материалам Неревского раскопа 1951–1962) // Древности славян и Руси / [отв. ред. Б. А. Тимощук]. М., 1988. С. 119–125.
57. Валеров А. В. Болотовское соглашение и взаимоотношения Новгорода и Пскова в первой половине XIV в. // Псков. 2001. № 15. С. 3–10.
58. Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 6 (132). С. 3–18.
59. «Великая Хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. : (пер. и коммент.) / [под ред. В. Л. Янина ; сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1987. 264 с.
60. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. Тверь : ЛЕАН ; М. : Аграф, 1997. 480 с.
61. Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь : ЛЕАН, 1996. 448 с.
62. Вернадский Г. Киевская Русь. М. : Ломоносовъ, 2015. 450 с.
63. Вернадский Г. Золотой век Киевской Руси. М. : Алгоритм, 2012. 400 с.

64. Веселовский С. Б. Исследование по истории класса служилых землевладельцев. М. : Наука, 1969. 584 с.
65. Вилкул Т. Л. Летописные «бояре» и «чернь» на вече (XII–XIII вв.) // Средневековая Русь. 2004. Вып. 5. С. 59–85.
66. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для іст. спец. ВНЗ. 2-е вид., доп. і перероб. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2008. 480 с.
67. Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. Київ : Наук. думка, 1978. 145 с.
68. Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Киев : Наук. думка, 1966. Вып. 1. 235 с.
69. Вілкул Т. Л. «Старці» та «старешини» в «Повісті временних літ» і давньослов'янському Восьмикнижжі // Укр. іст. журн. 2012. № 5. С. 165–176.
70. Вілкул Т. Л. Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2011. 17 с.
71. Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів // Укр. іст. журн. 1998. № 4. С. 70–81.
72. Вілкул Т. Л. Дружина-віче: баланс абстракції // Соціум : альм. соціал. історії. 2002. Вип. 1. С. 23–36.
73. Вісьліч Т. Школа «Анналів» та постмодернізм // Ейдос : альм. теорії та історії та історії іст. науки. 2005. Вип. 1. С. 164–181.
74. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев, 1886. Ч. 2, т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 1–85.
75. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М. : Территория будущего, 2005. 800 с.
76. Возний І. Сільська округа – важлива складова частина давньоруських міст X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Питання історії України : зб. наук. пр. / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. Т. 12. С. 98–103.

77. Возний І. Взяття Чорнівського городища монголо-татарами у 1241 р. // Наук. зап. : зб. наук. пр. Серія: Історичні науки / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2014. Вип. 20: Синьоводська битва 1362 року у контексті історії Східної Європи. С. 66–75.
78. Войтович Л. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2012. Вип. 16. С. 46–61.
79. Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть : [монографія] / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2015. 478 с.
80. Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Плісненськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2011. Вип. 20. С. 142–188.
81. Войтович Л. Землі галицьких князів: проблеми дослідження // Археол. дослідж. Львів. ун-ту. Львів, 2012. Вип. 16. С. 137–161.
82. Войтович Л. Король Данило Романович: загадки та дискусії // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. С. 383–403.
83. Войтович Л. Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301) / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : [Поліграф. дільниця Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича], 2014. 314 с.
84. Войтович Л. О времени включения Закарпатья в состав Галицко-Волынского государства // Русин. 2011. № 4 (26). С. 5–25.
85. Войтович Л. Польща, Мазовія та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів // Проблеми слов'янознавства. 2010. Вип. 59. С. 52–66.
86. Войтович Л. Спірні питання Галицько-Волинської історії: відкриття дискусії // Княжа доба: історія та культура. 2014. Вип. 8. С. 360–371.
87. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XIV ст. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 256 с.

88. Войтович Л. В. Боротьба Любарта Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2009. № 22. С. 120–127.
89. Войтович Л. В. Границы Галицко-Волынского государства // Русин. 2011. № 3. С. 5–41.
90. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2006. 780 с.
91. Войтович Л. В. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2011. Вип. 5. С. 209–220.
92. Войтович Л. В. Перемиський князь Лев Данилович // *Coloquia Russica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 151–162.
93. Войтович Л. В. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Укр. іст. журн. 2010. № 6. С. 4–17.
94. Войтович Л. В. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 228–244.
95. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2011. 480 с.
96. Вологодско-Пермская летопись. М. : Изд-во АН СССР, 1959. 412 с. (ПСРЛ, т. 26).
97. Волощук М. М. «Вокняженіє» галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр. з перервами): міфи і реальність // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Серія: Історія. Чернівці, 2009. Вип. 15. С. 38–47.
98. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (IX – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції : [монографія] / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с.
99. Волощук М. М. «Филя древле прегордый» / *Fila Supruniensis*. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII століття // *Actes Testantibus*: ювілейний випуск на пошану Леонтія Войтовича / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2011. С. 189–196.

100. Волощук М. М. Володислав Кормильчич: венгерская бытность 1214–1232 гг. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2009. № 3 (37). С. 19–20.
101. Волощук М. М. Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. // Тези Міжнар. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу Середньовіччя», присвяч. 90-річчю з дня народження видатного вітчизн. археолога Б. О. Тимощука, Чернівці, 10–11 квіт. 2009 р. / Ін-т археології НАН України та ін. Чернівці, 2009. С. 20–21.
102. Волощук М. М. Доброслав Суддич: спроба біографічного нарису // Карпати: людина, етнос, цивілізація. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 2. С. 20–31.
103. Волощук М. М. Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2007. № 1–2. С. 105–112.
104. Волощук М. М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I // Княжа доба: історія та культура. 2012. Вип. 6. С. 269–279.
105. Волощук М. М. Русско-венгерские отношения периода хана Узбека (1313–1342 гг.) // Золотоордынская цивилизация : науч. ежегод. 2013. № 6. С. 61–70.
106. Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. М. : Водолей Publisher, 2007. 320 с.
107. Воронин Н. Н., Раппопорт П. А. Археологическое изучение древнерусского города // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии / АН СССР. М., 1963. Вып. 96: Исследования памятников Средневековья. С. 3–17.
108. Вортман Д. Я. Путивль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Putyv1_mst (дата звернення: 16.06.2016). Загол. з екрана.
109. Всемирная история : в 24 т. / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчѣк и др.]. Минск : Литература, 1997. Т. 1: Начало Возрождения. 588 с.
110. Гайденок П. И., Постнов Н. В. События 1096 г.: незамеченные страницы церковно-княжеских отношений // Вестн. Алтай. гос. ун-та. 2007. № 4-2. С. 28–33.
111. Галицько-Волинський літопис / [відп. ред. Р. М. Федорів]. Львів : Червона калина, 1994. 259 с.

112. Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, комен. / за ред. М. Ф. Котляра. Київ : Наук., думка, 2002. 400 с.
113. Галицько-Волинський літопис (За Іпатським списком переклав Леонід Махновець) // Галицько-Волинська держава XII – XIV ст. : зб. наук. пр. : у 2 кн. / упоряд. О. С. Кучерук. Львів, 2002. Кн. 1. С. 9–127.
114. Гарді Д. Руські та угорські джерела про Ростислава Михайловича у Ярославській битві, або до питання про історію лицарської культури // *Colloquia Russica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 145–150.
115. Генсьорський А. І. 3 коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання / Ін-т історії АН УСРСР. Київ, 1966. Вип. 2. С. 171–184.
116. Герасимова М. М., Герасимова К. М. Михаил Герасимов: я ищу лица : о восстановлении внешнего облика исторических лиц / [отв. ред. В. Л. Янин] ; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. М. : Наука, 2007. 173 с.
117. Голик Р. «Левъ, имъ же половци дѣти страшаху»: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції // *Княжа доба: історія та культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 165–200.
118. Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. : [монография] / АН УССР, Ин-т истории. Киев : Наук. думка, 1988. 135 с.
119. Головко А. Б. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII в. // *Rossica Antiqua*. 2010. № 2. С. 113–139.
120. Головко О. Галич і галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття // *Княжа доба: історія та культура*. 2011. Вип. 5. С. 117–129.
121. Головко О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // *Укр. іст. журн*. 2009. № 4. С. 28–47.
122. Голубинский Е. История русской церкви. М. : Универс. тип., 1901. Т. 1: Период первый: Киевский или домонгольский. 958 с.

123. Голубовский П. История Северной земли до половины XIV столетия. Киев : В Университ. тип., 1881. 206 с.
124. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. : монография. Киев : В Университ. тип., 1884. 260 с.
125. Горбач Т. С. Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II // Укр. іст. журн. 2017. № 2. С. 19–32.
126. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : энцикл. / [редкол.: Т. В. Белова (председатель) и др.]. Минск : Беларус. энцикл., 2009. 310 с.
127. Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития. М., 1996. 128 с.
128. Горский А. А. Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси). М. : МГПИ им. В. Ленина, 1983. 124 с.
129. Горский А. А. О «племенной знати» и «племенах» славян // Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори. М., 2000. С. 61–67.
130. Горский А. А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. М. : Яз. рус. культуры, 2004. 368 с.
131. Гошко Т. «Саксонське зерцало» як джерело феодального і міського права // Зап. Наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2015. Т. 218: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. С. 128–160.
132. Грамоты XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент., слов.-покажч. М. М. Пещак ; Акад. наук. УРСР, Ордена Трудового Червоного Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1974. – 219 с.
133. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / под ред. С. Н. Валка. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. 410 с.
134. Греков Б. Д. Киевская Русь. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1953. 568 с.
135. Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XV веков / Акад. наук СССР, Ин-т славяноведения. М. : Изд-во Вс. лит., 1963. 372 с.
136. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк : НТШ ; Обнова, 1958. 176 с.

137. Грицак П. Київщина по татарському погромі (спроба ревізії традиційного погляду) // Розбудова держави. 1954. Ч. 3 (14). С. 17–26.
138. Грицак П. Теодорит, митрополит Київський і його доба // Розбудова держави. 1954. Ч. 2 (13). С. 4–10.
139. Грицак П. Ще про Київщину після татарського погрому // Розбудова держави. 1955. Ч. 1 (16). С. 17–20.
140. Груша А. Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча 1391 г. [Электронный ресурс] // Беларускі Гістарычны Агляд. 2001. Т. 8. – Режим доступа: <http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyuatavicha-1391-g/> (дата звернення: 17.15.2016).
141. Грушевский М. Барское староство : ист. очерки (XV–XVIII вв.). Киев : В тип. Ун-та св. Владимира, 1894. 420 с.
142. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. СПб. : Тип. тов-ва «Общ. польза», 1906. 512 с.
143. Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава Мудрого до конца XIV столетия. Киев : Тип. Императорского ун-та, 1891. 540 с.
144. Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями. Донецк : БАО, 2008. 768 с.
145. Грушевський М. Південноруські господарські замки в половині XVI століття // М. С. Грушевський. Вибрані твори : у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 155–181.
146. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Укр. акад. наук ; під ред. Михайла Грушевського. [Київ], 1928. С. 101–117.
147. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1993. Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. 544 с.
148. Грушевський М. Описі Перемиського замку // М. С. Грушевський. Вибрані твори : у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 84–105.
149. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1992. Т. 2. 640 с.

150. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1992. Т. 3. 592 с.
151. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. М. : Фонд им И. Д. Сытина, 2005. Т. 1. 686 с.
152. Гудзь-Марков А. В. Домонгольская Русь в летописных сводах. М. : Вече, 2005. 473 с.
153. Гудзь-Марков А. В. История славян. М. : ВИНИТЦ, 1997. 588 с.
154. Гумилев Л. Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. М. : Юна, 1992. 272 с.
155. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 21–35.
156. Гуревич Ф. Д. Дом боярина XII в. в древнерусском Новогрудке // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии / АН СССР. М., 1962. Вып. 87: Славяно-русские исследования. С. 98–102.
157. Гуревич Ф. Д. Древний Новгородок: посад – окольный город / АН СССР, Ин-т археологи. Л. : Наука, 1981. 157 с.
158. Гуревич Ф. Д. О жилищах окольного города древнего Новогрудка // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии / АН СССР. М., 1964. Вып. 99: Средневековая археология. С. 21–23.
159. Гуревич Ф. Д. Раскопки в Новогрудке (1960–1961 гг.) // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии / АН СССР. М., 1963. Вып. 96: Исследования памятников Средневековья. С. 51–54.
160. Густынская летопись. СПб. : Дмитрий Булавин, 2003. 202 с. (ПСРЛ, т. 40).
161. Давня історія України : в 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко (відп. ред.) та ін.]. Київ : Ін-т археології НАН України, 2000. Т. 3: Слов'яно-руська доба. 708 с.
162. Даркевич В. П. «Градские люди» Древней Руси: XI–XIII вв. // Из истории русской культуры / Петрухин В. Я. [и др.]. М., 2000. Т. 1: Древняя Русь. С. 640–690.
163. Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев : В Университет. тип., 1873. 159 с.
164. Дашкевич Я. Князь Лев Данилович – справжній та в традиції // Постаті: нариси про діячів історії, політики та культури. 2-е вид., випр. і доп. / [упоряд.: Мирон Капраль, Галина Сварник, Ігор Сковчиляс]. Львів, 2007. С. 66–69.

165. Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) // Історія в шк. України. 2007. № 1. С. 39–46.
166. Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і долідж. з археології Прикапаття і Волині. 2006. Вип. 10. С. 112–121.
167. Дашкевич Я. Р. Грамоты Льва Даниловича как исследовательская проблема // Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. 2-е вид., випр. й доп. / [упоряд.: Мирон Капраль, Галина Сварник, Ігор Скочиляс]. Львів, 2009. С. 62–66.
168. Дворниченко А. Ю. И. Я. Фроянов – исследователь Киевской Руси // Тр. ист. фак. С.-Петербур. ун-та. СПб., 2011. № 6. С. 5–22.
169. Дементьева Т. Ю. Семейное и наследственное право в Киевской Руси (IX–XII вв.) : автореф. ... дис. канд. ист. наук : 12.00.01 / [Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина]. Казань, 2006. 26 с.
170. Джаксон Т. Н. «Страна городов» и ее столица: Новгород в картине мира средневековых скандинавов // *Slovene: International Journal of Slavic Studies*. 2015. Т. 4, № 1. С. 170–179.
171. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – XIII в.): тексты, перевод, комментарии. М. : Ладомир, [2000]. 366 с.
172. Дильман Д. В. Боярство и народное большинство Галицкой земли в событиях первой половины XIII века // *Вестн. Челябин. ун-та. Серия: История*. Челябинск, 1999. № 2 (10). С. 27–32.
173. Димник М. Борьба за Галич между Данилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.) // *Rossica Antiqua*. 2013. № 1. С. 55–103.
174. Димник М. Даниил Галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за Галицкую землю в 1239–1245 гг. // *Русин*. 2014. № 1 (35). С. 17–35.
175. Длугош Ян. Грюнвальдская битва. М. : Изд-во АН СССР, 1962. 212 с.
176. Довженок В. Й. Древньоруські городища-замки // *Археологія*. 1961. Т. 13. С. 95–104.
177. Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // *Археологія*. 1975. Вип. 16. С. 3–14.

178. Довженок В. И. Археологический комментарий к сведениям литературных источников о смердах и закупах // Краткие сообщения Ин-та археологии. Киев, 1962. Вып. 12. С. 28–36.
179. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях Древнего Галича / В. И. Довженок // Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР : материалы VII науч. конф. Ин-т археологи. Киев, 1955. Вып. 4. С. 12–13.
180. Довженок В. Й. Землеробство Давньої Русі до середини XIII ст. : [монографія] / АН УРСР, Ін-т археології. Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. 265 с.
181. Довнар-Запольский М. Дружина и боярство // Русская история в очерках и статьях / под ред. М. В. Довнар-Запольского. М., 1909. Т. 1. С. 290–311.
182. Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь. 1906. 70 с.
183. Долгов В. В. Представление об обществе в картине мира населения Древней Руси XI–XIII вв. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Удмурт. гос. ун-т. Ижевск, 2008. 616 с.
184. Долженко Ю. До краніології давньоруського населення Любеча // Наук. зап. Терноп. Нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1, ч. 1. С. 3–39.
185. Долженко Ю. Краніоскопія похованих у курганних могильниках Чернігова X–XII ст. // Матеріали і дослідж. з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 173–185.
186. Домбровски Д. Отношение жителей Галичины и Волыни к Даниилу Романовичу. Между политической практикой, идеологической программой и взглядом придворных историков (к изучению механизмов исторической памяти на Руси) // *Rossica Antiqua*. 2012. № 2 (6). С. 24–42.
187. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : препринт. видання. Київ : Глобус, 1992. Т.1: До половини XVII ст. 238 с.
188. Дослідження Шестовицького Подолу / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, В. Скороход // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : зб. наук. пр. / Ін-т археології [та ін.]. Коростень, 2008. Т. 1. С. 178–192.

189. Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / изд. подгот. Л. А. Ольшевская, С. Н. Травников. М. : Наука, 1999. 494 с.
190. Древняя Русь. Город. Замок. Село / отв. ред. Б. А. Колчин, под. общ. ред. Б. А. Рыбакова. М. : Наука, 1985. 430 с.
191. Древняя Русь. Очерки политического и социального строя / А. А. Горский, В. А. Кучкин, П. В. Лукин, П. С. Стефанович. М. : Индрик, 2008. 480 с.
192. Дубоніс А. Шварн Данілович і папяровыя ілюзіі праваслаўнай Літвы // *Silva rerum nova* : штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі. Вільня ; Мінськ 2009. С. 96–104.
193. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. СПб. : Наука, 2005. 380 с.
194. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 2010. 248 с.
195. Ермолинская летопись. СПб. : Тип. А. Александрова, 1910. V, 246 с. (ПСРЛ, т. 23).
196. Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX – середина XII ст.) // Вісн. Акад. прав. наук України. Харків, 2002. № 4. – С. 45–55.
197. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків : Право, 2005. 272 с.
198. Ждан М. Б. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського // Укр. історик. – 1966. № 1–2. С. 62–68.
199. Ждан М. Б. Україна під пануванням Золотої Орди // Укр. історик. 1971. № 1–2. С. 44–57.
200. Житие преподобной Ефросинии Суздальской [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.saints.ru/e/8okt.prg.Efrosiniya_Suzdalskaya (дата обращения: 10.02.2015). – Загл. с экрана.
201. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Наук. тов-во ім. Т. Шевченка ; [відп. ред. Я. Грицак, О. Романів]. [Б.м.], 1992. 230 с.
202. Завадская С. В. «Болярин» – «боярин» в древнерусских письменных источниках // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исслед, 1985 г. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; отв. ред. А. П. Новосельцев. М., 1986. С. 89–94.

203. Завадская С. В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и Средневековье : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР. М., 1978. С. 100–103.
204. Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. М.: Наука, 1975. – С. 57–117.
205. Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв. : избр. тр. М. : Квадрига, 2009. 226 с.
206. Западнорусские летописи. СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1907. 356 с. (ПСРЛ, т. 17).
207. Зіморевич Б. Потрійний Львів. Львів : Центр Європи, 2002. 224 с.
208. Злыгостев В. А. Субэдэй. Всадник, покорявший вселенную. Уфа : ДизайнПолиграфСервис, 2011. 396 с.
209. Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любечскому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892. 378 с.
210. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Львов, 1855. Ч. 3. 320 с.
211. Зутис Я. Русско-эстонские отношения в IX–XIV вв. // Историк-марксист. 1940. С. 39–56.
212. Ивакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени / отв. ред. Н. А. Макаров, А. В. Чернов. М., 2003. С. 59–65.
213. Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XIV веках. Киев : Наук. думка, 1982. 102 с.
214. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV столетия. Одесса : Экон. тип., 1895. 323 с.
215. Иваськив И. Был ли взят Галич монголами в 1241 г.? // Русь в эпоху монгольских нашествий (1223–1480) : материалы III Междунар. науч. конф., Варшава, 15–17 нояб. 2012 г. / науч. ред. В. Нагирный. Краков, 2013. С. 70–76.
216. Ипатьевская летопись. М. : Яз. рус. культуры, 1998. 648 с. (ПСРЛ, т. 2).
217. Ипполитов Г. М. Формационный поход к познанию истории: исчерпан ли его потенциал? // Изв. Самар. науч. центра РАН. Самара, 2009. № 6–1, т. 11. С. 231–239.
218. История Литвы / А. Эйдintas [и др.]. Вильнюс : Eugrimas, 2013. 316 с.
219. История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. : учеб. для вузов / [М. Т. Белявский и др.] ; под ред. Б. А. Рыбакова. М. : Высш. шк., 1975. 415 с.

220. История Украинской ССР: первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (до второй половины XIII в.) / редкол.: И. И. Артеменко (отв. ред.) [и др.]. Киев : [Наук. думка], 1981. 523 с.
221. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XIV ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / НАН України, Ін-т археології. Київ, 1997. 46 с.
222. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. Київ, 1996. 272 с.
223. Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. Київ : Рад. шк., 1982. 112 с.
224. Історія Львова в документах і матеріалах : зб. док. і матеріалів / АН УРСР [та ін. ; упоряд.: У. Я. Єдлінська, І. Я. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. ; редкол.: М. И. Брик (відп. ред.) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1986. 426 с.
225. Історія України : навч. посіб. для ВНЗ / Нар. укр. акад. ; за заг. ред. Г. І. Костакова. Харків : Вид-во НУА, 2003. 448 с.
226. Історія України в особах. IX–XVIII ст. / [авт. кол.: В. Замлинський (кер.), М. Котляр, Н. Яковенко та ін.]. Київ : Україна, 1993. 400 с.
227. Історія України в особах. Литовсько-польська доба / [авт. кол.: О. І. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, О. В. Русина (упоряд.) та ін.]. Київ : Україна, 1997. 272 с.
228. Історія українського війська / [М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв та ін. ; під заг. ред. В. Павлова]. Харків, 2016. 415 с.
229. Історія українського війська / Іван Крип'якевич, Богдан Гнаткевич [та ін.]. Львів : Вид-во Івана Тиктора, 1936. 289 с.
230. Калакура Я. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. Київ, 2014/2015. Вип. 8. С. 41–53.
231. Кальніцька Н. Д. Формування територіальних володінь Чернігово-Сіверських князів (друга половина XI – кінець XIII ст.): історико-політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 20 с.
232. Каргалов В. В. Полководцы X–XVI вв. М. : ДОСААФ, 1989. 334 с.
233. Каргер М. К. Раскопки в Переяславле-Хмельницком // Кратк. сообщения Ин-та археологии АН УССР : материалы VII науч. конф. Ин-т археологи. Киев, 1955. Вып. 4. С. 6–8.

234. Карпов А. Ю. Юрий Долгогрукий. М. : Молодая гвардия, 2006. 430 с.
235. Келембет С. Михайло Всеволодович, великий князь Чернігівський і Київський: деякі питання походження, біографії та складу родини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2017. № 1–2. С. 11–19.
236. Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2018. № 3. С. 3–9.
237. Келембет С. Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь Південної Сіверщини // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2016. № 5 (131). С. 13–34.
238. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608). Воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Хмельницький : [ПП Мельник], 2009. 342 с.
239. Киреева Е. В. История костюма : европ. костюмы от античности до XX века. М. : Просвещение, 1970. 167 с.
240. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. М. ; Л. : Наука, 1966. Вып. 1. 144 с. (Свод археологических источников, вып. Е1–36).
241. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. М. ; Л. : Наука, 1966. Вып. 2. 144 с. (Свод археологических источников, вып. Е1–36).
242. Кислюк К. В. Українська історіософія та національно-культурна пам'ять XI–XIV ст.: парадокси взаємододатковості // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. Вип. 33 (№791): Теорія культури та філософія науки. С. 169–175.
243. Климов А. О. Боярський супровід князів під час подорожей до Золотої Орди // Сучасні тенденції сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковроди. Харків, 2016. С. 183–184.
244. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття. Сандомир ; Люблін : Тов-во Ін-ту Центр.-Сх. Європи, 2005. 237 с.
245. Ключевский В. Боярская дума Древней Руси. М., 1902. 547 с.
246. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / [под ред. В. Л. Янина ; послесл. Р. А. Киреевой]. М. : Мысль, 1989. Т. 1: Курс русской истории. 432 с.

247. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / [под ред. В. Л. Янина ; послесл. Р. А. Киреевой]. М. : Мысль, 1989. Т. 6: Специальные курсы. 476 с.
248. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. : ст., пер., коммент. Харьков : Изд-во Харьк. Ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-та им. А. М. Горького, 1956. 342 с.
249. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні [Електронний ресурс] // Село над Десною – Шестовиця : зб. ст. і матеріалів / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка [та ін.]. Ніжин, 2009. Режим доступу: http://craeznavetz.blogspot.com/2015/09/blog-post_67.html (дата звернення (10.10.2015)).
250. Коваленко В. Етапи формування Чернігово-Сіверської землі (IX–XIV ст.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : матеріали наук.-практ. конф., (Чернігів, 4 жовт. 2007 р.) / Сіверський ін.-т регіон. дослідж. [та ін.]. Ніжин, 2007. С. 9–17.
251. Коваленко В. П. Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? [Електронний ресурс] // Матеріальна та духовна культура Південної Русі : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народж. В. Й. Довженка, (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). Київ ; Чернігів, 2012. Режим доступу: <http://rusarch.ru/kovalenko2.htm> (дата звернення: 10.10.2015).
252. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 г. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, (Чернігів-Шестовиця, 17–20 липня 2003 р.) / Ін-т археології НАН України, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2003. С. 51–83.
253. Коваленко В., Моця О. Поховання вікінга з Шестовиці // Гардаріки. 2007. № 1. С. 1–5.
254. Коган В. М. История дома Рюриковичей (опыт историко-генеалогического исследования). СПб. : Бельведер, 1993. 287 с.
255. Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. // Іст.-геогр. дослідж.в Україні. 2012. Вип. 12. С. 96–109.

256. Козубовський Г. А. Монетне карбування в Україні у XIV–XV століттях // Вісн. Нац. банку України. 1996. № 1. С. 76–83.
257. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіон. історія України. 2007. Вип. 1. С. 205–220.
258. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос : альм. теорії та історії та історії іст. науки. 2005. Вип. 1. С. 36–45.
259. Колибенко О. Про чисельність населення Переяславля Руського (спроба реконструкції) // Ruthenica : альм. 2002. Вип. 1. С. 164–174.
260. Колибенко О., Колибенко О. «Вислі» монети від боярина Ратибора // Ruthenica : альм. 2017. Вип. 14. С. 157–174.
261. Колибенко О., Колибенко О. До питання про монети боярина Ратибора // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 листоп. 2015 р. / Ін-т археології НАН України. Кіровоград ; Київ [та ін.], 2015. С. 31–32.
262. Колибенко О., Колибенко О. Юрій-Георгій Володимирович (Долгорукий): історико-історіографічний портрет Переяславського князя // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. пр. / Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 39–45.
263. Колосова И. О. Посадничество и формирование кончакской системы в Пскове (XIV–XV вв.) // История и культура древнерусского города. М., 1989. С. 59–65.
264. Комар А. В. Чернигов и Нижнее Подесенье // Русь в IX–X века: археологическая панорама / Ин-т археологии РАН ; отв. ред. Н. А. Макаров. М. ; Вологда, 2012. С. 335–366.
265. Константин Багрянородный. О церемониях [Электронный ресурс] // Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. Кн. 2, гл. 15. Режим доступа:
http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/cerem.phtml?id=731 (дата обращения: 01.03.2016). Загл. с экрана.

266. Копитко А. З історії економічних зв'язків Галицької та Волинської земель з країнами Сходу (кінець X – XII ст.) // Вісн. Львів. держ. аграр. ун-ту. Економіка АПК. Львів, 2005. № 12. С. 103–107.
267. Копитко А. Д. Зовнішньополітичні зв'язки Галицької і Волинської земель (кінець X – перша половина XIV ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 18 с.
268. Коринный Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века / АН Украины, Ин-т истории Украины. Киев : Наук. думка, 1992. 312 с.
269. Коринный Н. Н. Переяславская земля в X – первой половине XIII в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. 22 с.
270. Королев А. С. История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века : [монография] М. : Прометей, 2000. 296 с.
271. Корсаков Д. Меря и Ростовское княжество. Очерки из истории Ростово-Суздальской земли. Казань : Университ. тип., 1872. 266 с.
272. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. СПб. : Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1863. Т. 1. 507 с.
273. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М. : Эксмо, 2006. 1024 с.
274. Котляр М. Жорстокий світ давньоруського середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2011. Вип. 11. С. 87–101.
275. Котляр М. Княжий двір Романовичів. Кілька вступних зауважень // Ruthenica. 2006. № 5. С. 88–105.
276. Котляр М. Мобільність княжого двору в Південній Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2008. № 8. С. 35–52.
277. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 290 с.
278. Котляр М. Ф. Гривня // Вісн. Нац. банку України. 1996. № 2. С. 76–82.
279. Котляр М. Ф. Данило Галицький : біогр. нарис. Київ : Альтернативи, 2002. 328 с.
280. Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства // Укр. іст. журн. 1995. № 6. С. 55–60.

281. Котляр М. Ф. Еволюція суспільного життя Київської Русі (до середини XII ст.) // Укр. іст. журн. 2015. № 3. С. 21–36.
282. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі : нариси. Київ : Поліграф. дільниця Ін-ту історії НАН України, 2016. 288 с.
283. Котляр М. Ф. Соціальна структура давньоруського суспільства // Укр. іст. журн. 2015. № 6. С. 13–28.
284. Котляр М. Ф. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. // Україна в Центр.-Сх. Європі. 2013. № 13. С. 97–110.
285. Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. Київ : Наук. думка, 2008. 357 с.
286. Котляр Н. «Держава», олигархами умученная: Галицко-Волинское княжество в XIII веке // Родина. 2003. № 11. С. 38–42.
287. Котляр Н. Галицко-Волинская Русь и ее западные соседи в XIII веке (история договорных отношений) // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2000. № 5. С. 32–41.
288. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. Киев : Наук. думка, 1986. 158 с.
289. Котляр Н. Ф. Территориальное развитие Чернигово-Северской земли в домонгольское время. Создание и развитие Черниговского княжества // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2013. № 2 (52). С. 5–16.
290. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. Киев : Наук. думка, 1985. 183 с.
291. Крикун М. Витоки повітового устрою Подільського воєводства // Микола Крикун. Подільське воєводсто у XV–XVIII століття. Львів, 2011. С. 83–105.
292. Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Микола Крикун. Подільське воєводсто у XV–XVIII століття. Львів, 2011. С. 14–35.
293. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
294. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.

295. Куза А. В. Малые города Древней Руси / АН СССР, Ин-т археологии. М. : Наука, 1989. 168 с.
296. Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. Детройт, 1962. 322 с.
297. Кузич-Березовський І. Жінка і держава. Воррен, 1970. 291 с.
298. Кузнєцов Г. О., Ситий Ю. М. Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська стровина : зб. наук. пр., присвяч. 1300-річчю Чернігова / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка [та ін.]. Чернігів, 1992. С. 34–41.
299. Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів : Наук. то-во ім. Т. Шевченка, 2004. 1284 с.
300. Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Вип. 231. С. 44–108.
301. Кучера М. П. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким // Археологія. 1970. Т. 24. С. 217–225.
302. Кучера М. П. Давньоруське городище в х. Миклашевське // Археологія. 1962. Т. 14. С. 89–108.
303. Кучера М. П. Давньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія. 1964. Т. 16. С. 103–118.
304. Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія. 1978. Вип. 25. С. 21–31.
305. Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества / под ред. Л. Г. Бескровного. М., 1975. С. 118–143.
306. Кучкин В. А. Формирование территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. М. : Наука, 1986. 352 с.
307. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – М. : Яз. рус. культуры, 1997. 497 с. (ПСРЛ, т. 1).
308. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Майтейко Р. М. Економічна історія України і світу. Київ : Вікар, 2004 с.

309. Лаппо-Данилевский А. Печати последних галицко-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II. Князь всей Малой Руси : сб. материалов и исслед., сообщ. О. Генсиорским [и др.]. СПб., 1907. С. 211–308.
310. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. СПб. : Евразия, 2005. 640 с.
311. Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерк по истории рус. деревни X–XIII вв. : труды Гос. ист. музея. М., 1956. Вып. 32. С. 19–105.
312. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / Акад. наук СССР ; под. ред. М. Н. Тихомирова. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1956. 555 с.
313. Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наук. зап. Ужгород. держ. ун-ту. Ужгород, 1949. Т. 2. С. 28–39.
314. Лемківщина: земля – люди – історія – культура / [ред. Б. О. Струмінський]. Нью-Йорк ; Париж [та ін.], 1988. 569 с.
315. Леонтович Ф. Правоспособность литовко-русской шляхты // Журн. М-ва народного просвещения. 1908. Март, ч. 14. С. 53–87.
316. Леонтьев А. Е. Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII–X в. // Русь в IX–X века: археологическая панорама / Ин-т археологии РАН ; отв. ред. Н. А. Макаров. М. ; Вологда, 2012. С. 383–402.
317. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. СПб., 1889. 319 с. (ПСРЛ, т. 16).
318. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. М. : Яз. рус. культуры, 2000. 280 с. (ПСРЛ, т. 9).
319. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб. : Тип. И. П. Скороходова, 1897. VII, 254 с. (ПСРЛ, т. 11).
320. Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. 345 с. (ПСРЛ, т. 7).
321. Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь: очерки социально-политической истории. Л. : Наука, 1987. 215 с.
322. Линниченко И. А. Замечания на статью проф. И. Режабка и дополнения к ним // Болеслав-Юрий II. Князь всей малой Руси : сб. материалов и исслед., сообщ. О. Генсиоровским, А. А. Куником [и др.]. СПб., 1907. С. 81–112.

323. Линниченко И. Вече в Киевской области. Киев, 1881. 60 с.
324. Линниченко І. Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. Львів : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1899. 285 с.
325. Литаврин Г. Г. Византия. Болгария. Древняя Русь (IX – начало XII в.). СПб. : Алетейя, 2000. 413 с.
326. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Русские имена половецких князей: междинастические контакты сквозь призму антропонимики. М. : Полимедия, 2013. 280 с.
327. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Почему варяг Якун «отбеже луды златье»? Сцены Листвннской битвы 1024 г. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2016. № 1 (63). С. 27–40.
328. Лихачев Д. С. Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI–XIII веков // Тр. Отд-ла древнерус. лит. 1954. Т. 10. С. 76–91.
329. Лихачев Д. С. Изображение людей в летописи XII–XIII веках // Тр. Отд-ния древнерус. лит. 1954. Т. 10. С. 7–43.
330. Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1989. XVI, 591 с.
331. Ловмянський Х. О происхождении русского боярства // Восточная Европа в древности и Средневековье : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР. М., 1978. С. 93–99.
332. Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. М., 2002. Т. 2, кн. 1: (Киевская и Московская Русь). С. 391–396.
333. Ловмянський Х. Русь и норманны : пер. с пол. / общ. ред. В. Т. Пашуто, В. Л. Янина, Е. А. Мельниковой. М. : Прогресс, 1985. 306 с.
334. Лонгинов А. В. Грамоты малоруського князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV века. М. : В Универ. тип., 1887. 50 с.
335. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Торонто : Укр. робітник, 1942. 251 с.
336. Лукин П. В. Вече, «племенные сорания» и «люди градские» в начальном русском летописании // Средневековая Русь. 2004. № 4. С. 70–130.
337. Лукин П. В. Праздник, пир и вече: к вопросу об архаических чертах общественного строя восточных и западных славян // Одиссей: человек в истории. Феодализм перед судом истории / РАН, Ин-т всеобщей истории. М., 2006. С. 134–150.

338. Лурье Я. С. Генеалогическая схема летописей XI–XIV вв., включенных в «Словарь книжников и книжности Древней Руси» // Тр. Отд-ла древнерус. лит. Л., 1985. Т. 40. С. 190–205.
339. Любавский М. К. Лекции по древней истории до конца XIV века. СПб. : Лань, 2000. 480 с.
340. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен до XX века. М. : Изд-во МГУ, 1996. 688 с.
341. Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915. 410 с.
342. Ляска В. «Чи Домамири, чи Домажири»: повертаючись до дискусії про літописну Печеру 1242 р. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2014. Вип. 18. С. 150–163.
343. Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия : монография. Киев : Тип. Н. И. Чоколова, 1897. 508 с.
344. Мавродин В. В. О роли охоты и рыбной ловли в хозяйстве восточных славян // Проблемы отечеств. и всеобщ. истории : сб. ст. 1976. Вып. 3. С. 79–85.
345. Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Л. : Изд-во Ленинград. ун-т Ордена Ленина, 1945. 429 с.
346. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XVII века). СПб. : Наука, 2002. 415 с.
347. Мавродин В. В., Фроянов И. Я. «Старцы градские» на Руси X в. // Культура средневековой Руси: посвящается 70-летию М. К. Каргера / АН СССР, Ордена Трудового Красного Знамени Ин-т археологии. Л., 1974. С. 29–33.
348. Майоров А. В. К вопросу о происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. Вип. 22. С. 111–118.
349. Майоров А. Новые издания источников по истории Галицко-Волынской Руси (библиографический обзор) // Княжа доба: історія і культура. 2008. Вип. 2. С. 268–274.
350. Майоров А. Проект «добрého прядка» Романа Мстиславича в свете изучения Академической рукописи второй части «Истории Российской» //

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. 2007. Вип. 15. С. 135–149.

351. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб. : Университет. кн., 2001. 640 с.

352. Майоров А. В. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (Черты семейных отношений в практике политических союзов князей Древней Руси) // Вестн. Удмурт. ун-та. 2005. № 7. С. 25–38.

353. Майоров О. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2013. 220 с.

354. Макаров Н. А. Археологические древности как источник знаний о ранней Руси // Русь в IX–X века: археологическая панорама / Ин-т археологии РАН ; отв. ред. Н. А. Макаров. М. ; Вологда, 2012. С. 65–89.

355. Максимович М. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и население ее пришлым народом (письмо М. Г. Погодину) // М. Максимович. Вибрані твори. Київ, 2004. С. 48–61.

356. Максимович М. Очерк Киева // М. О. Максимович. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва, України. Київ, 2004. С. 159–170.

357. Максимович М. А. Собрание починений. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. Т. 1: Отдел исторический. V, 847 с.

358. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. Львів : Світ, 1995. 248 с.

359. Мандзяк В. Ростислав Михайлович – «Dux Galiciae et Imperator Vulgarogum» // Княжа доба: історія і культура. 2011. № 5. С. 131–143.

360. Мателешко Ю. П. «Старці градські» та «старійшини города» як категорії осіб з різним владним статусом у Київській Русі X століття // Грані. 2007. № 5. С. 6–9.

361. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. : тексты, пер., коммент. / АН СССР, Ин-т истории СССР. М. : Наука, 1979. 265 с.

362. Мельгунов П. П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. : с картою : посмерт. изд. / П. П. Мельгунов. М. : Сотрудник школ, 1905. 280 с.
363. Мельник В. Оборонна система на річці Альті // Пам'ять століть : наук.-іст. журн. 2000. № 3. С. 146–148.
364. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации: тексты, переводы, комментарий / РАН, Ин-т всеобщ. истории, Ин-т рос. истории. М. : Вс. лит. РАН, 2001. 496 с.
365. Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // Восточная Европа в древности и средневековье : сб. ст. / АН СССР ; [редкол.: Л. В. Черепнин, В. Л. Янин, Г. Г. Литаврин]. М., 1978. С. 289–295.
366. Мельникова Е. А. Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства // Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия : избр. тр. / РАН, Ин-т всеобщ. истории, Ун-т Д. Пожарского ; под ред. Г. В. Глазыриной, Т. П. Джаксон. М., 2011. С. 49–72.
367. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI веках: к истории названия «варяг» // Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия : избр. тр. / РАН, Ин-т всеобщ. истории, Ун-т Д. Пожарского ; под ред. Г. В. Глазыриной, Т. П. Джаксон. М., 2011. С. 153–171.
368. Мельничук І. А. Витоки і становлення української політичної еліти (IX – середина XVII ст.): історичний дискурс : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 540 с.
369. Методологические проблемы истории / под общ. ред. В. Н. Сидорцова. Минск : Тетра Системс, 2006. 352 с.
370. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. [Ленинград : Тип. им. Володарского], 1936. 288 с.
371. Мизес Л. фон. Теория и история. Интерпретации социально-экономической эволюции. М. ; Челябинск : Социум, [2013]. XVI, 368 с.
372. Миронова В. Г. Из истории юридической практики Древней Руси // История и культура древнерусского города. М., 1989. С. 66–68.

373. Миська Р. Середньовічні шляхи в українських Карпатах (стан та перспективи дослідження) // Археол. дослідж. Львів. ун-ту. Львів, 2013. Вип. 17. С. 45–59.
374. Михайловський В. М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. // Укр. іст. журн. 2017. № 3. С. 68–82.
375. Михайловський В. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // Ruthenica : альм. Київ, 2016. Т. 13. С. 188–197.
376. Михайловський В. М. Надавча поземельна політика володарів Західного Поділля (1402–1506 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ, 2004. 16 с.
377. Михайловський В. Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 162–177.
378. Михайловський В. Володіння «трьох татарських царів» та уявлення про «потрійне Поділля» у битві під Грюнвальдом // Укр. іст. журн. 2018. № 1. С. 4–17.
379. Михайловський В. Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395–1399 рр. // Україна в Центр.-Сх. Європі : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2013. Вип. 12–13. С. 210–223.
380. Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340–1394-і рр.) // Укр. іст. журн. 2009. № 5. С. 34–47.
381. Михайловський В. Соляні шляхи до Луцька, Володимира та Кременця за історичними записами Коронної Метрики 1539 р. // Зап. Наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2012. Т. 254. С. 397–412.
382. Михеев С. М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст // *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2008. № 2 (32). С. 27–32.
383. Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // *Магістеріум*. 2004. Вип. 7. С. 92–97.
384. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород : Новіна, 1936. Т. 1: До другої чверті XVI ст. 250 с.
385. Мітринга І. Володимир Великий. Краків : Укр. вид-во, 1942. 33 с.

386. Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика // Русь в IX–X века: археологическая панорама / Ин-т археологии РАН ; отв. ред. Н. А. Макаров. М. ; Вологда, 2012. С. 437–447.
387. Молчановский Н. Очерк истории о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям). 1885. 424 с.
388. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в XI – XIV вв. : монография. М. : Зерцало, 2003. 416 с.
389. Московский летописный свод конца XV века. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. 465 с. (ПСРЛ, т. 25).
390. Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Історія України. 2001. № 4 (222). С. 1–3.
391. Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центр.-Сх. Європі. Студії з історії XI–XIII ст. / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2000. Вип. 1. С. 22–37.
392. Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня // Україна в Центр.-Сх. Європі: з найдавніших часів до кінця XVII ст. : [зб. наук. пр.] / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2004. Вип. 4. С. 95–104.
393. Моця О. Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. С. 339–345.
394. Моця В. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология) : сб. науч. ст. / АН УССР, Ин-т археологии. Киев : Наук. думка, 1985. С. 131–133.
395. Моця О. П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів // Укр. іст. журн. 2007. № 1. С. 4–19.
396. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков / РАН, Ин-т всеобщ. истории. М. : Яз. рус. культуры, 2001. 784 с.

397. Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исслед. М., 1994. С. 3–270.
398. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Голенко, Є. Є. Камінський, М. Ф. Котляр [та ін. ; під ред. В. А. Смолія]. Київ : Альтернативи, 2001. 736 с.
399. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства / АН СССР. М. : Изд-во АН СССР, 1951. 282 с.
400. Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / АН СССР, Ин-т истории. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1940. 180 с.
401. Наш Г. Історія українського народу. Київ : Богдана, 1993. 248 с.
402. Несин М. Галицкое вече при Ярославе Осмомисле // Русин. 2010. № 1 (19). С. 78–96.
403. Несин М. Галицкое вече и Даниил Галицкий в 1205–1229 гг. // Русин. 2011. № 2. С. 5–26.
404. Несин М. Галицкое вече и Роман Галицкий // Русин. 2013. № 2 (32). С. 19–41.
405. Несин М. К истории происхождения Галича // Русин. 2010. № 3 (21). С. 58–76.
406. Несин М. А. Некоторые черты социальной трансформации в X–XI вв. в восточнославянском обществе в летописной социальной терминологии // Ист. формат. 2015. № 2. С. 103–116.
407. Нидерле Л. Славянские древности . М. : Новый Акрополь, 2010. 740 с.
408. Никитский А. Очерк внутренней истории Пскова. СПб. : Тип. К. Замысловского, 1873. 345 с.
409. Новгородская Карамзинская летопись. СПб.: Д. Булавин, 2002. 224 с. (ПСРЛ, т. 42).
410. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. М. : Яз. рус. культуры, 2004. 382 с. (ПСРЛ, т. 43).
411. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. 350 с.
412. Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М. : Наука, 1972. 340 с.
413. Огієнко І. Історія української літературної мови. [Київ : Либідь, 1995]. 296 с.

414. Орешников А. С. К истории текста Русской Правды // Восточная Европа в Древности и Средневековье : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; [редкол.: Л. В. Черепнин, В. Л. Янин и др.]. М., 1978. С. 151–153.
415. Охманский Е. Гедиминовичи – «правнуки Сколомендовы» // Польша и Русь: черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII–XIV вв. : [сб. науч. ст.] / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. М., 1974. С. 358–364.
416. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів, 1996. 85 с.
417. Памятники истории Киевского государства IX–XII в. : сб. документов / сост. Г. Е. Кочин ; предисл. Б. Д. Греков. Л. : Ленинград. отд-ние Гос. социал.-экон. изд-ва, 1936. 219 с.
418. Паршин І. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденовича до року 1333: між набутиим і «успадкованим» // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2015. Вип. 5. С. 4–10.
419. Паршин І. Хроніка Іоанна з Віртентура (Іоанна Віртондуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2014. Вип. 17–18. С. 71–78.
420. Пасюк І. М. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу. Луцьк : Твердиня, 2008. 140 с.
421. Пачовський В. Срібна земля: тисячоліття Карпатської України: нарис історії з мапою. Нью-Йорк : Говерла, 1959. 72 с.
422. Пашин С. С. Червонорусские акты XIV–XV вв. и грамоты князя Льва Дниловича. Тюмень : [Изд-во ТюмГУ], 1996. 118 с.
423. Пашуто В. Т. Внешняя политика Дренией Руси. М. : Наука, 1968. 469 с.
424. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. 275 с.
425. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства / АН СССР, Ин-т истории. М. : Изд-во АН СССР, 1959. 530 с.
426. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М. : Изд-во АН СССР, 1950. 333 с.

427. Пеняк П. С. Структура ремесленного производства Чернигово-Северской земли в X–XIII вв. // Чернигов и его округа : сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археологии. Киев, 1988. С. 80–86.
428. Петрик А. Бояри та церква Галичині й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 80–94.
429. Петрик А. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2004. Вип. 8. С. 46–58.
430. Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 181–193.
431. Петрик А. П. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2007. 304 с.
432. Петрик А. П. Боярські двори та економічне становище бояр Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2008. Вип. 11–12. С. 63–86.
433. Петрик А. Великий галицький боярин галицький Дмитро Детько // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2009. Вип. 13. С. 33–44.
434. Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) // *Ukraina Lithuanica*. Студії з історії Великого князівства Литовського. 2009. Т. 1. С. 121–133.
435. Петрухин В. Я. «Русь и все языци»: аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. М. : Яз. рус. культуры, 2011. 384 с.
436. Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце у війсьній історії України // Наук. зап. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 20. С. 107–114.
437. Пилипчук Я. В. Битва на Ворскле (1399): распространенные заблуждения (историографический и военно-исторический аспекты) // *Para Bellum Novum*. СПб., 2015. № 3 (36). С. 58–74.

438. Пилипчук Я. В. Битва на реке Ворскле (источниковедческие аспекты) // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2015. Вып. 8. С. 285–298.
439. Писаренко Ю. Слепление Василька Тербовльського (1097 г.). Мифологический подтекст // Соціум : альм. соціал. історії. 2003. Вип. 3. С. 179–196.
440. Плетнева С. А. Кочевники южно-русских степей в эпоху Средневековья (IV–XIII века) : учеб. пособие. [Воронеж] : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. 245 с.
441. Плоткин К. М. Древний Псков [Электронный ресурс]. Псков, 1997. Режим доступа: <http://www.edapсков.narod.ru/> (дата обращения: 25.05.2014.). Загл. с экрана.
442. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года / пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова ; коммент. А. Г. Боброва, Л. В. Войтовича [и др.]. СПб. : Литера-Нова, 2012. 510 с.
443. Погодин М. Древняя русская история до монгольского ига. М., 1871. Т. 1. 401 с.
444. Погоральський Я. Верхньодністерське Підгір'я у X–XIV ст. // *Colloquia Russica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 11–32.
445. Погоральський Я. До локалізації двох літописних пунктів XII–XIII ст. на території Перемишльської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2012. Вип. 16. С. 32–39.
446. Погоральський Я., Миська Р., Ляска В. Верхньодністерське Підгір'я у X–XIV ст. // *Colloquia Rossica*. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 11–32.
447. Погорілець О., Славов Р. Про нові знахідки монет Подільського князівства [Електронний ресурс] // Нумізматика і фалеристика. 2007. № 4 (44). Режим доступу: <http://kphistory.com.ua/pohorilets-o-pro-novi-znahidky-monet-podilsko-ho-knyazivstva/> (дата звернення: 01.07.2016). Загол. з екрана.
448. Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Великого Новгорода в XII–XIII вв. М. : Высш. шк., 1976. 152 с.
449. Полехов С. В. Городельская уния: взгляд через шесть столетий // Ист. Вестн. 2014. Т. 7 (154). С. 242–253.
450. Половинська В. Варязька жінка на Русі // Драгоманівські іст. студії / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2013. Вип. 1 (5). С. 29–32.

451. Половинська В. В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на Русі // Сторінки історії : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т» [та ін.]. Київ, 2014. Вип. 37. С. 5–13.
452. Половинська В. В. Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (IX – перша половина XII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 223 с.
453. Половинська В. В. Русько-скандинавіські військові контакти XI – першої половини XII ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. нац. ун-ту. Запоріжжя, 2013. Вип. 37. С. 18–21.
454. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег ; Мюнхен : Союз жінок Канади, 1969. 158 с.
455. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. 4-е вид, стереотип. Київ : Либідь, 2002. Т. 1: До середини XVIII ст. LXXXVIII, 588 с.
456. Полонська-Василенко Н. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1944. 67 с.
457. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде / АН СССР, Ин-т археологи. М. Наука, 1978. 130 с.
458. Полякова О. Женский фактор в борьбе за власть между Ольговичами и Мономашичами во второй половине XII в. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Ін-т археолог. НАН України, Ін-т іст. України та ін. Чернігів, 2007. С. 297–309.
459. Пономаренко П. Князі путивльські // Сіверянський літопис. 1999. № 5. С. 3–9.
460. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття. Київ : Критика, 2011. 230 с.
461. Правда Русская : учеб. пособие / АН СССР, Ин-т истории ; [отв. ред. Б. Д. Греков]. М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1940. 112 с.
462. Пресняков А. Е. Княжее право в Древней Руси: очерки по истории X–XII столетий. М. : Наука, 1999. 646 с.
463. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-русское государство. М. : Гос. социол.-экон. изд-во, 1939. 245 с.

464. Приселков М. Д. Троицкая летопись: реконструкция текста. М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 512 с.
465. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ : Обереги, 1997. Т. 1. 1080 с.
466. Пространная Русская Правда // М. Н. Тихомиров. Пособие по изучению Русской Правды. М., 1953. С. 87–112.
467. Псковская судная грамота // Памятники рус. права / [под ред. С. В. Юшкова]. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1953. Вып. 2. 442 с.
468. Пузанов В. В. От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза) : науч. изд. [СПб.] : Изд-во О. Абышко, 2017. 752 с.
469. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / [ред. Н. П. Шустина]. М. : Гос. изд. геогр. лит., 1957. 270 с.
470. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М. : Мысль, 1989. 286 с.
471. Пятнов А. Новгородский князь и киевское вече // Родина : рос. ист. иллюстр. журн. 2003. № 7. С. 28–31.
472. Радзивилловская летопись. Л. : Наука, 1989. 178 с. (ПСРЛ, т. 38).
473. Рапов О. М. К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII–XIII вв. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. : [сб. ст.] / под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1974. С. 190–207.
474. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. 265 с.
475. Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений // Краткие сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии / АН СССР, Ин-т археологии. М., 1967. Вып. 110: Славяно-русские древности. С. 3–9.
476. Расовский Д. Половцы, торки, печенеги, берендеи. М. : Ломоносовъ, 2016. 202 с.
477. Режабек И. Юрий II-й, последний князь всея Малыя Руси // Болеслав-Юрий II. Кнзья всей малой Руси : сб. материалов и исслед., сообщ. О. Генсиоровским, А. А. Куником [и др.]. СПб., 1907. С. 1–66.

478. Ричка В. «Місто наше столичное... багатохрамний Київ» // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. С. 346–357.
479. Ричка В. Вся королівська рать (влада Київської Русі) / Ін-т історії України НАН України [та ін.]. Київ, 2009. 180 с.
480. Ричка В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі // Укр. іст. журн. 2009. № 1. С. 67–83.
481. Розов В. Українські грамоти. Київ : Акад. наук, 1928. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. 265 с.
482. Рожко М. Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // Укр. іст. журн. 1990. № 10. С. 86–97.
483. Рожков Н. А. Политические партии в Великом Новгороде XII–XV веков // Журн. М-ва нар. просвещения. 1901. Ч. 334. С. 241–286.
484. Романов Б. Люди и нравы Древней Руси. М. : Ломоносовъ, 2013. 224 с.
485. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: историко-бытовые очерки XI–XIII вв. / АН СССР, Ленинград. отд-ние Ин-та истории. 2-е изд. М. ; Л. : Наука, 1966. 240 с.
486. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси. 432 с.
487. Рохлин Д. Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох – нормальные и патологически измененные). М. ; Л. : Наука, 1965. 304 с.
488. Руднік Д. Боярський стан у складі Великого князівства Литовського // Актуальні питання історії та культури України і світу : матеріали VI Регіон. наук. конф., (Острог, 14 трав. 2015 року) / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2015. Вип. 5. С. 25–28.
489. Руднік Д. Г. Боярство Піденно-Західної Русі // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka : zbiór raportów naukowych, Gdańsk, 29–30.06.2015. Warszawa, 2015. Część 6. S. 9–11.
490. Руднік Д. Г. Державницький проект «доброго порядку» Романа Мстиславича в історичній науці // Сучасна наука: теорія і практика: матеріали

- VI Всеукр. наук.-практ. заоч. конф., Запоріжжя, 28–29 листоп. 2014 р. / Наук.-навч. центр прикл. інформатики НАН України. Запоріжжя, 2014. С. 56–59.
491. Руднік Д. Г. Діяльність боярства в торгово-фінансовій сфері Київської Русі // Історія торгівлі податків та мита : тези доп. 9 Міжнар. наук. конф., 29–30 жовт. 2015 р., м. Дніпропетровськ / Ун-т митн. справи та торгівлі [та ін.]. Київ, 2015. С. 17–19.
492. Руднік Д. Вплив боярських верств Галичини й Волині на державотворчі процеси // Наук. зап. Тернопіль. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Історія / Тернопіль. нац. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2014. Вип. 2. Ч. 2. – С. 3–8.
493. Руднік Д. Г. Боярство і віче в Київській Русі // Сучасні соціал.-гуманітар. дискурси : матеріали IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Дніпропетровськ, 22 берез. 2014 р.) : у 3 ч. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 145–148.
494. Руднік Д. Г. Боярство Київської землі в XIII–XIV ст. // Сторінки історії : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Київ. політехн. ін-т», каф. Історії України. Київ, 2014. Вип. 37. С. 13–19.
495. Руднік Д. Г. Боярська верства Північно-Західних земель Київської Русі // Перший крок у науку : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. / Луганськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Луганськ, 2014. Т. 3. С. 471–476.
496. Руднік Д. Г. Боярські верстви Чернігівського князівства XI–XIII ст. // Настоящи изследвания и развитие : матеріали за 11-а международна научна практична конференция, 17–25 януари, 2015 на История. София, 2015. Т. 6: История. С. 3–6.
497. Руднік Д. Г. Визначення місця боярської садиби у соціально-політичному розвитку Київської Русі періоду XI–XIV ст. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали III Всеукр. конф. (присвяч. 100-річчю Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара), 25–26 трав. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 208–210.
498. Руднік Д. Г. Вплив боротьби Переяславського князівства з кочовиками на внутрішній розвиток землі / Д. Г. Руднік // Сучасні тенденції Сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. С. 132–133.

499. Руднік Д. Г. Князівська влада й боярство Південно-Західної Русі // Наук. пр. іст. ф-ту. Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 31–34.
500. Руднік Д. Г. Особливості положення боярської верстви на території Північно-Східної Русі XI–XIII ст. // Придніпр. соціал.-гуманітар. читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Кіровоград, 16 трав. 2014 р.) : у 3 ч. / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка [та ін.]. Кіровоград, 2014. Ч. 1. С. 73–77.
501. Руднік Д. Г. Письмові та матеріальні джерела з історії бояр Київської Русі XI–XIV ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізьк. нац. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т. 1. С. 19–24.
502. Руднік Д. Г. Походження бояр у Київській Русі: етнічний аспект // Історичні і політичні дослідж. : наук. журн. / Донецьк. нац. ун-т, іст. ф-т. Вінниця, 2014. С. 23–31.
503. Руднік Д. Г. Походження боярства в Київській Русі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки : матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. В. Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014 р. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2014. С. 43–44.
504. Руднік Д. Г. Проблема походження дружини князя Романа Мстиславича Анни в історичній науці // Придніпр. соціал.-гуманітар. читання : матеріали Дніпропетровськ. сесії III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Дніпропетровськ 29 листоп. 2014 р.) : у 4 ч. Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. Олеся Гончара [та ін.]. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 55–57.
505. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі // Актуал. проблеми соціал.-гуманітар. наук : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю. (Дніпропетровськ, 20 груд. 2013 р.) : у 5 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2013. Ч. 2. С. 109–111.
506. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі: порівняльний аналіз // Гуржівські сторичні читання : зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 91–93.
507. Руднік Д. Г. Господарська діяльність київських бояр // Współczesna nauka. Nowy wygląd : zbior raportow naukowych, (30–31.01.2015). Wrocław, 2015. S. 25–27.

508. Рукавишников А. В. Древнерусская знать домонгольского периода (историко-терминологическое исследование) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Моск. гос. ун-т им. М. Ломоносова. М. 2005. 24 с.
509. Русина О. Путивльські волості XV – початку XVII століть // Зап. Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1996. Т. 230. С. 368–379.
510. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / НАН України [та ін.]. Київ : [Поліграф. дільниця Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича], 1998. 243 с.
511. Русина О. Чернігів і «Руська земля» у Середньому Подніпров'ї // Сіврянський літопис. 1995. № 3. С. 27–32.
512. Русина О. В. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аналіз проблеми) // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1999. Вип. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 147–157.
513. Русина О. В. Студії з історії Києва та Київської землі / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. 344 с.
514. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ : Альтернативи, 1998. 320 с.
515. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения / А. Н. Кирпичников, Г. С. Лебедев, В. А. Булкин, И. В. Дубов, В. А. Назаренко // Кратк. Сообщения / АН СССР, Ордена Трудового Красного Знамени Ин-т археологи. М., 1980. Т. 160: Средневековые древности Восточной Европы. С. 24–38.
516. Рыбаков Б. А. Борьба за суздальское наследство в 1174–1176 гг. по миниатюрам Радзивилловской летописи // Средневековая Русь / АН СССР. М., 1976. С. 89–101.
517. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по истории древнерусских городов / АН СССР ; под. ред. Н. Н. Воронина. М., 1949. Т. 1. С. 7–107.
518. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М. : Наука, 1982. 599 с.

519. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности. М. : Академ-Проект, 2013. 632 с.
520. Рыбаков Б. А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологии / АН СССР. М., 1964. Вып. 99: Средневековая археология. С. 21–23.
521. Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М. : Наука, 1964. 239 с.
522. Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М. : АиФ Принт, 2004. 447 с.
523. Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь / [науч. ред. и сост. Г. Б. Федоров]. [М.], 1953. С. 75–113.
524. Рыбина Е. А. Новгород и Ганза. М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 320 с.
525. Рыздзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (материалы и исследования). М. : Наука, 1978. 239 с.
526. Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / [отв. ред. акад. АН УССР В. М. Корецкий]. М. : Наука, 1985. 270 с.
527. Санцевич А. В. Методика исторического исследования / АН УССР, Ин-т истории. 2-е изд., перераб. и доп. Киев : Наук. думка, 1990. 212 с.
528. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев : Типо-Лит. и Переплетная И. Крыжановского. 1916. Вып. 2. 459 с.
529. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л. : Наука, 1983. 238 с.
530. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. СПб. : Академ. проект, 2003. 736 с.
531. Свердлов М. Б. Феодализм на Руси X–XIII вв. // Тр. От-ния древнерус. лит. СПб., 1996. Т. 50. С. 322–330.
532. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М. : Наука, 1982. 336 с.

533. Селезнев Ю. В. Вокняжение Александра Невского в 1252 г.: политические реали и их отражение в русской письменной традиции // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2009. № 1. С. 36–41.
534. Селезнев Ю. В. «Жаловался Александр на брата своего...». К вопросу о вокняжении Александра Невского в 1252 г. // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2007. № 3. С. 98–99.
535. Селезнев Ю. В. Русские князья в политической системе Джучиева Улуса (Орды) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Воронеж. гос. ун-т. Воронеж, 2014. 595 с.
536. Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей : ист. очерки. – М. : В тип. А. Мамонтова, 1867. 425 с.
537. Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любецького замку в XIV–XVIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа) // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. 2012. № 5–6. С. 12–21.
538. Ситий Ю., Скороход В. Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиці // Село над Десною – Шестовиця : зб. матеріалів і ст. / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка [та ін.]. Ніжин, 2009. С. 106–117.
539. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський : [Медобори–2006], 2009. 160 с.
540. Скоморович І. Г. Еволюція та функціонування грошової системи в Україні : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 548 с.
541. Скороход В. Торгівельний інвентар X – початку XI ст. з Шестовицького археологічного комплексу // Ніжинська старовина. 2010. Вип. 10 (3). С. 144–150.
542. Скороход. В. М. Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі у X – на початку XI ст. // Сіверщина в історії України. 2011. Вип. 4. С. 98–101.
543. Скрынников Р. Г. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVIII в. СПб. : Искусство, 2000. 460 с.

544. Славяне и скандинавы : пер. с нем. / под общ. ред. Е. А. Мельниковой. М. : Прогресс, 1986. 416 с.
545. Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею. Спб. : Тип. Лермонтова, 1860. 154 с.
546. Смолій В., Ричка В. Русь-Україна на шляхах роздробленості // Історія України. 1997. № 13. С. 6–8.
547. Сморкачова Н. Л. Битва 1322 р. на р. Ірпені // Вісн. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. 2002. № 10. С. 32–37.
548. Собчук В. Д. Знать Південної Волині на схилі Середніх віків: історико-генеалогічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2002. 19 с.
549. Соловьев С. Об отношениях Новгорода к великим князьям: историческое исследование. М. : Университет. типогр., 1846. 174 с.
550. Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М. : Мысль, 1988. Кн. 1. История России с древнейших времен. Т. 1–2. 797 с.
551. Соловьев С. М. История России с древнейших времен [Электронный ресурс]. М. : Голос, 1993. Т. 1. Режим доступа: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/01_08.html (дата обращения: 07.10.2015). Загл. с экрана.
552. Софийская первая летопись. СПб. : Тип. Э. Праца, 1851. 275 с. (ПСРЛ, т. 5).
553. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII в. М. : Изд-во юрид. лит, 1955. 140 с.
554. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. 2006. № 13. С. 6–27.
555. Старостенков Н. В. Проблемы теории и методологии исторической науки // Учен. зап. Рос. гос. социол. ун-та. 2010. Вып. 5. С. 54–60.
556. Стефанович П. С. «Дружина» в древнейшем русском летописании // Средневековая Русь. 2009. № 8. С. 6–51.

557. Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси // Одиссей: человек в истории. Феодализм перед судом истории / РАН, Ин-т всеобщей истории. М., 2006. С. 151–160.
558. Стефанович П. С. Боярская служба в средневековой Руси // Феодализм: понятие и реали : материалы круглого стола, Москва, 25 апр. 2005 г. / Ин-т всеобщ. Истории РАН. М., 2008. С. 180–190.
559. Стефанович П. С. Знать и военные слуги в социально-политической структуре Древнерусского государства в X – первой трети XII в. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Ин-т рос. истории РАН. М., 2014. 553 с.
560. Столярова Л. В. Еще раз о книжных собраниях Древней Руси в XI–XIII вв. // Норна у источника Судьбы : сб. ст. в честь Елены Александровны Мельниковой / [под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой и др.]. М., 2001. С. 390–399.
561. Стороженко А. Очерк Переяславщины // Киевская старина. 1894. Т. 35. С. 195–215.
562. Стрийковський Матвій. Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі // Дзвін. 1990. № 4. С. 107–120.
563. Субтельний О. Україна. Історія. Київ : Либідь, 1994. 736 с.
564. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-дренерусского комплекса в с. Каменное) / НАН Украины, Ин-т археологии. Киев : Вид. Олег Філюк, 2016. 376 с.
565. Сытый Ю. Н., Скороход В. Н. Находки предметов вооружения как свидетельство погромов городищ в селах Выползов и Шестовицы (к постановке проблемы) // Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья : материалы конференции, нояб. 2012 г. / сост. И. Г. Бурцева. Тула, 2014. С. 62–71.
566. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. 1999. № 1. С. 85–91.
567. Татищев В. История Российская. М. : АСТ, 2003. Т. 2. – 732 с.
568. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держав. Київ : Стародавній світ, 2014. 164 с.

569. Терський С. Володимир у світлі археологічних досліджень // Княжа доба: історія та культура. 2007. Вип. 1. С. 243–270.
570. Терський С. Лучеськ Х–XV ст. : [монографія] / Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2006. 252 с.
571. Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження // Historical and Cultural Studies. 2015. Vol. 2, № 1. С. 97–104.
572. Терський С. В. Боярство Південної Волині напередодні розпаду Галицько-Волинської держави // Військово-наук. вісн. 2009. Вип. 12. С. 132–141.
573. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) : [монографія] / АН УРСР, Ін-т соціал. і екон. проблем зарубіж. країн ; [відп. ред. М. Ф. Котляр]. Київ : Наук. думка, 1982. 204 с.
574. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. 474 с.
575. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
576. Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
577. Толочко А. О. О новгородской «гривне серебра» // Ruthenica. 2007. № 6. С. 359–365.
578. Толочко А. П. Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г.: опыт источниковедческого исследования / Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исслед. 1995 год. М., 1995. С. 240–262.
579. Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Укр. іст. журн. 1995. Вип. 6. С. 23–36.
580. Толочко О. П. Польша і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур // Україна і Польша в період феодалізму : зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін-т історії України. Київ, 1991. С. 10–23.
581. Толочко П. П. «Революция» 1136 г. и княжеская власть в Новгороде // Норна у источника Судьбы : сб. статей в честь Елены Александровны Мельниковой / [под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой и др.]. М., 2001. С. 400–406.

582. Толочко П. П. «Хотяща бо княжити сама» // *Ruthenica* : альм. 2016. Вип. 13. С. 169–170.
583. Толочко П. П. Древний Киев. Киев : Наук. думка, 1976. 205 с.
584. Толочко П. П. Киев и Чернигов / П. П. Толочко // Чернигов и его округа : сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археологи ; [редкол.: П. П. Толочко (отв. ред.) и др.]. Киев, 1988. С. 15–21.
585. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб. : Алетей, 2003. 160 с.
586. Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського // П. П. Толочко. Від Русі до України : вибр. твори. Київ, 1997. С. 117–126.
587. Толочко П. П. О «крамоле безбожных бояр галичских» // Київ і Русь : вибрані твори 1998–2008 рр. Київ, 2008. С. 331–345.
588. Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология) : сб. науч. ст. / АН УССР, Ин-т археологии. Киев : Наук. думка, 1985. С. 5–19.
589. Толочко П. П. Ранняя Русь: история и археология. СПб. : БЛИЦ, 2013. 208 с.
590. Томілович Л. Пороська земля перед та після монгольської // Історія в школі : наук.-метод. журн. 1999. № 8–9. С. 57–61; № 11. С. 41–44.
591. Томілович Л. В. Пороські землі середини XIII – середини XIV ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. 21 с.
592. Томсен В. Начало русского государства // Из истории русской культуры. М., 2002. Т. 2, кн. 1: (Киевская и Московская Русь). С. 143–226.
593. Тропин Н. Чернигов и Юго-Восточные территории Черниговской земли в XI – первой половине XIII вв. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць., присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Ін-т археолог. НАН України, Ін-т іст. України та ін. Чернігів, 2007. С. 355–365.
594. Уезерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира. М. : АСТ, 2005. 493 с.
595. Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського ; АН УРСР, Ін-т українознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1965. 160 с.

596. Успенская А. В., Фехнер М. В. Поселения Древней Руси // Очерки по истории Русской деревни X–XIII вв. : тр. Гос. ист. музея ; [под ред. Б. А. Рыбакова]. М., 1956. Вып. 32. С. 7–18.
597. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. О. Н. Трубачева ; под. ред. Б. А. Ларина. М. : Прогресс, 1986. Т. 1: А–Д. 575 с.
598. Федака С. Всеволод Ольгович // Сіверянський літопис. 1999. № 6. С. 29–37.
599. Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за «Галицьку спадщину» // Colloquia Russica. Krakow, 2013. Series 1, vol. 2. С. 125–143.
600. Федорук А. В. Гнізда поселень на території між верхнім Сиретом та середнім Дністром у VIII–XIII ст. // Сумська старовина. 2012. № 36–37. С. 15–24.
601. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200–1304. М. : Прогресс, 1989. 338 с.
602. Фетисов А. А., Щавелев А. С. Викинги. Между Скандинавией и Русью. М. : Вече, [2013]. 336 с.
603. Филиппов Б., Ястребицкая А. Европейский мир X–XV вв. [Электронный ресурс]. М. : Интерпракс. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Filipp/ (дата обращения: 02.01.2014). Загл. с экрана.
604. Фігурний Ю. С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніший часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. Київ : Нац. наук.-досл. ін-т, 2010. 158 с.
605. Флоря Б. Н. Правитель и знать в древнерусском государстве // Средневековая Русь. 2009. Вып. 8. С. 64–84.
606. Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. М. : Рус. издат. центр, 2012. 1088 с.
607. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории . Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. 256 с.
608. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк : Накладом Пед. ін-ту Українознавства НТШ, 1971. 367 с.

609. Хромова І. «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV–XV ст. з території Середнього Подніпров'я // Укр. іст. зб. 2017. Вип. 19. С. 41–52.
610. Хромова І. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича // Укр. іст. зб. 2010. Вип. 13. С. 22–43.
611. Хроника Быховца / предисл., коммент., пер. Н. Н. Улащика ; отв. ред. М. Н. Тихомиров. М. : Наука, 1966. 155 с.
612. Хроника Литовская, Жмойтская и Быховца. М. : Наука, 1975. 234 с.
613. Хрусталеv Д. Г. Русь: от нашествия до «ига»: 30–40-е гг. XIII в. 2-е изд., испр. и доп. СПб. : Евразия, 2008. 384 с.
614. Чебаненко С. Б. Казнь князей Игоревичей в Галиче: правовой и ритуальный аспекты события // Русин. 2014. № 2 (36). С. 162–181.
615. Чебаненко С. Б. Киевская община в междукняжеских конфликтах конца XI века: суд веча // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. 2015. Вып. 4. С. 71–85.
616. Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе : сб. ст. / АН СССР, Ин-т востоковедения ; [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. М., 1977. С. 186–209.
617. Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII в. // Польша и Русь: черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши в XII–XIV вв. : [сб. науч. ст.] / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. М., 1974. С. 23–50.
618. Черепнин Л. В., Назаров В. Д. Крестьянство на Руси в середине XII – конце XV в. // История крестьянства в Европе : в 3 т. / редкол.: З. В. Удальцова (глав. ред.) [и др.]. М., 1986. Т. 2: Эпоха феодализма. С. 250–287.
619. Черепнин Л. В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе : в 3 т. / редкол.: З. В. Удальцова (глав. ред.) [и др.]. М., 1985. Т. 1. С. 314–349.
620. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.) / Ін-т історії НАН України. Київ : Ін-т історії України, 2014. 386 с.
621. Черненко О. Династичні імена нащадків Святослава Ярославича // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної

Європи : зб. наук. пр., присвяч. 1000-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Ін-т археології НАН України та ін. Чернігів, 2007. С. 292–296.

622. Чубатий М. Д. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ, 2002. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. С. 452–453.

623. Чугуй Т. О. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Харків, 2015. Вип. 20. С. 6–19.

624. Чукаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243–1350 гг. Днепропетровск : Наука и образование, 1998. 176 с.

625. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / АН УССР, Ин-т истории. Киев : Наук. думка, 1987. 182 с.

626. Шайкин А. А. Окружение князя в «Повести временных лет»: воеводы и посадники // Тр. от-ния Древнерус. лит. 2009. Т. 60. С. 291–310.

627. Шайкин А. А. Повесть временных лет: история и поэтика / Орлов. гос. ун-т. М. : Рус. панорама, 2011. 616 с.

628. Шандор В. Закарпаття. Історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 р. Нью-Йорк : Карпат. Союз, 1992. 292 с.

629. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От наидавнейших времен до року 1453. Львов : Ин-т Ставропигийский, 1863. 468 с.

630. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. Київ : Либидь, 1999. 480 с.

631. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч. 3-є вид., стереотип. Київ : Знання-Прес, 2003. 295 с.

632. Шталєнков И. Платежные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ // Банковский вестник. 2006. № 2. С. 26–30.

633. Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто : Карпат. дослід. Центр, 1973. Кн. 1. 348 с.

634. Шуст Р. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ : Знання, 2007. 376 с.
635. Щавелев А. Камерные ингумации Гочева: Юго-восточная реплика варяго-русского погребального отряда // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. : матеріали Міжнар. польового археол. семінару, (Чернігів-Шестовиця, 17–20 липня 2003 р.) / Ін-т археології НАН України, Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2003. С. 194–200.
636. Щавелев А. С. Формы мести в междукняжеских отношениях Рюриковичей // Русь. 2009. Вып. 8. С. 52–63.
637. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI) : текст, пер., коммент. М. : Памятники ист. мысли, 2004. 495 с.
638. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники : текст, пер., коммент. М. : Наука, 1990. 210.
639. Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. М. : Наука, 1972. 340 с.
640. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / под ред. И. Е. Андреевского. СПб. : Типо-Лит. И. А. Ефрона, 1891. Т. 4А: Бос-Бунчук. 484 с.
641. Юра Р. О. До питання про соціальну належність мешканців древнього Колодяжина// Археологія. 1961. Т. 12. С. 92–101.
642. Юргинис Ю. М. Бояре и шляхта в Литовском государстве // Восточная Европа в Древности и Средневековье : сб. ст. / Акад. наук СССР ; [редкол.: Л. В. Черепнин и др.]. М., 1978. С. 124–130.
643. Юрченко О. Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. ст. / Переяслав-Хмельн. держ. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 16. С. 155–164.
644. Юрченко О. Пізньосередньовічна Переяславщина за топонімічними та археологічними джерелами // Київська старовина : наук. іст.-філол. журн. 2003. № 6 (354). С. 123–126.

645. Юрченко О. Політична історія Переяславщини другої половини XIII ст. // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. пр. / Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2002. Вип. 13. С. 152–162.
646. Юрченко О., Вовокодав С. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII – XV ст. // Наук. пр. з укр. історії : зб. наук. ст. / Переяслав-Хмельн. держ. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2004. Вип. 15. С. 31–37.
647. Юсупович А. «На двое будушу». Баскаки в Галицком князстві в XIII в. // Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV століть : матеріали II Міжнар. наук. конф., Івано-Франківськ, 20–22 жовт. 2011 р. / наук. ред. Віталій Нагірний. Краків, 2012. С. 86–90. (Colloquia Rossica, Ser. 1, t. 2).
648. Юсупович А. Династія Романовичей глазами боярских элит. О чем не напишет княжеский панегирик // Письменность Галицко-Волинского княжества: историко-филологическое исследование / ed. Jitka Komendova. Olomouc, 2016. С. 23–32.
649. Юсупович А. Причинки до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1269). Проблеми індивідуалізації постатей // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 2010. Т. 240, кн. 1: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 88–104.
650. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ : Наук. думка, 1992. 352 с.
651. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. : Гос. изд-во полит. лит., 1949. 537 с.
652. Юшков С. В. Правосудие митрополичье : (доклад, читан. в Подкомиссии по подгот. к изд. Русской Правды 14 нояб. 1928 г.) . // Труды выдающихся юристов : С. В. Юшков / отв. ред. О. И. Чистяков [и др.]. М. : Юрид. лит., 1989. С. 336–344.
653. Яблочков М. История дворянского сословия. СПб., 1876. XL, 730 с.
654. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 370 с.
655. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 312 с.

656. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. 2-е вид., перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 472 с.
657. Ян из Чарнкова. Польская хроника (Chronikorum Polonorum) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Johannis_Czarnkow/text.htm (дата обращения: 09.03.2017). Загл. с экрана.
658. Янин В. Л. «Болотовский договор о взаимоотношениях Новгорода и Пскова в XII–XIV веках // Отечествен. история, 1996. № 2. С. 3–13.
659. Янин В. Л. Возможности археологии в изучении Древнего Новгорода [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.a-nevsky.ru/library/ocherki-kompleksnogo-istochnikovedeniya-srednevekoviy-novgorod14.html> (дата обращения: 23.12.2013). Загл. с экрана.
660. Янин В. Л. К истории преобразования новгородско-княжеских отношений при Всеволоде Мстиславиче // Норна у источника Судьбы : сб. статей в честь Елены Александровны Мельниковой / [под ред. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазыриной, И. Г. Коноваловой и др.]. М. : Индрик, 2001. С. 447–455.
661. Янин В. Л. Новгородские посадники. М. : Языки рус. культуры, 2003. 508 с.
662. Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина : ист.-генеалог. исслед. . М. : Наука, 1981. 296 с.
663. Янкаускас В. Иерархия Гедиминовичей в свете некрологов битвы над Ворсклой 1399 г. // Русь в эпоху монгольских нашествий (1223–1480) : материалы III Междунар. науч. конф., Варшава, 15–14 нояб. 2012 г. / науч. ред. Виталий Нагирный. Краков, 2013. С. 143–149.
664. Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Руси наприкінці XII ст. (Проект доброго порядку Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігореве») // Укр. іст. журн. 1997. № 3. С. 119–133.
665. Bartnicki M. Elita polityczna ksiestwa halicko-wlodzimierskiego w XIII w. // Ruthenica. 2006. № 5. С. 106–116.
666. Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae (1376–1430) / Antonii Prochaska. Cracoviae, 1882. 622 s.

667. Dimnik V. The Daughters and Sons of Prince Mikhail Vsevolovich of Chernigov (1179–1246) // *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. P. 107–111.
668. Dlugosz Jan. *Roczniki czyli kroniki slawnego Krolestwa Polskiego*. Warszawa, 2009. Ksiega 5, 6 (1140–1240). 400 s.
669. Dralle L. Artanija – Rus – Varjagi. Bemerkungen zu einegen Problemen der Geschichte Altrußlands // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Stuttgart, 1985. Band 33, Heft 1. S. 1–22.
670. Jusupovic A. «Богу же изволиша Даниль созда градъ Холмъ». Geneza jego biskupstwa // *Rocznik Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej*. Lublin, 2014. Rok 12 (2014), zeszyt 6. S. 11–26.
671. Jusupović A. Bojar czy książę? “Uzurpacje” Wołodysława Kormiliczicza w narracji Kroniki halicko-wołyńskiej // *Княжа доба: історія і культура*. 2013. Вип. 7. S. 137–146.
672. Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława // *Княжа доба: історія і культура*. 2011. Вип. 5. S. 145–162.
673. Perrie M. *The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. Vol. 1: From early Rus’ to 1689. 777 p.
674. Polonska-Wasylenko N. *Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands*. München : [Ukainische Freie Universität München Verlag], 1970. 69 S.
675. Poppe A. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus’ to 1300 // *Harvard Ukrainian Studies*. 1997. Vol. 31, № 3–4. P. 311–392.
676. Pritsak O. The Intivation to the Varangians / Omeljan Pritsak // *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. Vol. 1, № 1. P. 7–22.
677. Rudnik D. Das Problem der Entstehung von Frau des Fürstens Roman Mstislawitsch Anna // *Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 69-Міжнар. наук.-практ. конф., 29 квіт. 2016 р. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2016. S. 127–128.
678. Rudnik D. Wolhyn Fürstentum: Entwicklungsbesonderheiten // *Людина віртуальна: нові горизонти : зб. наук. пр. (за матеріалами III Міжнар. наук.-*

практ. конф., 30-31 берез. 2016 р.) / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля [та ін.]. Рубіжне ; Сєвєродонецьк [та ін.], 2016. S. 131–132.

679. Rudnik D. The Boyars of the Principality of Kyiv in XIII–XIV Centuries / Rudnik D. // *Nauka I Studia. Przemysl*, 2015. Nr 6 (137). P. 40–45.

680. Rudnik D. Боярство Переяславського княжества // *Slavia Orientalis* : kwartalnik Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. 2016. T. 65, nr. 3. С. 585–592.

681. Rusyna O. V. The Kyivan Princely Tradition from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries // *Harvard Ukrainian Studies*. 1994. Vol. 18, № 3–4. P. 175–190.

682. Wyrozumski J. *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa, 1978. 317 s.

683. Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki*. 1986. 256 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі: порівняльний аналіз // Гуржіївські історичні читання : [зб. наук. пр.] / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького [та ін.]. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 91–93.
2. Руднік Д. Г. Боярство Київської землі XIII–XIV ст. // Сторінки історії : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Київ. політехн. ін-т». Київ, 2014. Вип. 37. С. 13–19.
3. Руднік Д. Г. Вплив боярських верств Галичини й Волині на державотворчі процеси // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч.2. С. 3–8.
4. Руднік Д. Г. Князівська влада й боярство Південно-Західної Русі // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 31–34.
5. Руднік Д. Г. Походження бояр у Київській Русі: етнічний аспект // Історичні і політичні дослідження : наук. журн. / Донецьк. нац. ун-т. Вінниця, 2014. № 3–4 (57–58). С. 23–31.
6. Руднік Д. Г. Письмові та матеріальні джерела з історії бояр Київської Русі XI–XIV ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44, т.1. С. 29–33.
7. Rudnik D. Боярство Переяславського княжества // Slavia Orientalis : Kwartalnik Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk. 2016. T. 65, nr. 3. С. 585–592.

Праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації

8. Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (Дніпропетровськ, 20 груд. 2013 р.) : у 5 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара [та ін.]. Дніпропетровськ, 2013. Ч. 2. С. 109–111.
9. Руднік Д. Г. Боярство і віче в Київській Русі // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали IV Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (Дніпропетровськ, 22 берез. 2014 р.) : у 3 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 145–148.
10. Руднік Д. Г. Походження бояр в Київській Русі // Маловідомі сторінки вітчизняної історії: архівні розвідки : матеріали круглого столу каф. архівознавства та сусп.-прав. наук СНУ ім. Володимира Даля, 28 лют. – 1 берез. 2014 р. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2014. С. 43–44.
11. Руднік Д. Г. Державницький проект Романа Мстиславича в історичній науці // Сучасна наука: теорія і практика : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., Запоріжжя, 28–29 листоп. 2014 р. / НАН України, Наук.-навч. центр приклад. інформатики. Запоріжжя, 2014. С. 56–59.
12. Руднік Д. Г. Проблема походження дружини князя Романа Мстиславича Анни в історичній науці // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (м. Дніпропетровськ, 29 листоп. 2014 р.) : у 4 ч. / Дніпропетровськ. нац. ун-т ім. О. Гончара [та ін.]. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 2. С. 55–57.
13. Руднік Д. Г. Господарська діяльність київських бояр // *Wspólesna nauka. Nowy wyglad : zbior raportow naukowych*, (Wroclaw, 30–31.01.2015). Warszawa, 2015. С. 25–27.
14. Руднік Д. Г. Боярські верстви Чернігівського князівства XI–XIII ст. // *Настоящи изследования и разитие : материалы за 11-а международна научна практична конференция*. София, 2015. Т. 6: История. С. 3–6.

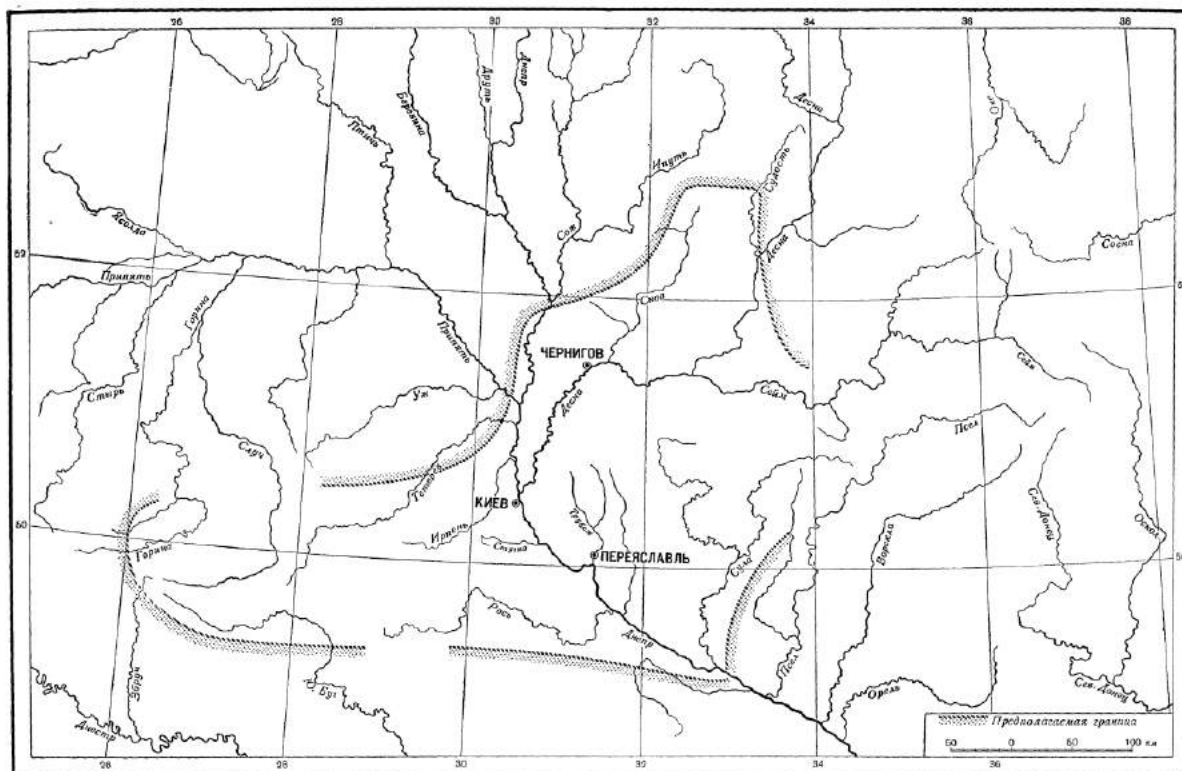
15. Руднік Д. Г. Боярський стан у складі Великого князівства Литовського // Актуальні питання історії та культури України і світу : матеріали VI Регіон. наук. конф., (Острого, 14 трав. 2015 р.) / Нац. ун-т «Острозька академія». Острого, 2015. Вип. 5. С. 25–28.
16. Руднік Д. Г. Діяльність бояр в торгово-фінансовій сфері Київської Русі // Історія торгівлі податків та мита : тези доп. IX Міжнар. наук. конф., 29–30 жовт. 2015 р., м. Дніпропетровськ / Ун-т митної справи та торгівлі [та ін.]. Київ, 2015. С. 17–19.
17. Rudnik D. Wolhyn Fürstentum: Entwicklungsbesonderheiten // Людина віртуальна: нові горизонти : зб. наук. пр. (за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф., 30–31 берез. 2016 р.) / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля [та ін.]. Рубіжне ; Сєвєродонецьк [та ін.], 2016. S. 131–132.
18. Руднік Д. Г. Вплив боротьби Переяславського князівства з кочовиками на внутрішній розвиток землі // Сучасні тенденції сходознавства : зб. наук. пр. за матеріалами XII Всеукр. наук.-практ. конф., 22–23 квіт. 2016 р. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. С. 132–134.
19. Rudnik D. Das Problem der Entstehung von Frau des Fürsten Roman Anna // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 69-ї Міжнар. наук. конф., [м. Харків] 29 квіт. 2016 р. / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. S. 127–128.
20. Руднік Д. Г. Визначення місця боярської садиби у соціально-політичному розвитку Київської Русі періоду XI–XIV ст. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали III Всеукр. конф. (присвяч. 100-річчю Дніпр. нац. ун-ту ім. О. Гончара), 25–26 трав. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 208–210.

Праці, які додатково відображають результати дисертації

21. Руднік Д. Г. Боярська верства Північно-Західних земель Київської Русі // Перший крок у науку : матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. / Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Луганськ, 2014. Т. 3. С. 471–476.

22. Руднік Д. Г. Особливості положення боярської верстви на території Північно-Східної Русі XI–XIII ст. // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, (м. Кіровоград, 16 трав. 2014 р.) 6 у 3 ч. / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка [та ін.]. Кіровоград, 2014. Ч. 1. С. 73–76.
23. Руднік Д. Г. Боярство Південно-Західної Русі // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka : zbiór raportów naukowych, Gdańsk, 29–30.06.2015. Warszawa, 2015. Część 6. S. 9–11.
24. Rudnik D. The Boyars of the Principality of Kyjiv in XIII–XIV Centuries // Nauka i Studia. Przemysl, 2015. Nr. 6 (137). P. 40–45.

Додаток Б

Територія «Руської землі» у ІХ ст.⁷⁰⁴

Реконструкція території «Руської землі» ІХ ст.

⁷⁰⁴ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951. С. 33.

Додаток В

Склад посольств князів Ігоря та Олега до Візантії за паралельними
повідомленнями джерел та наукових досліджень

Договір Олега 907 р.

И почаша Греци мира просити, дабы не воевал Грецькой земли. Олег же, мало отступив от города, нача мир творити с цесарима грецькыма, с Леоном и с Александром, посла к ним в город Карла, Фарлофа, Велмуда, Рулава и Стемида глаголя: «Имете ми ся по дань». ... 1. И заоведа Олег дати воем по 2000 кораблии по двенатьчать гривне на ключь и по том даяти улады на Руские города: первое на Киев, также и на Чернигов, и на Переяслав, и на Польтеск, и на Ростов, и на Любечь и на проча города, по темь бо городом седяху князья, под Олгом суще⁷⁰⁵.

Договір Олега 912 р.

Радзивілівський літопис. Мы от рода русскаго: Карлы, Инегелдь, Фарлоф, Веремуд, Рулавъ, Гуды, Руалдь, Карнь, Фрелавъ, Руаль, Актеву, Труанъ, Лидул, Фост, Стемид, иже послани от Олга, великого князя русскаго, и от всех, иже суть под рукою его, светлых и великих князь его и его великих бояр...⁷⁰⁶

Договір Ігоря 945 р.

Памятники Киевского государства. В лето 6453. ... Равно другога свещанья, бывшаго при цари Рамане, и Костянтине, и Стефане, христолюбивых владык. 1. Мы от рода Рускаго съли и гостье Ивор, сол Игорев великаго князя Рускаго, и обьчии сли: Вуефаст Святославль, сын Игорев; Икусеви Ольги княгини; Слуды Игорев, нети Игорев; Улеб Володиславль; Куницар Передьслави; Шихьберн Сфандр жены Улебле, Прасьтень Турьдуви; Либиар

⁷⁰⁵ Памятники истории Киевского государства IX–XII в. : сб. документов / сост. Г. Е. Кочин ; предисл. Б. Д. Греков. Л., 1936. С. 32–33.

⁷⁰⁶ Радзивилловская летопись. Л. : Наука, 1989. С. 20.

Фастов; Грим Сфирьков; Прастен Акун, нети Игорев; Кары Тудков; Каршев Турьдов; Егри Нвлисков; (Воист) Воиков; Истр Амидонов; Прастен Бернов; Явтяг Гунаров Шибрид; Алвад Гудов; Фудри Туадов; Мутур Утин; купець Адунь, Адулб, Иггивлад, Олеб, Фрутан, Гомол, Куци, Емиг, Турьбид, Фурьстен, Бурны, Роалд, Гунастр, Фрастен, Игельд, Турьберн, Моны, Руалд, Свень, Стир, Алдан, Тилена, Пубьскаръ, Вузлев, Синко, Боричь, послании от Игоря великого князя рускаго, и от всякоя княжъя, и от всех люди Рускыя земля⁷⁰⁷.

В. Томсен. Начало русского государства. Адулб (944, Audulfr), Адун (944, Audunn), Акун (944, Nakun, Nakon), Алвард (944, Hallvardr), Алдан (944, Halfdanr), Амунд (944, Amundi, Namundr, Eymundr), Асмуд (945, Asmundr), Берн (944, Björn), Буды (1018, Bondi), Грим (944, Grimr), Гунаръ (944, Gunnar), Дир (862, Dugi), Емиг (944, Hemingr), Ивор (944, 1109, Jvarr), Ингельд (911, 914, Ingaldr), Карл (907, Karl), Карли (911, Karli), Кары (944, Kari), Кол (944, Kohlr), Ольга (969, Helga), Ольг, Олег (879-913, Helgi), Олѣб, Улѣб (944, Oleifr, Olafir), Рогволод (980, Ragnvaldr, Rögnvaldr), Руалд (911, 944, Hroaldr), Руар (912, Hroarr), Рулав (907, 911, Hrodeifr), Рюрик, Рурик (862–879, Hroekr), Свѣен (944, Sveinn), Стир (944, Styrr), Сфирк (944, Sveikr), Труан (911), Турд (944), Турберн (944), Туры (980), Ульб (944, Ulfr), Устин (944, Eysteinn), Фрелаф (911, Fridleifr, Frilleifr), Фруди (944, Frodi), Фурстѣн (944), Арфаст (944, Arnfastr), Бруны (944, Brunni), Веуфаст (944, Vefastr), Гмол (944, Gamall), Гуды (911, 914, Godi, Gudi), Гунастр (944, Gunnfastr), Игорьъ (913–945, Ingvarr), Ингивлад (944, Ingivaldr), Карн (911, Karni), Моны (944, Manni), Ольма (882, Holmi), Свѣналд (944, Sveinaldr), Синеус (862, Signiutr), Слуды (944, Slodi), Студьк, Студек (944, Storingr), Туки (1068, Toki, Tuki), Тулб (944), Фарлоф (907, 911, Farulfr), Фост (911, Fasti), Фрастѣн (944, Freysteinn), Шихберн (Sigbjörn), Турбрид, Шибрид, Сфирк⁷⁰⁸

⁷⁰⁷ Памятники истории Киевского государства IX–XII в... С. 52.

⁷⁰⁸ Томсен В. Начало русского государства // Из истории русской культуры. М., 2002. . 2, кн. 1: (Киевская и Московская Русь). С. 184–185, 219–226.

Додаток Г

Гривні Київської Русі

Гривні Київського, Новгородського, Чернігівського типів.

Срібло, IX–XII ст.

З постійної експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Фото Рудніка Д. Г.

Додаток Г

Зброя часів Київської Русі

Наконечники списів та рогатини (Залізо, Донецьке городище, XI–XIII ст.)

З постійної експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Фото Рудніка Д. Г.

Додаток Д

Давньоруська зброя: уламок меча, перехрестя, спис
Залізо, IX–XII ст.

З постійної експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Фото Рудніка Д. Г.

Додаток Е

Давньоруська зброя: сокира, булава, уламок меча
Залізо, городище Донець, XII–XIII ст.

З постійної експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Фото Рудніка Д. Г.

Додаток Є

Срібні прикраси часів Київської Русі

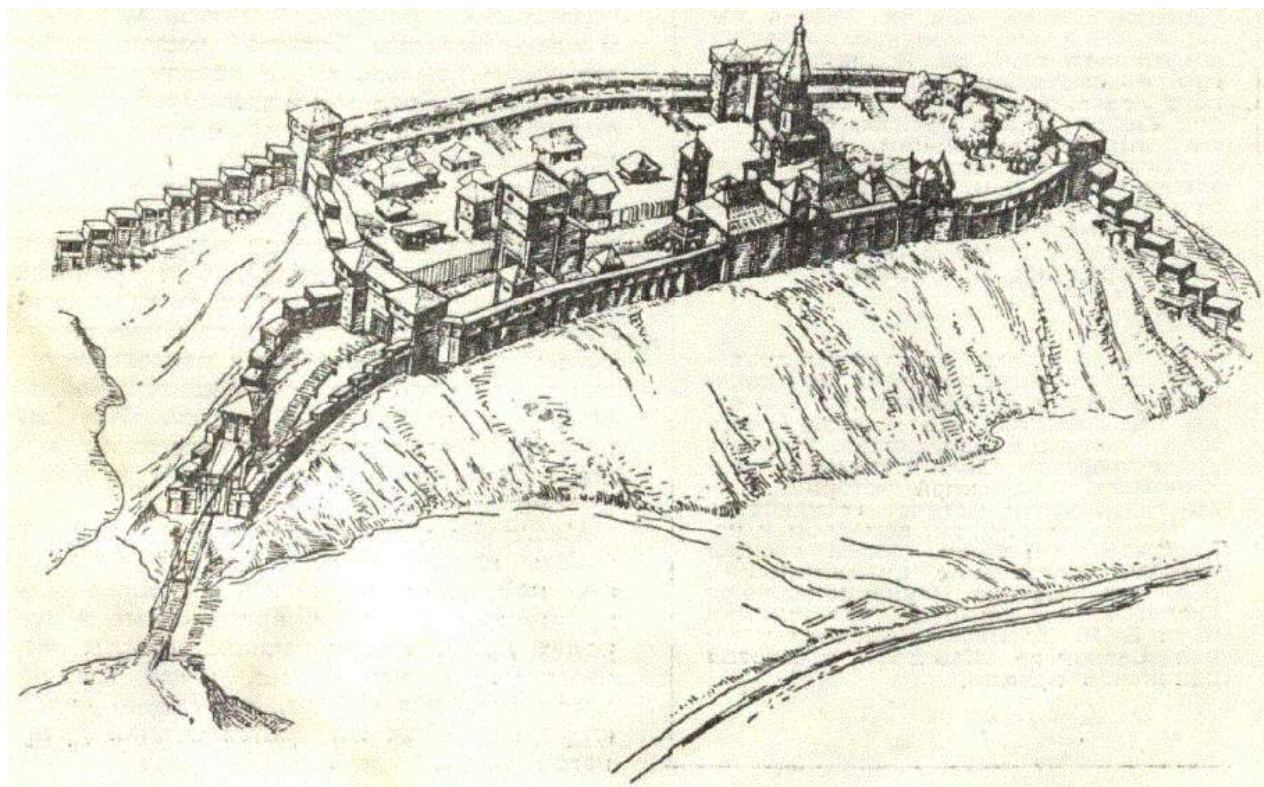
Жіночі прикраси: колти, браслети, аграфи (частина опілля), каблучка.

Срібло. Київська Русь, IX–XII ст.

З постійної експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова. Фото Рудніка Д. Г.

Додаток Ж

Реконструкція Любеча X–XI ст.⁷⁰⁹

⁷⁰⁹ Рыбаков Б. А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // Крат. сообщения о докладах и полевых исслед. Ин-та археологи. М., 1964. Вып. 99: Средневековая археология. С. 22.

Додаток 3

Літописи про обставини смерті Юрія Довгорукого (паралельні повідомлення)

Єрмолінський літопис. В лѣто 665. Юрьи же тога разболѣся и умре мая 15⁷¹⁰.

Густинський літопис. В лѣто 6666. 1158. Юрий Киевський, утѣшаяся со своими, супивъся без мѣры и от сего пития разболѣся и на пятый день умре, си есть мая 15 дня⁷¹¹.

Троїцький літопис. В лѣто 6665. Преставися благовѣрный князь Гюрги Володимеричъ в Киѣве мѣсяца МА въ 15 день⁷¹².

Вологодсько-Пермський літопис. В лѣто 6665. Того жн лѣта преставися Юрьи Владимеричъ Манамах, княжив лѣта княжив лѣта 3⁷¹³.

Літописний збірник, що іменується літописом Авраамки. В лѣто 6665. Преставися князь великий Юрьи Володимировичъ, княживъ лѣтъ 33⁷¹⁴.

Московський літописний звід IV століття. В лѣто 6665. Сице же бысть преставление: пивъ бо Юрьи у осмьника у Петрила маа въ 10, и в ту ноць и разболѣся, и бысть болести его 5 днии, и преставися маа въ 15 въ среду на ноць, а в четвертокъ положиша его в монастыри у святого Спаса⁷¹⁵.

Літопис руський / переклав Леонід Махновець. 9. V. 1157 р. Юрій бо, пивши в осьменика у Петрила, в той день на ніч розболівся, і було недуги його п'ять днів. І преставився бо в Києві Юрій Володимирович, князь київський, місяця травня в п'ятнадцятий [день], у середу на ніч, а назавтра, в четвер, положили [його] в монастирі святого Спаса на Берестовім⁷¹⁶.

⁷¹⁰ Ермолинская летопись. Спб. : Тип. А. Александрова, 1910. С. 6.

⁷¹¹ Густынская летопись. Спб. : Дмитрий Булавин, 2003. С. 88.

⁷¹² Приселков М. Д. Троицкая летопись: реконструкция текста. М. ; Л., 1950. С. 241.

⁷¹³ Вологодско-Пермская летопись. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 51.

⁷¹⁴ Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. Спб., 1889. С. 45.

⁷¹⁵ Московский летописный свод конца XV века. М., 1949. С. 62.

⁷¹⁶ Літопис Руський : [за Іпатським списком / пер. Леонід Махновець ; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ, 1989. С. 270.

Додаток І

Боярські кургани ІХ–Х ст. на Болдіних горах поблизу Чернігова⁷¹⁷

⁷¹⁷ Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. [М.], 1953. С. 82.

Додаток К

Програма «доброго порядку» Романа Мистиславича

(за В. М. Татищевим)

Представление о наследии. Как только Рюрик с женою и дочерью были пострижены, а сыновья под стражу взяты, въехал Роман в Киев с великою честью и славою. И будучи тут, советовался с князьями и боярами от распорядках в Русской земле, чтоб пресечь междоусобия. И согласясь, послал ко Всеволоду, великому князю, в Суздаль и ко всем местным князьям объявить, что он Рюрика из-за его клятвопреступления свергнул с престола. И представлял им следующее: «Вам, братия, известно о том, что Киев есть старейший престол во всей Русской земле, и надлежит на оном быть старейшему и мудрейшему во всех князьях русских, чтоб мог благоразумно управлять и землю русскую отовсюду содержать, чтобы один другого не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять. Ныне же видим все тому противное. Похищают престол младшие и несмышленные, которые не могут не только другими распорядиться и братию во враждах разводить, но сами себя оборонить не в состоянии; часто восстает война в братии, приводит язычников половцев и разоряют землю Русскую, чем особенно и в других вражду засевают. В этом и Рюрик явился винен, и я лишил его престола, чтобы покой и тишину Русской земле приобрести, пока все князи русские, рассудив о порядке русского правления, согласно положат и утвердят. О чем прошу от каждого совета, кто как наилучше вздумает. Мое же мнение ежели принять хотите, когда в Киеве великий князь умрет, то пусть немедленно местные князи, суздальский, черниговский, галицкий, смоленский, полоцкий и рязанский, войдя в согласие, выберут старейшего и достойнейшего себе великим князем и утвердят крестным целованием, как то в других добропорядочных государствах чинится. Младших же князей к тому избранию непотребно, но они должны слушать, что оное определяют. Когда таким

способом князь великий на киевский стол избран будет, должен страшого сына своего поставить на уделе своем, а младших наделить от оногo ж или в Русской земле от Горыни и за Днепр, сколько городов издревле к Киеву принадлежало. Ежели кто из князей начнет войну и нападение учинит на область другого, то великий князь да судит с местными князьями и смирит. Ежели на кого пойдут войною половцы, венгры, поляки или другой народ и сам тот князь оборониться не может, тогда князю великому, согласясь с местными князьями, послать помощь от всего государства, сколько потребно. А чтобы местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол после себя одному сыну старшему со всем владением. Младшим же по желанию давать для прокормления по городу или волости, но оным быть под властью старшего их брата. А если у кого сына не станется, тогда отдать брату старейшему после него или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Русская земля в силе не умалялась. Ибо вы ведаете довольно, когда немного князей в Руси было и старецшего единого слушали, тогда все окрестные их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Русские, как то ныне видим. И Если вам нравно съехаться на совет к Киеву или где пристойно, чтоб о сем внятнее рассудить и устав твердый утвердить, то прошу в том согласиться и всех известить⁷¹⁹.

⁷¹⁹ Татищев В. История Российская. М., 2003. Т. 2. С. 457–458.

Додаток Л

Боярство Північної та Північно-Східної Русі

Територія Північно-Східної Русі є регіоном з тільки їй притаманною структурою з великою роллю боярської верстви в політичному житті державності. Лише монгольська навала внесла деформаційні зміни в життя до її політичного устрою.

Новгородська земля. Незважаючи на тривалий процес вивчення міста, питання про його державний устрій та співвідношення бояр і князів та бояр і віча залишаються досі не вирішеними і викликають суперечності в науковій спільноті. Так, В. В. Момотов стверджує, що князівська влада в Новгороді ґрунтувалася «на договорі» й знаходилася під контролем новгородського боярства, тобто представників «земельної аристократії». На його думку, у Новгороді й Галицько-Волинському князівстві ми бачимо «так званий західноєвропейський шлях формування державності, коли власники не тільки активно беруть участь у процесі створення державної влади, але й уособлюють її. Тут уже публічна влада виходить від власності, а не навпаки»⁷²⁰.

Тому всебічне розкриття становища бояр потребує наведення інформації про їхні матеріальні статки. Для цього необхідно звернутися до даних археологічної науки. Прикладом матеріального становища можна вважати археологічні матеріали про родословну новгородських бояр Мішиничів-Онцифоровичів. Під час розкопок їхньої садиби було знайдено велику кількість берестяних грамот господарського призначення та епістолярного жанру.

Наявний матеріал дозволяє говорити про заможність роду: «якийсь Григорій просить свою мати дати йому величезну суму – 30 гривень. Немає сумніву, що Григорій - землевласник. Інший берестяний свиток являє собою

⁷²⁰ Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в XI – XIV вв. : монография. М., 2003. С. 100.

перелік натурального оброку, який збирається з 20 селян»⁷²¹. Знайдені берестяні грамоти говорять, що саме боярство займалося збиранням данини. В. А. Буров наводить берестяний лист із переліком новгородських данників: «От Петра грамота къ Влѣткови. То еси ты поведалъ къ Рожьнетови на Нустуе емати 2 сорочк. Не векшею [белки] не долженъ. А ныне оу Даньши заялъ есмь 2...2 сорочка въ 5-ть сорочькъ». Одна сорочка складала 40 хутряних шкурок⁷²². За іншими даними сорочка складала 2,73 г срібла, причому одиниця виміру «сорочки» була реліктовою та відображала давню грошову практику Новгород⁷²³.

Листування членів роду наголошує, що жителі даної садиби були впливовими новгородцями – у «господарстві наявні домашні слуги, навіть рабиня... вони у змозі купити коня для ведення збору. Їхня наближеність до князя не викликає сумніву»⁷²⁴. З іншої сторони, дослідження В. Л. Яніна говорять, що в XI – початку XII ст. організація податкової політики передбачала спільні дії боярства та князя, колм бояри збирали державні податки від імені князя, тобто контролювали бюджет⁷²⁵.

Докладний опис боярського володіння вміщено в жалованій грамоті Варлаама Спасо-Хутинському монастирю на землю з угіддями, челяддю та скотом: «Се вѣдале Варламе святому Спасу землю, и огородъ, и ловища рыбная и гоголиная, и пожни: 1) рыль противу сла за Волховомъ, 2) на Волховице коле, б) на островѣ и съ нивами. Вху же ту землю Хутинскую вѣдале святому Спасу и съ челядию и съ скотиною. А се братии далъ: 1) отрокъ с женою, 3) дѣвѣвка Феврония съ двѣма сыновци, 4) а конь шестеро и корова»⁷²⁶. Історики на основі

⁷²¹ Буров В. А. О родословии новгородских бояр Мишиничей-Онцифоровичей (по материалам Неревского раскопа 1951–1962) // Древности славян и Руси / [отв. ред. Б. А. Тимощук]. М., 1988. С. 120.

⁷²² Там само. С. 122; Руднік Д. Г. Роль боярства в різних землях Київської Русі: порівняльний аналіз // Гуржіївські сторичні читання : зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 90.

⁷²³ Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. М., 1984. Т. 1. С. 229.

⁷²⁴ Буров В. А. О родословии новгородских бояр Мишиничей-Онцифоровичей... С. 122.

⁷²⁵ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Майтейко Р. М. Економічна історія України і світу. Київ, С. 66; Янин В. Л. К истории преобразования новгородско-княжеских отношений при Всеволоде Мстиславиче // Норна у источника Судьбы : сб. статей в честь Елены Александровны Мельниковой. М., 2001. С. 453.

⁷²⁶ Грамоты Великого Новгорода и Пскова / под ред. С. Н. Валка. М., 1949. С. 161–162.

аналізу такого становища роблять висновок, що основою економічної могутності бояр була не торгівля, а володіння «селами та челяддю», тобто феодальне землеволодіння⁷²⁷.

Дещо протилежну з цього питання позицію висловив В. О. Ключевський. За його словами основою впливу новгородських бояр було не феодальне вотчинне землеволодіння, а використання торгового капіталу шляхом надання грошей «в лихву», хоча і під невеликі відсотки. Посадники мали всього 0,5 % на рік. Таке використання торгового капіталу ставило в залежність від боярства масу містян та надійно забезпечувало його суспільне значення, аніж вотчини⁷²⁸. Думку про капіталізацію та лихварський характер боярства підтримує М. К. Любавський. Він зазначає, що, використовуючи владу, цей клас збільшував своє володіння та заощадження, тримаючи в боргах купців та чорних людей, вони змогли направляти рішення віча та тримати всі виборні посади⁷²⁹.

Великий боярський рід міг володіти не однією міською садибою, а цілим комплексом дворів, які складали значну частину території міського кінця. Династії Онцифоровичів у другій половині XIV ст. на дослідженій території Новгороду належало щонайменше три садиби. Середній розмір яких, за даними В. Л. Яніна, складав 2 тис. м². Формування боярського комплексу садиб вчені представляють двома способами. Боярська родина могла розширювати своє володіння, поступово докуповуючи нові двори. Але вона могла з самого початку володіти багатьма садибами, частка з яких була заселена залежними людьми і тільки за необхідності освоювати ці садиби для особистих потреб членів родини, коли її склад збільшувався⁷³⁰. Формування території міського та сільського кінців було спричинено поєднанням боярських селищ. Їхній союз дає початок Новгороду⁷³¹.

Багатство бояр зводить їх до рангу привілейованою населення, що дозволяє їм брати безпосередню участь у керівництві державою. Дослідники

⁷²⁷ Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Великого Новгорода в XII–XIII вв. М., 1976. С. 42.

⁷²⁸ Ключевский В. Боярская дума Древней Руси. М., 1902. С. 184.

⁷²⁹ Любавский М. К. Лекции по древней истории до конца XIV века. СПб., 2000. С. 292.

⁷³⁰ Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина : ист.-генеалог. исслед. М., 1981. С. 26–28.

⁷³¹ Янин В. Л. Возможности археологии в изучении Древнего Новгорода. URL: <http://www.anevsky.ru/library/ocherki-kompleksnogo-istochnikovedeniya-srednevekoviyy-novgorod14.html>.

схильні вважати, що до 1136 р. Новгород не відрізнявся від інших руських земель за своїм політичним становищем. Характерними для міста було паралельне існування інституту посадництва та княжіння, яке характеризувалося запрошенням князя з сусідніх областей, передусім із Києва та частими випадками обрання князя на вічі. В. Л. Янін зауважує, що інститут посадництва був характерним для всієї Русі і тому, з настанням періоду роздробленості, мав відійти в минуле, але даний процес не торкнувся Новгороду, де продовжує співпадати з княжінням та залишився вищою формою місцевої влади. Причому до кінця XI ст. посадники мали не новгородське походження⁷³².

Приклади утримання новгородцями князів наводить у своїй «Польській історії» Ян Длугош. Це стосується князя Ярослава Мудрого, який знайшов підтримку серед міського населення під час війни з польським королем Болеславом. «Новгородці його не тільки утримують, але й охопленого страхом... підтримують своїм майном та надією на краще, а для того, аби зібрати військо проти польського короля Болеслава, вони вирішують, що кожний селянин повинен внести чотири кунці, знатний – п'ятдесят марок (18 гривень за Н. І. Щавелевою), капітан – десять марок»⁷³³.

Велику роль відігравав новгородський посадник. Б. О. Рыбаков підтверджує, що протягом X – першої половини XI ст. посадник був довіреною особою князя, а з середини XI ст. він «отримує нове значення, так сказати прем'єр-міністр у боярській республіці»⁷³⁴.

Період перших десятиліть XII ст. є заключним етапом будівництва республіки у Новгородській землі, який завершується повстанням 1136 року. Цей період історики у певному сенсі вважають заключним, адже з'являється посадництво нового типу, яке формується з представників міської знаті. Однак він зазначає, що Київ намагається впливати на ситуацію, про що говорить літопис: «Въ лѣто 6628 [1120]. Приде Борисъ посадницать в Новгородъ...

⁷³² Янін В. Л. Новгородские посадники. М. : Языки рус. культуры, 2003. С. 76.

⁷³³ Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I–VI) : текст, пер., коммент. М., 2004. С. 240, 382.

⁷³⁴ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М., 2004. С. 367.

Въ лѣто 6637 [1129]. Въниде исъ Києва Даниль посадничи Новугороду»⁷³⁵. Новгородські посадники могли бути обраними лише з бояр⁷³⁶. Посадництво було прерогативою відомих, багатших та могутніших боярських родин; причому в проміжку 1126–1400 рр. простежується не більше сорока родин, з яких ще вибирали й тисяцьких. Це ж саме стосується й посадників та тисяцьких новгородських передмість, які були обрані місцевим вічем та в майбутньому обирались міськими зборами на міське посадництво, або після зміщення відправлялися до передмість. Посадники новгородські обиралися з одних і тих же фамілій. З них деякі дали декілька посадників, що слідували один за одним. Наприклад родина Михайла Степанича дала Новгороду дванадцять посадників, які засвідчені документально з 1180 по 1388 роки, тобто протягом двохсот восьми років⁷³⁷.

Посилення ролі посадника не призвело до зникнення князівського інституту, князь, запрошений до міста, мусив виконувати певний порядок правління. Відносини князя та новгородців регулювалися спеціальними грамотами, які укладалися від імені міської верхівки та майбутнього правителя. Там прописувалися головні засади його перебування на посаді. Простежити такий процес можливо за наявними грамотами XIII ст.: «...поклонъ от посадника Михаила, и от тысяцкого Кондрата, и от всехъ соцькихъ, и от всехъ стареѣших, и от всего Новагорода къ князю Ярославу. На семь ти, княже, хрестъ целовати. ... А мужа ти без вины волости не лишати. А бес посадника ти, княже, волости не раздавати, ни грамотъ дяти. А волости ти, княже, новгородскихъ соими мужами не держати, ихъ держати мужи новгородскими; а даръ от тех волости имати... А свиньи [свої] ти бити за 60 версть от города... ни селити держати по Новгородской волости, ни твои княгыни, но бояромъ твоимъ, ни твоимъ дворяномъ; ни свободъ ставити по

⁷³⁵ Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. М., 2004. С. 21–22, 205–206.

⁷³⁶ Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. М., 2012. С. 271; Рожков Н. А. Политические партии в Великом Новгороде XII–XV веков // Журн. М-ва нар. просвещения. 1901. Ч. 334. С. 255.

⁷³⁷ Беляев И. Рассказы из Русской истории: История Новгорода Великого от древнейших времен до падения. М., 1866. С. 156–157.

Новгородской волости... А бес посадника и судъ не судити [1264]»⁷³⁸. Згідно з цим договором вводився спільний князівсько-посадницький суд та можна говорити про розподіл виконавчої влади⁷³⁹.

Починаючи з 1136 р. князі поступово втрачають всю повноту влади і новгородці почали обирати разом зі зміною князя нового посадника. Історики довели, що часта зміна посадників та князів була наслідком політичних суперечок боярства, як панівної верстви населення держави, які в свою чергу склали певні політичні угруповання, пов'язані з князівськими династіями⁷⁴⁰. Взагалі, останні князі Новгороду, за винятком Мстислава Удатного, були, на думку Б. О. Рыбакова, по суті, найманими воєначальниками, а відокремлення міста від київського князя дозволило місцевим феодалам частіше брати участь в усобицях в інших землях⁷⁴¹.

Водночас зникає інститут кормління князів, який був характерним для Новгороду, що призводить до частішої зміни правителів новгородської волості⁷⁴². Треба зазначити, що інститут «кормління» був інструментом новгородців у боротьбі з претензіями київських князів на новгородську волость.

Узявши собі молодого Рюриковича на виховання, вони намагалися отримати князя в дусі своїх звичаїв та зробити з нього правителя, який буде правити згідно з інтересами новгородського суспільства. Таким прикладом є князь Мстислав, вихований в Новгороді, який князував майже 30 років. Саме тому вони відкинули в 1102 р. сина Святополка, аргументувавши це відходом князя з Новгороду заради туровського столу⁷⁴³. Так про це каже Повість минулих літ: «Въ лѣто 6610 [1102] Того же лѣтѣ, мѣсяца декабря въ 20, приде Мстиславъ, сынъ Володимерь, с новгородци; бѣ бо Святополкъ с

⁷³⁸ Грамоты Великого Новгорода и Пскова / под ред. С. Н. Валка. М., 1949. С. 9–11.

⁷³⁹ Янин В. Л. К истории преобразования новгородско-княжеских отношений при Всеволоде Мстиславиче // Норна у источника Судьбы... С. 453; Толочко П. П. «Революция» 1136 г. и княжеская власть в Новгороде // Норна у источника Судьбы... С. 404.

⁷⁴⁰ Андреев В. Ф. Северный страж Руси. Очерки истории средневекового Новгорода. Л., 1983. С. 42.

⁷⁴¹ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М., 1982. С. 546.

⁷⁴² Уезерфорд Дж. Чингисхан и рождение современного мира. М., 2005. С. 288.

⁷⁴³ Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков... С. 161.

Володимеромъ рядъ имель, яко Новугороду бытии Святополчю и посадити сынъ свой в немь, а Володимеру посадити сынъ свой в Володимери: «Се прислалъ Володимеръ сына своего, да се сидятъ новгородци, да поимше сына твоего и идутъ Новугороду, Мстиславъ да идетъ Володимерю». И рѣша новгородци Святополку: «Се мы, княже, прислане к тобѣ, и рекли тако: не хотимъ Святополка, ни сына его, ... а въскормили есмы собѣ князь, а ты еси шель от насъ»⁷⁴⁴.

Отже, можна з впевненістю сказати, що саме з тридцятих років XI ст. боярство остаточно виходить на авансцену політичної боротьби в Новгороді. Така ситуація зумовлена, за словами Б. О.Рибакова, тим, що, «...не дивлячись на торгівельно-ремісничий характер основної маси населення Новгорода, реальна влада належала боярам-землевласникам, вотчини яких знаходилися на території новгородських «сотень», так і в далеких колоніях... У силу особливостей новгородської землі боярство було міцно пов'язане з зовнішньою хутряною торгівлею, і це надавало йому велику економічну силу та корпоративну згуртованість»⁷⁴⁵. Економічне положення боярства, засноване на земельній власності та міжнародній торгівлі, залишалося незмінним до 80-х рр. XV ст., тобто навіть після входження Новгорода до Московської держави⁷⁴⁶.

Весь період, починаючи з 1136 року до 70-х рр. наповнений постійною боротьбою двох протилежних груп бояр за владу. В. Л. Янін говорить, що ні одне з угруповань не має достатньої переваги в боротьбі. Перша була пов'язана з чернігівськими князями Святославом Ольговичем та Ізяславом Давидовичем, а потім з Ростиславом Мстиславичем та Ростиславичами. Політичні зв'язки другої групи були протилежними зв'язкам першої – союз із Суздадем, коли Суздаль виступає проти чернігівських князів; союз проти Суздаля, коли чернігівці виступають разом з суздальцями; союз із Суздадем проти Ростиславичів, та війна із Суздадем, коли вони в союзі з Ростиславичами⁷⁴⁷.

⁷⁴⁴ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года С. 182.

⁷⁴⁵ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М., 2004. С. 364.

⁷⁴⁶ Рыбина Е. А. Новгород и Ганза. М., 2009. С. 113.

⁷⁴⁷ Янин В. Л. Новгородские посадники. М., 2003. С. 149.

Сформовані групи Н. А. Рожков однозначно називає партіями, які, відповідно до їхнього складу, умовно розділяє на демократичну (народну) та аристократичну. Партію «демократичного», за словами Н. А. Рожкова, напряду складала опозиція до суздальських князів, що склалася з простого народу та купецтва⁷⁴⁸. Свою думку дослідник аргументує словами літопису про події 1135 р.: «... и взяша на розграбление дома ихъ, Костянтинъ, Нѣжатинъ, ихнѣхъ много, и еще же ищуще то, кто Всеволоду приятель боярь, то имаша с нихъ с полторѣ тысячѣ гривенъ, и даша купцѣ крутитися на воину»⁷⁴⁹. Це означає, що на стороні князя було боярство, тому суздальську партію Н. А. Рожков називає аристократичною⁷⁵⁰. При чому кожна партія відстоювала не тільки право обирати посадника та тисяцького з числа бояр, адже вони були провідними силами обох сторін, але і мала власні зовнішньополітичні погляди.

Демократична партія консолідувалася у зв'язку з необхідністю встановлення мирних торгових відносин Новгороду з усіма областями, що зумовлено характером купецької торгівлі. Торгівля носила передаточний характер, купці продавали за кордон у більшості не новгородські товари.

Аристократична партія, яка трималася суздальських князів, виступала за участь Новгороду в загальнодержавній міжкнязівській боротьбі. Він доводить це походами Всеволода на Суздаль, участю новгородців в походах на київських Ростиславичів у 1173 р., походах Всеволода Суздальського на Чернігів⁷⁵¹.

Постійна боротьба боярських угруповань призводила до частих пограбувань переможених боярських родів, які підтримували негодних новгородцям князів, причому гроші йшли на суспільні потреби, зокрема на озброєння ополчення⁷⁵². Прикладом цього є розорення прихильників князя Всеволода: «Въ лѣто 6645 [1137]... и мятежь бысть великъ в Новегороде: не вьсотѣша люди Всеволода; и побѣгоша друзки къ Всеволоду Пльскову, и

⁷⁴⁸ Рожков Н. А. Политические партии в Великом Новгороде... С. 252.

⁷⁴⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. М. ; Л., 1950. С. 210.

⁷⁵⁰ Рожков Н. А. Политические партии в Великом Новгороде... С. 253.

⁷⁵¹ Там само. С. 254.

⁷⁵² Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков... С. 287.

взяша на разграбление дома ихъ, Къснятинъ, Нѣжатиныхъ и иныхъ много, и еще же ищюще то, кто Всеволоду приятель бояръ, тѣ имаша на наихъ нѣ съ полуторы тысяче гривень, и даша купцем крутитися на воину; нѣ сягоша невиноватыхъ»⁷⁵³. Проте, необхідно зауважити, що пограбування садиб часто були з ініціативи віча і не тільки боярських родів. Ображений скликав збори, у разі отримання перемоги, відбувалось розорення майна сторони, що програла, часто спостерігалось спалення житла, побиття. Траплялися випадки спалення цілих вулиць та міських кінців⁷⁵⁴. Слід зазначити, що практика штрафувати винних бояр під час зміських заворушень кілька була використана кілька разів, коли призначалося до сплати від 100 до 1500 гривень⁷⁵⁵. Такі величезні суми ще раз доводять значні майнові статки феодалів, звжаючи на масу срібних гривень.

І. Я. Фроянов знайшов «відхилення» від традицій міжусобної боярської боротьби. Даний момент розкривається в протистоянні новгородців та князя Всеволода Велике Гніздо. У протистоянні протягом 1176–1178 рр. новгородці виступають не розрізнено, а як єдина згуртована організація. Всеволод мав справу не з ворогуючими групами політичних конкурентів, а з новгородською общиною, зв'язаної спільними інтересами перед загрозою зовнішніх сил. Не видно боротьби боярських партій та зміни посадника. Міська община згуртовано вигнала свояка Всеволода Ярослав, який посів престол без згоди віча⁷⁵⁶. Дана ситуація ілюструє нам політичну мобільність новгородського боярства, яке постійно змінювало свої політичні уподобання, залежно від зовнішніх або внутрішніх чинників.

Підтвердженням політичної ролі аристократії може слугувати їх діяльність по збору данині після встановлення монгольської влади. Особливо різко боярська догідливість зросла в 50-х рр. XIII ст. Вони часто брали участь у переписі податного населення, активно при цьому себе проявляв посадник в

⁷⁵³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 24–25.

⁷⁵⁴ Соловьев С. Об отношениях Новгорода к великим князьям: историческое исследование. М., 1846. С. 2.

⁷⁵⁵ Пятнов А. Новгородский князь и киевское вече // Родина. 2003. № 7. С. 29.

⁷⁵⁶ Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков... С. 325–326.

подіях 1257 р., закликаючи населення не противитися татарським вимогам. Місцевий князь Василь, син Олександра Невського, підтримав населення, через що змушений був виїхати до Пскова. Відкрите невдоволення супроводжувало події 1259 р, коли новгородці розкололися на дві частини: бояри, які погрожували тим, що проти тих, хто відмовиться брати участь в переписі, будуть відправлені війська. Люди змушені були відступити, що призвело до бояри самі виконали татарський перепис, вірогідно застосовуючи репресії проти незгодних⁷⁵⁷.

1230 р. сталося велике потрясіння, яке стосується нашого періоду. Дослідники схильні бачити в подіях поєднання побутових потрясінь, що були викликані голодом, з політичною боротьбою, а боярство лише надало певного колориту тому, що відбувалося. Внаслідок руху населення був скинутий князь та посадник, постраждало кілька боярських садиб, які були розорені⁷⁵⁸. Народні заворушення виводяться з голоду 1230 р., про що свідчить літопис: «Изби мразь на Въздвиженіе честьнагно хреста обилье по волости нашеи, и оттолѣ горе уставися велико: почахомъ купити хлѣбъ по 8 кунъ, а ржи кадь по 20 гривѣнь, а въ дворѣх по поль –30, а пшеницѣ по 40 гривень, а пшона по 50, а овса по 13 гривѣнь, и разъидеся градъ наш и волость наша, и полни Буша чюжия грады и страны братѣѣ нашеи и сестрѣ, а останнекъ почаша мерети... и постави скуделтцу у Святыхъ апостоль, въ ямѣ... и возити мъртвыя на коникдѣ обидуце по городу; и тако безперестани по вся дни влачаще, и наполни до верха, иже бысть въ неи числом 3000 и 30»⁷⁵⁹.

Отже, загальні особливості новгородського боярства полягали в активній політичній діяльності, прагненні отримати для себе «зручного» князя, який би не порушував традиції новгородського правління. Боярська верства мала певні політичні інтереси, які залежали від певних зовнішніх та внутрішніх чинників і змінювалися залежно від власних уподобань, причому боярство часто діяло невідривно від інших верств населення.

⁷⁵⁷ Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI–XIV вв.). М, 1969. С. 322–323.

⁷⁵⁸ Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков... С. 410.

⁷⁵⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 69–70.

Після аналізу боярської боротьби за владу історики ставлять цілком закономірне питання, чому новгородці весь час намагалися прикликати князя замість того, аби без нього обходитися⁷⁶⁰. Відповідь на це питання дає С. М. Соловйов, говорячи, що князь повинен княжити та володіти; він думав про устрій землі, про раті, про земський устав; вождь на війні, він був суддею під час миру: він карав злочинців, його двір – місце суду, його слуги – виконавці судових вироків. Усіляка переміна існуючого порядку йшла з ініціативи князя: Володимир дав розпорядження про вири за пропозицією єпископів та старців градських; Ярослав дав новгородцям Правду та Устав про податі; князь збирає данину та розпоряджається нею⁷⁶¹. При цьому, на думку істориків, зазвичай новгородці запрошували того князя, клан якого мав переваги в суперництві за загальноруську владу⁷⁶². Сидіння без князя було для новгородців дивиною, про що свідчить літопис: «Въ лѣто 6649 [1141]... И сѣдеша новгородци бес князя 9 мѣсяць: и призваша и-Суждаля Нежату, Страшка, оже бѣху бѣжали из Новгорода, Святослава дѣля и Якуна; и даша посадництво Судилу Новѣгороду; и послага послови по Гюрги по князя Суздалю, и не иде, нѣ осла сынѣ свони Ростислав, оже твои преже былѣ. Въ то же лѣто въниде Ростиславъ Гюргевиць Новугороду на столѣ мѣсяца ноября въ 26... И въ лѣто 6704 [1196] и сѣдеша всю зиму Новегород бесъ князя»⁷⁶³. Інший літопис свідчить, що князівська влада була гарантом порядку в кожній землі-князівстві. Навіть новгородці, які мали свої особливості правління, теж потребували князя. Літопис повідомляє, що «новгородци не терпяще без князя седети, и бысть в них молва и смущение много...»⁷⁶⁴.

Псковське князівство. Князівство при розділі земель між синами Володимира Святославича переходить у число самостійних князівств, та

⁷⁶⁰ Андреев В. Ф. Северный страж Руси.... С. 42–43.

⁷⁶¹ Соловьев С. М. Сочинения в 18 книгах. М., 1988. Кн. 1, т. 1–2. С. 213.

⁷⁶² Полякова О. Женский фактор в борьбе за власть между Ольговичами и Мономахичами во второй половине XII в. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. пр. Чернігів, 2007. С. 298.

⁷⁶³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 26, 43.

⁷⁶⁴ Летопись по Воскресенскому списку. СПб., 1856. С. 165.

втратило цей статус у 1136 р. В. Л. Янін наголошує на державній єдності Новгород та Пскова після 30-х рр. XII ст., коли протягом XII – першої половини XIV ст. Псков не виявляє навіть малих ознак незалежності від Новгород⁷⁶⁵. Але, за словами інших істориків, Псков, залишаючись передмістям Новгород до середини XIV ст., мав власні політичні інтереси⁷⁶⁶. Боярська верства, незважаючи на таке політичне становище грає свою роль у виборах для себе князя та намісника. Псковичі часто приймали до себе вигнаних з Новгород князів, та, проте, перший князь правив всього один рік⁷⁶⁷.

Боротьба боярських партій головного міста не оминала і псковичів. Вона була зосереджена на наданні переваги тому чи іншому претенденту на новгородський княжий стіл. Князі, які отримували поразку в політичній боротьбі, разом зі своїми прихильниками від'їжджали до Пскова, де були «майбутніми претендентами на новгородський престол, але часто ставали, за підтримки віча, повноправними князями самого Пскова». Таким чином, у Пскові раптом виникав свій князь, який там успішно тримався, не дивлячись на протести головного міста. Подібні князі були лише претендентами на новгородський стіл і трималися там не тільки псковичами, а й новгородською партією, переходячи при можливості до головного міста. Такими князями були Всеволод Мстиславич та його брат Святополк⁷⁶⁸.

Однак, необхідно підкреслити, що Псков мав прагнення отримати для себе повноправного виборного князя. Таким правителем став у другій половині XIII ст. литовець Довмонт. Новгородці змирилися з такою ситуацією, адже вважали Довмонта своїм кормлінцем. Переломним моментом став 1332 р., коли Псков отримав самостійного князя, який навіть де-юре не вважав себе кормлінцем Новгород: князем був литовець Давидко⁷⁶⁹. У випадку з Довмонтом, Тимофієм після хрещення, Псков вимагав князя-ратоборця, який

⁷⁶⁵ Янін В. Л. «Болотовский договор о взаимоотношениях Новгорода и Пскова в XII–XIV веках // Отечеств. история, 1996. № 2. С. 8–11.

⁷⁶⁶ Никитский А. Очерк внутренней истории Пскова. СПб., 1873. С. 102.

⁷⁶⁷ Плоткин К. М. Древний Псков. Псков, 1997. URL: <http://www.edapskov.narod.ru/>.

⁷⁶⁸ Никитский А. Очерк внутренней истории Пскова. СПб., 1873. С. 90.

⁷⁶⁹ Любавский М. К. Лекции по древней истории до конца XIV века. СПб., 2000. С. 310.

був зжатний захистити місто від Литви, від Ордену. Довмонт став князем через слабкість княжича Святослава, який дбав не про кордони, а закріплення влади новгородського князя над містом⁷⁷⁰.

Після отримання незалежності від Новгороду у XIV ст., псковичі отримали можливість обирати посадника самостійно, якого визначали на віче з вузького кола боярських родин. Із 30-40-х рр. посадництво стало представляти чотири найбільших боярських роди чотирьох кінців міста⁷⁷¹. З початку з кола місцевих бояр висувався тільки один посадник, що править по життєво. Для періоду 30-40-х рр. XIV ст. вводиться колективне посадництво. У 1343 р. було три посадника, у 40-х рр. XIV ст. одночасно діють не менше чотирьох посадників. 1407 р. – не менше семи посадників, початок 60-х рр. XV ст. – близько 10–12. Така кількість відповідала кількості кінців у центральній частині Пскова⁷⁷².

Факт закріплення такого порядку міститься в багатьох літописних зводах, де вміщено так званий «Болотівський договір», у зв'язку з відбиттям шведського нашестя короля Магнуса та облоги міста Охерова: «...А пльсковичи рѣша новгородцем: «Не хотимъ стояти долго, но идем прочь». Рѣша же новгородци: «Братие псковичи! Теперво мы вамъ дали жалобу на Волотовѣ: посадникомъ вашим у вас во Пскове не бытии, ни судити, а отъ владыци судить вашему псковитину, а из Новагорода вас не позывают дворяны, подвоискимъ, ни софіяны, ни извѣстники, ни биричи; но борзо есте забыли наше жалование, а нынѣ хотите; поѣдете в ночь, а поганымъ похвалы не давайте, а намъ нечестъ... но назваша Пськовѣ братъ Новугроду молодшеи»⁷⁷³.

Однак, необхідно зазначити, що питання про статус Пскова після жалування новгородцями під Ореховом залишається відкритим. Головний напрям діяльності дослідників направлений на відсунення дати договору

⁷⁷⁰ Каргалов В. В. Полководцы X–XVI вв. М., 1989. С. 108.

⁷⁷¹ Плоткин К. М. Древний Псков...

⁷⁷² Колосова И. О. Посадничество и формирование кончакской системы в Пскове (XIV–XV вв.) // История и культура древнерусского города. М., 1989. С. 62–63.

⁷⁷³ Московский летописный свод конца XV века. М., 1949. С. 177; Новгородская Карамзинская летопись. СПб., 2002. С. 128; Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского. М., 2004. С. 116; Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. СПб., 1889. Стб. 79.

з 1342 р. до 1329 р. Проте наведені аргументи залишають питання дискусійним та відкривають нові можливості для вивчення новгородсько-псковських відносин⁷⁷⁴.

Розкриття потребує економічна роль псковського боярства. Для цього необхідно звернутися до Псковської Судної грамоти, яка дає можливість уявити загальні риси державного устрою Давнього Пскову XIV–XV ст., як феодальної республіки, очоленої боярством, у руках якого знаходилися органи державної влади та управління⁷⁷⁵. Псковська судна грамота, за словами дослідників, можливо, разом з правними пам'ятками Полоцька, Новгороду Великого, Смоленська, отримала вплив Руської Правди впродовж XII ст.⁷⁷⁶.

Положення статей Судної грамоти відносно залежних категорій населення – огородників, ізборників, кочетників, – говорить про посилення процесу закріпачення в Давньому Пскові⁷⁷⁷. На користь цього свідчать окремі статті грамоти. Ст. 42 чітко визначає день, коли боярин може відпустити залежну особу: «А котори государ захочеть отрок дати своему ізборнику или огороднику, или кочетнику. – ино біти о Филлипове заговение» [14 листопада]. Ряд статей зобов'язують залежне населення віддати частину врожаю, виловленої риби, грошей у разі проживання або виходу з боярської садиби (ст. 43–44, 63). Захист феодалів від позовів забезпечений ст. 75: «Якщо ізборник покаже дошку про свої претензії до боярина, то таку дошку визнати недійсною».

Власник отримував собі майно втікача, якщо він залишив на ділянці свої рухомі статки, за рахунок відробітку під контролем судових органів (ст. 76). Наявність у Псковській Судній грамоті спеціальних положень про втікачів говорить про розвиток пасивної боротьби з наростаючим феодальним

⁷⁷⁴ Валеров А. В. Болотовское соглашение и взаимоотношения Новгорода и Пскова в первой половине XIV в. // Псков. 2001. № 15. С. 3–6.

⁷⁷⁵ Псковская судная грамота // Памятники рус. права / [под ред. С. В. Юшкова]. М., 1953. Вып. 2. С. 282.

⁷⁷⁶ Чубатий М. Д. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Антологія української юридичної думки: в 6 т. Київ, 2002. Т. 2. С. 452–453.

⁷⁷⁷ Псковская судная грамота... С. 253.

тиском⁷⁷⁸. Майно переходило до боярина і у випадку смерті ізборника, якщо у нього не залишалося нащадків (ст. 84).

Ростово-Суздальське князівство. Головна особливість землі полягала у відсутності якогось одного крупного центру. Паралельне існування двох столиць – Ростова та Суздаля, – простежується з давніх часів, у XII ст. до них приєднався Володимир⁷⁷⁹.

Відомо, що в процесі колонізації переселенці приносили свої форми соціально-політичних відносин. Ще Юрій Довгорукий спирався на суздальське боярство, навіть згодом переніс столицю князівства з Ростова до Суздаля. Вказують, що це відбулося через протидію боярства рішенням князівської влади. Після смерті брата Мстислава, що сидів у Києві, Юрій Володимирович почав вторгнення до Південної Русі, проте зустрів гостру протидію з боку іншого брата Ярополка, а також чернігівських князів. Сучасні російські дослідники підкреслюють, що Юрій Довгорукий «вперше у Північно-Східній Русі утворив для своїх синів уділи». Але підтримкою південноруського боярства він не користувався⁷⁸⁰.

У період між 1132 та 1135 роками Ростово-Суздальська земля остаточно відокремилася від Києва. До цього часу тут сформувалося крупне боярське землеволодіння, яке явно тяжіло до сепаратизму та політичної гегемонії, як це відбулося пізніше в Новгороді; однак плани земських бояр у землі наштотувалися на рішучий супротив Юрія Долгорукого, який боровся за придушення земської опозиції та встановлення в регіоні сильної єдинокняжої влади⁷⁸¹.

З середини 30-х рр. XII ст. відбувається процес, який Ю. А. Лимонов називає «обмін волостями» – Юрій Долгорукий звертає увагу на південь та Київ: «Въ лѣто 6638 Юрьи спроси у брата свого Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость но не всю и про то

⁷⁷⁸ Псковская судная грамота... С. 365.

⁷⁷⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1956. С. 392.

⁷⁸⁰ Богуславский В. В., Бурминов В. В. Русь. Рюриковичи : иллюстр. ист. словарь. М., 2000. С. 613–614.

⁷⁸¹ Коган В. М. История дома Рюриковичей... С. 21.

заратишася». Але там він не втримався та повернувся на північ⁷⁸². Повернення князя дослідник пов'язує не тільки з невдачами на півдні, а й сепаратизмом феодалів, які вимагали присутності князя під час чергового конфлікту з Новгородом. Відкриті виступи боярської верстви стримував ростовський тисяцький Георгій Симонович. Ще одним підтвердженням наявності антикняжого руху Ю. А. Лимонов вважає будівництво княжого двору та великого храму в Суздалі в 1148 р., сам князь ніколи не жив у Ростові, де знаходилася резиденція тисяцького⁷⁸³.

Політична воля ростово-суздальського боярства знайшла свій вияв під час запрошення на княжіння до Ростова сина Юрія Долгорукого Андрія Боголюбського. Після отримання київського столу Юрій роздав волості своїм синам: «...вниде в Киевъ и сѣде на отни столѣ, тогда же сѣдь розда волости дѣте своимъ. Андрѣя посади Вышегородѣ, а Бориса Туровѣ, а Глѣба Переяславли, а Василкови вда Поросье»⁷⁸⁴. Однак посадження старших Юрійовичів у Київщині та Переяславщині не означало їх повного відриву від Ростовської землі. Сини Юрія зберігали свої волості на Північному Сході⁷⁸⁵.

Але невдовзі князь Андрій рушив із Києва. Причини цього вчинку дещо розмито названі В. Н. Татищевим. Він говорить, що Андрій Юрійович, побачивши, що всюди мир за його бажанням зроблений, а для нього немає справ, а Біла Русь стоїть без князя у великому не порядку, просив батька його туди відпустити. Але, Юрій, знаючи, що під час війни йому без Андрія неможна ні на кого спиратися відмовив. Андрій, витримавши деякий час та образившись весіллями батьковими, за що всі на батька його говорили, зібрався та поїхав таємно на Білу Русь. Приїхавши туди, не став жити в Суздалі, стольному місті його батька, побудував собі дім у Володимирі на Клязьмі,

⁷⁸² Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь: очерки социально-политической истории. Л., 1987. С. 25; Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 295.

⁷⁸³ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... С. 25.

⁷⁸⁴ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. М., 1997. Стб. 345; Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII веков... С. 519.

⁷⁸⁵ Кучкин В. А. Формирование территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. М., 1986. С. 86.

ближньому до Суздаля граді, почав будувати Володимир⁷⁸⁶. На думку дослідників, Андрій Боголюбський не хотів займати київський стіл, «віддаючи перевагу йому своїм володінням на Північному Сході. Він почав ту політику, що згодом об'єднала Русь»⁷⁸⁷. Зазначимо, що агресивна зовнішня політика як Андрія Боголюбського, так і його брата Всеволода була вирішальним фактором, що затримував об'єднавчі процеси в землях Південної Русі.

Інше трактування знаходимо в роботі М. М. Вороніна. Він бачить у причинах від'їзду князя з Вишгорода в Суздальську землю руку місцевого боярського роду Кучковичів, які змогли лестощами переманити Андрія в свої волості. Кучковичи висловили волю всього стану, який був занепокоєний положенням Суздальщини, згідно з рядом Юрія, за яким вона переходила молодшим синам. Це ставило землю в залежність від Києва та неминуче втягнуло її в боротьбу за владу над Києвом, виступаючи джерелом економічних та людських ресурсів⁷⁸⁸.

Основною задачею Андрія після приїзду до Суздаля стало отримання підтримки місцевих феодалів. Цьому прагненню князя сприяло, Ю. А. Лимонова, налагодження контактів з одним з ватажків ростовського боярства Борисом Жидиславичем. Дослідник наголошує на хиткому положенні князівського столу, адже Андрій володів лише Володимиром, інші території підпадали під юрисдикцію батька. Він був визнаний північно-східним боярством лише в невеликому, ординарному князівстві⁷⁸⁹.

Смерть Юрія в Києві та антифеодальні бунти зміцнили позиції Андрія в Суздалі, обрання якого було затверджено на вічі. Він отримав підтримку всіх верств населення. Найбільшу підтримку отримав від ростовського та суздальського боярства, якому потрібен був князь, який знаходиться на півночі постійно, систематично виконує свої функції: охорона кодонів, захист

⁷⁸⁶ Татищев В. История Российская. М. : АСТ, 2003. Т. 2. С. 299.

⁷⁸⁷ Богуславский В. В., Бурминов В. В. Русь. Рюриковичи : иллюстр. ист. словарь. М., 2000. С. 32.

⁷⁸⁸ Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. М., 2007. С. 69.

⁷⁸⁹ Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь... С. 40.

політичних та господарських інтересів феодалів⁷⁹⁰. Про підтримку провідними верствами населення при обранні Андрія свідчить літопис: «...забывшее цѣловавши къ Юрью князю на мѣньших князехъ на детехъ, на и братѣ его. Преступившие крестное цѣлование посадише Андрѣя, а меньшая выгнаша»⁷⁹¹. Наведені слова кажуть про втрату молодшими синами Юрія прав на батьківську спадщину та закріплення Андрія як повноправного правителя землі. Обрання князя відбулося 1157 року: «Въ лѣто 6665 ростовци и суждалци, сдумавши вси, пояша Ондрѣя и посадиша на столе в Ростове и в Суждале. Сее же благоверный князь Андрѣи июля 4 за премногою его добродетель, зане бѣ прелюбим всеми, юже имяше преже ко Богу и ко всѣм сущим под нимъ»⁷⁹². М. І. Костомаров обрання князя аргументував всенародною любов'ю народу до свого правителя, причому підтримка проявилася і в переселенні значної частини жителів з Київської землі до Суздальської⁷⁹³. Після свого обрання на стіл князь, з дозволу бояр, втрутився у відносини на півдні Русі. Збільшені матеріальні статки та політична могутність ростовського боярства, прагнення до встановлення контролю над важливими торгівельними шляхами та необхідність нових земель для колонізації стало причинами активного стручання Суздальської землі у між князівські відносини⁷⁹⁴. Під час перебування в Києві князем Андрієм Боголюбським, за словами О. В. Борисової, було викрадено чудотворну Вишгородську ікону Богоматері, яка на новому місці отримала назву «Володимирської». Саме ця ікона і була перенесена до нової столиці Ростово-Суздальщини та стала її духовним артефактом⁷⁹⁵.

Однак, невдовзі, боярство розчарувалося в своїх очікуваннях, адже за своїм характером Андрій не став «боярським князем», вміло використовуючи їх

⁷⁹⁰ Там же. С. 45.

⁷⁹¹ Ипатьевская летопись. М., 1998. Стб. 595.

⁷⁹² Радзивилловская летопись. Л. : Наука, 1989. С. 129.

⁷⁹³ Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М., 2006. С. 46.

⁷⁹⁴ Полякова О. Женский фактор в борьбе за власть между Ольговичами и Мономашичами во второй половине XII в. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: зб. наук. пр... С. 302.

⁷⁹⁵ Борисова О. В. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя : монографія. Луганськ, 2010. С. 281.

симпатію для задоволення свої інтересів. Він обрав тактику батька по віддаленню від впливу земських аристократів та зробив вибір на користь Суздаля, а не Ростова, звідси він пішов до Кідекші, а потім до Володимира⁷⁹⁶. Владолюбивий князь вигнав своїх братів, які недостатньо йому підкорювалися, правив у землі самовладно, забувши, що був обраний народом, обклав його поборами через посадників та тіунів, страчував всіх, кого хотів⁷⁹⁷.

Справа в тому, що переселенці традиційно переносили до нових міст свої особливості правління. Ідея перенесення княжого столу до Володимира Д. Корсаков пояснює небажанням Андрія Боголюбського залишатися в містах, де були сильними попередні традиції: концентрація земських бояр у Ростові та сильні дружинні порядки в Суздалі, місті довгого перебування Юрія Довгорукого. З території князівства були вигнані брати Андрія та «передні мужі» його батька⁷⁹⁸.

Відносини з боярами розкриваються в літописному «Сказании об убиении князя Андрея». Страта боярина Кучковича, брата улюбленого слуги князя Андрія Якима призвела до назрівання заколоту: «...адже брата его князь велѣлъ казнить, и устрѣмися научениемъ, и тече к братии своей... и почаша молвити: «День того казнилъ, а насъ завтра, а промыслимы о князѣ семъ». Вбивство було організовано групою осіб з двадцяти осіб на чолі з зятем боярина Кучковича та інших наближених до князя слуг. Смерть князя призвела до срейозних пограбувань його маєтків та сіл⁷⁹⁹. Необхідно підкреслити, що поряд з боярами в заколоті взяв участь і представник народу ясів, які знаходилися при володимиро-суздальському дворі нащадків Володимира Мономаха та займали високе соціальне положення. Один з них мав ім'я Анбал (Амбал) Ясин. Він розбагатів на службі у Андрія Боголюбського та мав доступ до покоїв самого князя⁸⁰⁰.

⁷⁹⁶ Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. М., 2007. С. 70.

⁷⁹⁷ Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях... М., 2006. С. 58.

⁷⁹⁸ Корсаков Д. Меря и Ростовское княжество. Очерки из истории Ростово-Суздальской земли. Казань, 1872. С. 113–114.

⁷⁹⁹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку... Стб. 157–158.

⁸⁰⁰ Бубенюк О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев, 1997. С. 120.

Дослідження мініатюр Радзивілівського літопису Б. О. Рибаківим довели участь у вбивстві князя Андрія його дружини Анни. Дослідник зазначає, що фактична сторона цієї події відображена в мініатюрах точніше, ніж у спотвореному переписами тексті⁸⁰¹. Висновок про також робиться з наведених відомостей В. М. Татищевим про суд на княгиню братом Андрія Михайлком: «... взяв княгиню Андрієву, нібито для кращого її спокою, а також і Кучкових з собою до Володимира. ...князь, маючи слуг готових, велів негайно убивць головних взяти, а потім княгиню привести на суд, де...недовго питаючи, засудили їх на смерть. Після того Михалко велів спочатку Кучкових та Анбала, повісивши, розстріляти, потім п'ятнадцяти голови сікли. Потім княгиню Андрієву, зашив у короб з камінням, в озеро пустили...»⁸⁰².

Насильницька та жорстока смерть князя була доведена документально внаслідок аналізу його скелету, проведеного в ХХ ст. Велика кількість поранень на кістках гворить про те, що князя добивали вже лежачого на землі, поранення наносили навіть після смерті⁸⁰³. Було встановлено, що заколотники при вбивстві викоистовували великий арсенал холодної зброї: списи або рогатини, мечі, бойові сокири⁸⁰⁴.

Дослідники роблять з літописної повісті висновок, що князь не зміг звільнитися від впливу бояр навіть у Володимирі та змушений був проживати в Боголюбіві, оточивши себе прихильниками. Тут формується новий служилий стан, який називається вже не дружиною, а двором, а люди – дворянами. З часів князя Андрія починається осідання княжого двору. Саме перевага, яку віддавав Боголюбський своїм дворянам, спричинила відкриту конфронтацію зі старим земським та дружинним боярством⁸⁰⁵.

⁸⁰¹ Рыбаков Б. А. Борьба за суздальское наследство в 1174–1176 гг. по миниатюрам Радзивилловской летописи // Средневековая Русь. М., 1976. С. 89, 100.

⁸⁰² Татищев В. История Российская. М. : АСТ, 2003. Т. 2. С. 378.

⁸⁰³ Герасимова М. М., Герасимова К. М. Михаил Герасимов: я ищу лица : о восстановлении внешнего облика исторических лиц. М., 2007. С. 32–33.

⁸⁰⁴ Рохлин Д. Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох – нормальные и патологически измененные). М. ; Л., 1965. С. 263.

⁸⁰⁵ Корсаков Д. Меря и Ростовское княжество... С. 116.

Після смерті Андрія Боголюбського на півночі починається боротьба між Ростовом та Володимиром – боротьба за земське головування між партією земських бояр та партією княжих дружинників. Ростовці прагнуть обирати князя за волею земських бояр, князь лише виконавець їх волі, володимирці прагнуть того ж, але не бажають коритися Ростову. Володимир отримав перемогу в міжусобній боротьбі та отримав земське головування, що є вираженням характерної для даного хронологічного періоду тенденції боротьби міст та їх передмість за незалежність та першість в землі⁸⁰⁶.

Боротьба міст супроводжувалася боротьбою молодших Юрійовичів Михалки та Всеволода зі своїми племінниками Мстиславом та Ярополком Ростиславичами. Це призвело до розділу Ростово-Суздальської землі. Мстислав у 1174 р. сів у Ростові, Ярополк – у Володимирі. Володарювання Ростиславичів було не довгим: у 1175 р. отримавши поразку від дядьків, князі втекли до Новгороду та Рязані відповідно⁸⁰⁷. Боярська знать вирішила затвердити на престолі вигідного для себе князя, використавши систему дуумвірату. З цією метою до Володимира було запрошено на княжіння двох племінників Андрія Боголюбського. Володимир запросив до себе на протипагу до Ростова та Суздаля, Михалка, брата Андрія⁸⁰⁸.

Підтримка населенням Володимира-на-Клязьмі Михалки Юрійовича була нетривалою. Після довгої облоги вони підписали договір з Ярополком, який заключає з міщанами «поряд». У міжусобних війнах М. Н. Тихомиров відзначає зростаючу роль володимирських міщан та протиставлення їх знаті. Він наводить приклад, коли Суздаль вирішив приєднатися до Михалки. Суздальці говорять, що не були зі Мстиславом, а були з ним бояри. Історик наголошує, що саме містяни складають договір з князем, а «люди» протиставляються боярам, які ворогують з князем. Дії Михалка проти феодалної знаті носили, за

⁸⁰⁶ Там же. С. 118–120.

⁸⁰⁷ Коган В. М. История дома Рюриковичей.... С. 91.

⁸⁰⁸ Там же. С. 22.

словами М. М. Тихомирова, планомірний характер, адже він спирався на міщан не тільки у Володимирі, а й в Ростові та Суздалі⁸⁰⁹.

М. М. Тихомиров так само відокремлює боярство від простого населення в Ростові, які згадуються в літописах як дві окремі групи, особливо це проявилось під час війни зі Мстиславом Ростиславичем: «Въ лѣто 6685 [1177] приведоша Ростовци и боляре Мстислава Ростиславича изъ Новагорода... Онъ же приѣха Ростову, совокупивъ Ростовци и боляри, гридъбу и пасынки, и всю дружину, поѣха къ Володимерю»⁸¹⁰.

Остаточно втратила силу знать Ростова після розгрому князем Всеволодом Велике Гніздо в битві на Юрієвому полі 1177 р. Мстислава Ростиславича. Ополчення Мстислава було розгромлено, в бою вбиті видні вельможі Добриня Довгий та Іванко Степанович, інші потрапили в полон, їх села були розгромлені⁸¹¹.

Міжусобна боротьба за спадщину Андрія скоро виходить за межі півночі. Київську землю захопили Ростиславичі, але існував ще один реальний претендент на давню столицю – Святослав Всеволодович із чернігівської династії Ольговичів. Взагалі з кінця XII ст. запекла боротьба між Суздальщиною і Чернігівщиною відбувалася в багатьох напрямках, починаючи з Новгороду і Рязані, закінчуючи Києвом і Галичиною. Лише з 20-х років XII ст. постає нова міцна сила, що стає головним суперником Чернігівського князівства на півдні, третій центр боротьби за політичну гегемонію – Галицько-Волинська земля⁸¹².

У Суздальській землі, частині Рязанської та Чернігівської земель, які підпали під вплив Суздаля, наприкінці XII ст. перевагу отримує князівська влада, саме в епоху Всеволода III, який отримує титул великого князя. Право наслідування стає винятковим способом передачі влади. Поступово знижується роль боярства, яке може потрапити під княжий суд за злочини проти населення.

⁸⁰⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 211.

⁸¹⁰ Там же. С. 396; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку... Стб. 161.

⁸¹¹ Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. М., 2007. С. 177.

⁸¹² Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X–XIII вв. М., 1975. С. 116.

У другій половині XIII ст. в землі зникає віче, яким тепер, за словами М. Ф. Володимирського-Буданова називають повстання та змови⁸¹³.

Б. О. Рыбаков зауважує, що історія Володимиро-Суздальської Русі показує нам перемогу «великокнязівської авторитарної влади над земельною аристократією» до кінця XII ст.⁸¹⁴. Розбите ростово-суздальське боярство втратило свій вплив і не могло протидіяти князеві. Діяльність князів спрямовували дружинні елементи. Саме тому С. В. Юшков не бачить підстав говорити про існування та великий вплив боярської думи⁸¹⁵.

Проте, слід зазначити, що в північних землях монгольське панування тривало набагато довше, ніж в українських, тому в історичній науці постала теза про значні монгольські впливи саме в землях Північно-Східної Русі. Так, Д. І. Багалій підкреслював, що татарські впливи «...неоднаково відбилися на Русі північній і південній», що вплинуло й на особливості державного і народного життя⁸¹⁶.

Думку щодо відмінності політичного розвитку після монгольської навали російських і українських земель підтримав Д. І. Дорошенко. «Для великоруських земель ця доба тяглася формально аж до 1480 року» – писав він. «Для України вона була значно коротша й носила відмінний характер: у нас татарське панування полишило без порівняння менше сліду в обсязі соціального й політичного устрою, в обсягу культурно-побутовому... довге перебування під цією зверхністю положило свій відпечаток на цілу дальшу історію великоруського народу й на саму його національну вдачу, надавши їй риси грубості, жорстокості й деспотизму. Інакше було у нас на Україні»⁸¹⁷.

Отже, не зважаючи на спорідненість Новгородської та Псковської республік Київської Русі, боярство відіграло дещо різні політичні ролі, обираючи курс на отримання вигідного для себе князя, у випадку з Новгородом, та курсом на отримання політичної самостійності, як у Пскові,

⁸¹³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. М., 2005. С. 91.

⁸¹⁴ Рыбаков Б. А. Рождение Руси. М. : АиФ Принт, 2004. С. 300.

⁸¹⁵ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Київ, 1992. С. 304.

⁸¹⁶ Багалій Д. І. Нарис історії України: доба натурального господарства. Київ, 1994. С. 91.

⁸¹⁷ Дорошенко Д. І. Нарис історії України : препринт. видання. Київ, 1992. Т.1. С. 88.

при збереженні однакового економічного становища, заснованого на земельній власності⁸¹⁸.

Роль боярства в Північно-Східній Русі з плином часу понизилась завдяки значному підсиленню князівської влади, чому сприяли фактори її політичного розвитку⁸¹⁹. Князівська влада в Північно-Східній Русі отримала безперечну перемогу в боротьбі з боярськими верствами. На вказаних землях встановилася автократична влада. Із процесом централізації країни на друге місце в суспільно-політичному щаблі переміщалися удільні князі, а бояри вже посідали своє місце ще на щабель місце⁸²⁰.

⁸¹⁸ Руднік Д. Г. Боярська верства Північно-Західних земель Київської Русі // Перший крок у науку : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф / Луганськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Луганськ, 2014. Т. 3. С. 474.

⁸¹⁹ Руднік Д. Г. Особливості положення боярської верстви на території Північно-Східної Русі XI–XIII ст. // Придніпр. соціал.-гуманітар. читання : матеріали ІІІ Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (Кіровоград, 16 трав. 2014 р.) : у 3 ч. Кіровоград, 2014. Ч. 1. С. 76.

⁸²⁰ Руднік Д. Г. Боярство Південно-Західної Русі // Aktualne naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka : zbiór raportów naukowych, Gdańsk, 29-30.06.2015. Warszawa, 2015. Część 6. С. 10.